

परिच्छेद एक

१. शोध शीर्षक

‘मोदनाथ प्रश्रितः केही अध्ययन’ समालोचनात्मक कृतिको समीक्षात्मक अध्ययन

१.२. शोध कार्यको प्रयोजन

प्रस्तावित शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्र-रत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि गरिएको छ ।

१.३. विषय परिचय

लुम्बिनी अञ्चलको एउटा पहाडी जिल्ला अर्घाखाचीमा डा. मोदनाथ प्रश्रित (आयुर्वेदाचार्य) को जन्म वि.स. १९९९ आषाढमा भएको थियो । नेपाली साहित्यका प्रगतिवादी स्रष्टा प्रश्रित साहित्यकारका साथै राजनीति, इतिहास, विज्ञान समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र आदि विविध विषयहरूमा खोजपूर्ण कलम चलाउन सक्ने बहुआयमिक व्यक्तित्व हुन् । उनको नाट्य विधा, निबन्ध, कथा, कविता, महाकाव्य, उपन्यास, लघुकथा आदि कृतिमा प्रसिद्धि कमाएका साहित्यकार प्रश्रितको समालोचक डा. कपिलदेव लामिछानेले छब्बीस वटा रचनाको एक पुस्तकका रूपमा विभिन्न समालोचकका समालोचकीय विचारहरू संकलन लेख तयार पारी प्रकाशित गरेका छन् । डा. लामिछानेले खोज अनुसन्धान गरी प्रश्रितको साहित्यिक यात्रामा आएका उपलब्धी र कृतिको यस कृतिको माध्यमबाट योगदानलाई पहिचान दिएका छन् ।

यस कृतिमा मानव महाकाव्य (२०२४)को समालोचकीय अध्ययन विभिन्न स्रष्टाको, देवासुर सङ्ग्राम (२०३०) महाकाव्य, गङ्गा कावेरी एक्सप्रेस (२०४०), गोलघरको सन्देश (२०४०), आमाको आशु (२०१९), पचास रुपियाको तमसुक (२०२८), उपहार देशलाई २०४९), प्रश्रितका केही विचार लगायत महत्वपूर्ण छब्बीस वटा रचना यस कृतिमा सङ्ग्रहित छन् । यस समालोचनात्मक कृतिको समीक्षात्मक अध्ययन गरी कृतिको महत्वप्रतिपादन गर्नु नै यसको शोधकार्यको परिचय हो ।

१.४. समस्या कथन

नेपाली साहित्यमा कवि आख्यानकार, अनुवादक, निबन्धकार, नाटककार, महाकाव्यकार साथै समालोचना क्षेत्रमा कलम चलाएका प्रश्रित नेपाली साहित्यकार सङ्ख्यात्मक, गुणात्मक दृष्टिले उत्कर्षता प्रदान गर्ने कार्यमा अविरल लम्केका साहित्यकारको योगदानलाई मूल्याङ्कन गर्दै विभिन्न समालोचकीय समीक्षा प्रश्रितको विश्लेषण मूल्याङ्कनलाई यस कृतिले तीव्रता दिने कोशिष डा. कपिलदेव लामिछानेले उठान गरेका छन् । उनका प्रसिद्ध कृतिको विश्लेषणात्मक अध्ययनगरी विभिन्न समालोचकको धारणा समेत एकमुष्ट रुपमा प्रकाशन गरिएको छ । विभिन्न पाठक, शोधकर्ता, विश्लेषक, अनुवादक, अनुसन्धानकर्तालाई यस पुस्तकले ठूलो सहयोग पुऱ्याएको छ । समयको क्रमसँगै विभिन्न साहित्यकारले विभिन्न अनुसन्धानका क्रममा सामाग्रीहरुको अभावले असजिलो पार्ने क्रमलाई यस कृतिले सजिलोपन दिएको पाइन्छ । यिनै विषयको सङ्गालो कृति मोदनाथ प्रश्रित : केही अध्ययन (२०६८) डा. कपिलदेव लामिछानेद्वारा सम्पादित कृति हो । सम्पादक ब्यक्तित्वमाथि प्रकाश पार्नु नवीनतम् कृतिको मूल्याङ्कन समेत गर्नु यस शोधकार्यको समस्या हो । प्रस्तुत शोधकार्य निम्न लिखित बुदाँहरुमा सम्बद्ध रहेकोछ ।

क. साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितले नेपाली साहित्यमा योगदान कसरी दिएका छन् ?

यसबारे विभिन्न समालोचकले कस्तो दृष्टि राखेका छन् र डा. लामिछानेले यस पुस्तकमा के टिप्पणी गरेका छन् ?

ख. यस कृतिमा उनका विभिन्न कृति माथि कस्तो विश्लेषण भएको छ ?

ग. डा.कपिलदेव लामिछानेले यस कृतिको सम्पादनद्वारा सर्जक मोदनाथ प्रश्रितको विभिन्न क्षेत्रका रचनाहरु संकलन गरी प्रस्तुत गरेको यस कृतिको व्याख्या विश्लेषण नै भइरहेको हुँदा यसको परिपूर्ति गर्न आवश्यक भएकाले सो समस्या केन्द्रित रहित विश्लेषण गर्नुपर्ने प्रकाशनको कस्तो भूमिका देखाएकाछन् ?

उक्त समस्याहरुमा केन्द्रित रही सुव्यवस्थित वैज्ञानिक व्याख्या विश्लेषणका लागि प्रस्तुत शोधकार्य पूरा गरिएको छ ।

१.५. शोधकार्यको उद्देश्यहरु

शोध समस्याको क्रममा देखिएका समस्याहरुको समाधान तर्फ उन्मुख शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य रहने हुनेहुनाले प्रस्तुत शोधकार्यका निम्न उद्देश्यहरु रहनेछन् :-

- क. साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको नेपाली साहित्यमा के कति योगदान छ भन्ने कुरा प्रष्ट्याइएको छ ।
- ख. यस कृति भित्र भएका रचनाहरूको विश्लेषण एवं समीक्षा गर्नु ।
- ग. डा. कपिलदेव लामिछानेले यस कृतिको प्रकाशनमा देखाएको तदारुकताको मूल्यांकन गरी समसामयिकतापूर्ण रहेको स्पष्ट्याउनु ।
- घ. समालोचनात्मक रचनाहरूको समालोचनात्मक टिप्पणीमा डा. लामिछानेले यस कृतिका माध्यमले वैशिष्ट्य देखाइएको छ ।

१.६. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यको क्षेत्रका एक नक्षेत्र साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितले विभिन्न साहित्यका हाँगामा कलम दगुराइसकेका छन् । यही क्रममा विभिन्न विधा, उपविधा उनको जीवनी व्यक्तित्वलाई धेरै शोधकर्ता, अनुसन्धाता, खोजमूलक, समालोचकहरूले प्रष्ट्याए कै छन् । उनलाई कसैले प्रगतिवादी, कसैले यर्थाथवादी, कसैले समाजवादी साहित्यक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सामन्ती, शोषण, दमन, उत्पीडनलाई प्रत्यक्ष देखेको, भोगेकालाई साहित्यको क्षेत्रमा उताउँछन् भनी समालोचकहरूले पुष्टि गरेका छन् तर विभिन्न विधामा रही एकै संग्रहमा थुप्रै समालोचकहरूको दृष्टि डा. कपिलदेव लामिछानेले दिएका छन् । विभिन्न समालोचकका प्रश्रितका कृतिको समालोचना यस कृति भित्र समावेश भएको पाइन्छ । खोज र अनुसन्धानका लागि उपयोगी सावित रहेको देखिन्छ । हुन त प्रश्रितका कृतिहरूमाथि विद्यावारीधि गरेका छन् । उनको प्रसिद्ध महाकाव्य मानवमा पनि विद्यावारीधी गर्दैछन् । नाटकहरूमा विभिन्न कार्यमूलक अनुसन्धान गरिसकेको छ । कथा, निबन्ध सबै विधामा गरिए पनि यस कार्यमा मिश्रित कृतिको एक संगालोलाई लिएर शोधकार्य गरिएको छ । डा. कपिलदेव लामिछानेले कृति समालोचना विभिन्न स्रष्टालाई आधार मानेर कृति प्रकाशित गरेको छ । एकै ठाँउमा भिन्नाभिन्नै कृतिको समीक्षा यसमा गरिएको छ ।

कृतिको समीक्षात्मक मूल्याङ्कनलाई पनि धेरै भन्दा धेरै स्रष्टाले नङ्ग्याएर उदाङ्गो बनाएकै देखिन्छ तर पनि समग्र कृति सबै विधा माथि एक संगालोमा पुष्टि गरेर प्रस्तुत गरेका कम छ यही क्रममा यस शोध कार्यमा प्रश्रितको मिश्रित विधा माथि डा. कपिलदेव लामिछानेको सम्पादनमा रहेको कृति मोदनाथ प्रश्रित: केही अध्ययनलाई

प्रस्तुत गरिएको छ । यस कार्यमा विभिन्न विधाको शीर्षक माथि रहेका समालोचना देखाइएको पृष्ठभूमिलाई उतारिएको छ ।

१.७. प्राक्कल्पना

मोदनाथ प्रश्रित नेपाली साहित्यको क्षेत्रका प्रगतिवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, यर्थाथवादी साहित्यकारहुन भन्ने सिद्ध गर्नु ।

उनका कृतिहरू कृतित्वको समाजोपयोगी छन् र “मोदनाथ प्रश्रित केही अध्ययन” कृतिको नेपाली समालोचनाका फाँटमा रहेको महत्व प्रतिपादीत गर्नु ।

१.८ शोधकार्यको औचित्य महत्व र उपयोगिता

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रश्रितले देखाएको सामाजिक परिवेश, समाज विकासमा महत्व, शोषण उत्पीडन, समाज विकासका यथार्थ समाजमा भए गरेका कार्य, घटना, गरिवी असाहयको जीवन कहानी आमूल परिवर्तनलाई देखाएको छ । उनका साहित्य लेखनमा सामाजिक, प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता, शासक र शासितको वर्ग भेदन, निरङ्कुस शासकले जनतालाई शोषण गरेका परिवेश, गरिवीको भुमरीमा परेको समाज विकासको क्रममा देखाएको मानवपन र यसले निम्त्याएको प्रकृति, विश्फोटक संसारको परिवेशलाई पुष्टि गरिएको छ र सम्पादकको साहस, समयको उपयोग खोजीमा ठूलो मूल्य देखाएको छ । यस सम्पादन भित्र रहेका कृतिहरूले देखाउन खोजेको मूल समस्या उद्देश्य शैली प्रगतिवाद, मार्क्सवाद, समाजवाद, विचारधारा, समाज सुधारक परिवेशको सिर्जनालाई देखाएको छ ।

उनका विभिन्न विधाका कृतिको विश्लेषण समग्र रूपमा एक मूष्ट नभएको छरिएर रहेको समालोचकीय अध्ययनलाई यस शोधकार्यमा डा. कपिलदेव लामिछानेको सम्पादकमा रहेको कृति प्रस्तुत गरिएको छ । सम्पादन क्षेत्रको मूल्याङ्कन गरिएको छ । सम्पादनले देखाएको कार्यले प्रश्रितका कृतिलाई अध्ययनमा उपयोगि र महत्वपूर्ण सम्पादन देखाइएको, यसमा मोदनाथ प्रश्रितका विभिन्न विधाका कृति समालोचकको पुष्टि निम्न कुराको टिप्पणी देखाइने छ :-

- क) साहित्यकार प्रश्रितको योगदान र मूल्याङ्कन ।
- ख) यस कृतिको सम्पादनमा समालोचकको भूमिका ।

- ग) यस कृतिका छब्बीस रचनामो समालोचकहरूले प्रकाश पारेको विचार र धारणाहरूको विश्लेषण ।
- घ) यस कृतिको उपयोगिताका दृष्टिले मूल्याङ्कन
- ङ) समसामयिकता

आदि विषय वस्तुको विश्लेषण,मूल्याङ्कन गरी केही अध्ययनमा दिन खोजेको धारणा विचार, सन्देश, दिन खोजेको भावनालाई स्पष्ट गरिनेछ । यसैले “प्रश्रित केही अध्ययन” कृतिको खोज गर्न पाठक वर्ग पठ्य क्षेत्रका महानुभावहरूमा उपयोगि हुनेछ ।

१.९.शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा साहित्यकार “मोदनाथ प्रश्रित: केही अध्ययन” सम्पादित कृतिको डा. कपिलदेव लामिछानेको सङ्कलन कार्यमा प्रकाशित पुस्तक २६ वटा रचनाको अध्ययन समालोचकीय सीपको विश्लेषण र समीक्षालाई अध्ययन गरिनेछ । यस कृति भन्दा बाहिरका साहित्यक क्षेत्रका अन्य कृति वा रचनाहरूको आवश्यकता परे बाहेक विश्लेषण गरिने छैन ।यसै ग्रन्थमाथि नै यो सोध कार्य सीमित गरिएकोछ ।

१.१०. सामाग्री सङ्कलन

- क) सामाग्री सङ्कलनमा पुस्तकालयीय विधि अपनाइनेछ, यसकाअतिरिक्त सम्पादकका बारेमा र पुस्तकका रचनाका बारेमा जानकार ब्यक्तिसंग सोधपुछ अन्तर क्रिया आदी ।
- ख) डा. कपिलदेव लामिछानेको विशेषांक
- ग) डा कपिलदेव लामिछानेको पाइएसम्मका कृतिहरू
- घ) डा. लामिछानेकै “प्रश्रितका.केही अध्ययन ”
- ङ) साहित्यिक पत्रिका, पुस्तकालयको प्रयोग, लेख अभिलेखको टिप्पणी,संगालो कृतिहरू ।
- च) मोदनाथ प्रश्रितका पाइएसम्मका कृतिहरू ।

१.११ शोधकार्यको रुपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नलिखित शीर्षकहरूमा विभाजित गरिएको छः:

- १) पहिलो परिच्छेदः शोधको परिचय
- २) दोस्रो परिच्छेदः क. सम्पादक डा. कपिलदेव लामिछानेको संक्षिप्त परिचय ।
ख . मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी व्यक्तित्वको अध्ययन

- ३) तेस्रो परिच्छेद: समालोचनाको सैदान्तिक परिचय
- ४) चौथो परिच्छेद: कृति विश्लेषण र समीक्षा, मोदनाथ प्रश्रित केही अध्ययन
- ५) पाँचौ परिच्छेद
- क) उपसंहार
- ख) सन्दर्भसूची
- ग) परिशिष्टाङ्क

• • •
/ / /

दोस्रो परिच्छेद

२.१. सम्पादक डा.कपिलदेव लामिछानेको संक्षिप्त परिचय

२.१.२ जन्म र जन्मस्थान

कास्की जिल्लाको माभठाना गा.वि.सका वार्ड नः १ मा माता सुकुमाया लामिछाने र पिता सुकदेव लामिछाने का सुपुत्र श्री कपिलदेव लामिछानेको जन्म वि.स २०१५ साल अजोस १४ गते भएको हो । पहाडी ग्रामीण परिवेशमा जन्मि-हुकिएका लामिछाने जीवन यापनको क्रममा हाल सिद्धार्थ नगर-७ सगरमाथापथ भैरहवाका स्थायी वासिन्दा हुन् । नेपाली साहित्य फाँटमा परिचित लामिछाने उप प्राध्यापकका रूपमा हाल भैरहवा क्याम्पस सिद्धार्थनगरमा कार्यरत रहदै उक्त क्याम्पसको प्रमुखको पदभार समेत समाल्नु भएको छ । वि.स २०२४ सालमा त्रि.वि.वि बाट महेन्द्र विद्याभूषणबाट विभूषित लामिछानेको सानैदेखि विद्या आर्जन क्षेत्रमा तेजपन देखिन्थ्यो ।

२.२.२ शिक्षादीक्षा

सानै उमेर देखि पढाइ प्रति कर्मठ रहेर शिक्षा आर्जनमा लागेका डा.कपिलदेव लामिछाने साधारण लेख पढ् घर बाटै अक्षर चिनेका थिए । उनी हजुरबुवा र बुबाद्वारा घरमै साक्षर भइसकेका थिए । बाल्यावस्थाबाटै आज्ञाकारी इमानदार र अनुशासित थिए । जिज्ञासु प्रवृत्तिका लामिछाने । जबसम्म उनलाई सन्तोष मिल्दैनथ्यो ,तबसम्म उनी नबुझेको कुरा सोधिरहन्थे । घरमा नै प्रारम्भिक शिक्षा पाएका बालक कपिलदेव लामिछाने पाँच वर्षको उमेरमा जनक प्राथमिक विद्यालय माभठानामा भर्ना भउर स्कुले शिक्षा आरम्भ गरे । स्मरणीय कुरा चाहि के थियो भने त्यसबेला आजको जस्तो जन्मदै कापी कलम समात्ने चलन थिएन । काठको पिर्का जस्तो पाटीमा मसिनो माटोको धुलोले लिप्ने र पाती या बाँसका छेस्काले लेख्ने गरिन्थ्यो यसै समयको पाउँमा हुकिएका लामिछाने मुसुरे कटुसको पात पकाएर मसी प्रयोग गरेका थिए । कलमको प्रयोग निगालाको कलमले बाँसको सुप्लामा लेख्ने कार्य गर्दथे ।^१

प्राथमिक शिक्षा पाँच कक्षासम्म अध्ययन गरे पछि बुवाले पाश्चात्य शैलीको अर्थात् अंग्रेजी स्कुलमा नपढाउने बरु, वेद, रुद्री, चण्डी अग्निस्थापना आदि पढाउने र

१. कपिलदेव लामिछाने, विशेषाङ्क(जुही प्रकाशन, (२०६६ भाषा)

पण्डित बनाउने मन सायले उनलाई संस्कृत पढाउने निर्णय गरेर बनारसबाट शिक्षा आर्जन भएको थियो र गुरुकुलको बसाईमा बसी अध्ययन गर्ने क्रममा स्नातक सम्मको अध्ययन गरेका थिए । त्रि.वि.वि बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहमा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भएका लामिछानेले इतिहास पुराणाचार्यसम्मको अध्ययन पनि गरेको देखिन्छ । नेपाली गाउँ खाने कथाबाट विद्यावारिधि गरेका छन् । हाल भैरहवा क्याम्पसमा प्रध्यापन पेशामा आवद्ध छन् ।^२

२.२.३. प्रवृत्तिगत विशेषता

सानै उमेर देखि जिज्ञासु लामिछानेले कापी र कलम बढी प्रयोग गरेर बुबा आमाले गाली पनि गर्नुहुन्थ्यो अरे उनी सानै उमेरमा अक्षर बनाउँन धेरै-भन्दा धेरै लेख्ने बानी सानै देखि राम्रो बन्ने भावना थियो । १९ वर्षको उमेरमा 'कामना' शीर्षकको कविता वि.स २०३४ सालमा कल्याणी, साहित्यिक पत्रिकामा प्रकाशित गराई साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ गरेका थिए । २४ वर्षको उमेरमा एम.ए नेपाली मा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भएका थिए ।

सामाजिक यथार्थवादी धारामा उनले कथा लेखेका छन् । प्रयोगवादी यथार्थलाई औंलाएको देखिन्छ व्यङ्ग्यात्मक शैलीको पनि प्रयोग पाइन्छ । सरल भाषामा पाठक रोचक र चाखलाग्दो कथाकारीता उनमा पाइन्छ । पारिवारिक, सामाजिक र राष्ट्रिय विषयवस्तुमा उनका कथाहरु ओतप्रोत भएको पाइन्छ । नेपाली समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक तथा कलात्मक पक्षहरु प्रति विम्बित भएका छन् । भरौं भाषाशैलीमा आफ्ना भावनाको तरङ्ग बहाउने लामिछाने कथा, कविता, एकाङ्की, नाटक, निबन्ध, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान, टुक्का आदि क्षेत्रका पारखी तथा स्रष्टा भएकाले मूलतः लोकजीवनसगं सम्वद्ध विविध पक्षलाई सजीवतापूर्ण ढङ्गले सरल र सहजरूपमा प्रस्तुत गर्दछन् । खासगरी बालसकहित्यमा बढी रुचि राख्ने रचनाकार हुन् । अन्धविश्वास, रुढिवादी परम्परा, सामाजिक आडम्बर तथा अदृश्य शक्तिप्रति विश्वास नगर्ने टड्कारो रूपमा देखिएका कुरा भवाट्ट उकेलिहाल्ने बानी भएका लामिछाने भने रचनात्मक एवं सिर्जनात्मक कार्यमा निकै प्रखर स्रष्टाको रूपमा परिचित छन् । उनका रचनाहरुमा सामाजिक यथार्थता र जीवन्त अड्चनाहरु बेहुली खेलेका हुन्छन् । तिनलाई यथोचित ढङ्गले समाती निराकरण गर्न सकेमा

२ . ऐजन, कृष्ण प्रसाद शास्त्री पृष्ठ ५१,५२,५३

सांस्कृतिक रुपान्तरणलाई कार्यमूलक बनाउन सकिन्छ भन्ने विशेष प्रवृत्ति उनमा पाइन्छ । सामाजिक, प्रशासनिक, आर्थिक, धार्मिक तथा कलात्मक विधाहरूलाई संगठित गरी सांस्कृतिक रुपान्तरणमा विशेष भूमिका रहेको देखिन्छ ।^३

सामाजिक परिवेशमा व्यक्ति, घर, परिवार, समूह, समुदाय हुँदै समाजको संरचनालाई सफल बनाउदै समाजले गरेका, भोगेका, तोडेका, छोडेका, मोडेका र गोडेका सांस्कृतिक परम्परा र आदर्श बानीबेहोरा तथा साहित्यमा पनि छचल्को मारेको पाइन्छ । आदर्श नैतिकवान, चरित्रवान, कर्तव्यनिष्ठ एवं उत्तरदायित्वको भावना बोध गर्ने नागरिक उत्पादन गर्नु सामाजिक लक्ष्य देखिएको पाइन्छ । समाजमा अन्धविश्वास, कोरा आडम्बर, विकृति र विसङ्गतिहरू पनि मैलाउने हुनाले यिनलाई समाजसापेक्ष परिवर्तन र परिमार्जन गर्नु शिक्षा र शिक्षित व्यक्तिको कर्तव्य देखाउछन् जतपात, छुवाछुत, खानपीन, विवाहवारी, महिला हिंसा, वेश्यावृत्ति, भूतप्रेत, बोक्सीप्रथा आदिको विरोध गर्ने लामिछानेले समावेशीकरण, समानता, महिला, अपाङ्ग, दलित, जनजाती, आदिवासी, सीमान्तकृत आदि समूह र वर्गलाई समान अवसर दिनुपर्ने मान्यता राख्दछन् । संयुक्त परिवार प्रथा, बहुविवाह, बालविवाह, अनमेल विवाह, सतिप्रथा जस्ता सामाजिक सूचकहरू उनका रचनामा देखिन्छन् ।^४

राजनैतिक परिवेशमा सत्ता र शक्तिको आधारमा राजनैतिक प्रमुख कायम राख्ने अनुकूल संस्कृति परम्पराहरूको विजारोपण गरिन्छ, यसलाई उनी व्यङ्ग्य प्रहार गर्दछन् । राजनीतिक संस्कारले सामाजिक रुपान्तरणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । कपिल लामिछाने प्रगतिशील विचारका हिमायती भएकाले निरडकुश पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र लोकतन्त्रको स्थापना अभियानमा विहानदेखि साँझ सम्म सिद्धार्थनगरको खुल्ला सडकमा परेड खेल्थे । सुरक्षाकर्मीको अगाडि निर्भीक रुपमा नाराबाजी गर्दै हिड्ने, समूह बनाई क्रान्तिकारी कविता वाचन गर्ने लामिछाने एउटा शिक्षक मात्र नभई सामाजिक तथा राजनैतिक रुपान्तरणको संवाहकको रुपमा रहिआएका छन । “जनआन्दोलन” लेखिएको भेष्ट पैरिएर दिनको चार पटकसम्म सडक तताउन हिडने योद्धाको रुपमा उनीलाई चिनिन्छ । सर्वसत्तावाद, प्रतिगमनवाद, जडसूत्रवाद, विस्तारवाद, उपनिवेशवाद, नव-उपनिवेशवाद र

३. ऐजन, डा. गितु गिरी पृष्ठ ८८

४. ऐजन, पृष्ठ ८९

साम्राज्यवादको धुवाँधार विरोध गर्ने लामिछानेका सिर्जनाहरुमा यथार्थ भावना पाइन्छ।^५

धार्मिक परिवेशका हकमा लामिछाने संस्कृत साहित्यका विद्यार्थी र कर्मकाण्डका विज्ञ भए पनि यसलाई प्रगतिवादी र आधुनिकवादको उपयोगितावादी सोचले हेर्ने गदछन् कर्म भन्नाले भाग्य नभई श्रम वा काम भन्ने मान्यता लामिछानेमा देखिन्छ। उनले आफ्ना रचनाहरुमा विभिन्न धार्मिक सम्प्रदाय, मठ-मन्दिर र प्रतिभाको चर्चा परिचर्चा गरेका छन्।^६

आर्थिक परिवेशमा समाज विकासको मेरुदण्डका रूपमा आर्थिक क्रियाकलापहरुलाई देखाएका छन्। उनले साहित्यका क्षेत्रबाट यथार्थलाई अडकमाल गरेको पाइन्छ किसानको परिश्रम पानी खेत, बीउ मल फल, वा, अन्नका वारेमा विभिन्न समय अवधिको एकन गराएको पाइन्छ, व्यापार गर्ने समय, वाली लगाउने समय र किसानको फूर्सदिलो समयका साथै समाजमा रातारात धनी बन्न विभिन्न धन्दामा लागेका अनैतिक व्यक्तिहरुको पनि उनका साहित्यमा व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। गरिवीले जकडीएको परिवेशलाई लिएर एउटा भुपडी बनाउन नसकी जीवनभर डेरामा बसिरहदा स्वास्नीले सम्बन्ध विच्छेद पनि गर्न सक्ने मार्मिक घटनाहरु उनका रचनामा समाविष्ट छन्।^७ कपिलदेव छानेको कामना फुटकर कविता (२०३४)देखा पर्दछ र सोही साल यो कविता कल्याणी पत्रिकामा प्रकाशित भएको देखिन्छ। नेपाली साहित्यक क्षेत्रमा सर्वप्रथम प्रस्तुत फुटकर कविताबाट यात्रा गर्ने लामिछाने प्रबन्धस्तरको पहिलो काव्य कृति अक्टोपसहरु (२०६१) हो। यस कृतिले उच्च साहित्यक महत्व राखेको पाइन्छ। नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कथा, उपन्यास, कविता, समालोचना, व्याकरण जस्ता विधामा कलम चलाएका छन्। यिनका सिर्जनाधर्मी लेखनीया विशेषतः आख्यान र काव्य विधामा उच्च कलात्मक प्रस्तुति भएको पाइन्छ। सामाजिक धरातलमा रही युगजीवनको यथार्थलाई समेटने सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कथाहरु लेख्ने गरेका भए पनि मूलतः बाल मनोविज्ञानमा आधारित विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षकमा विषयवस्तुलाई समेटी कथा एवम् उपन्यास लेखनमा रुचि कथाकारको पाइन्छ। नेपाली बालकथामा धेरै कृतिहरु सिर्जना गरि बालकहरुको मनमसतस्कलाई परिस्कार गर्ने ध्येय यिनले बनाएका छन्। यिनका बाकथा सङ्ग्रहरुमा अक्षर (काव्य क्षेत्रमा प्रथम प्रकाशित कृतिका रूपमा डा.कपिलदेव लामि२०५१) काले कुकुर

५. ऐजन, पृ ९३

६. ऐजन पृ ९७

७. ऐजन पृ ९६

(२०५१) अन्यथा (२०५४) भाडाकुटी (२०५८) सुनकथा (२०५९) राँकेभूत (२०६१) नाडलाजत्रो फूल (२०६२) दशै, पिड र हात्ती (२०६३) रहेका छन् । बाल उपन्यासहरुमा ठूलो मान्छे (२०६३) मुसाको बस्ती (२०६४) बालचित्रकथाका रुपमा म्याउँम्याउँ विरालो (२०६०) कृति प्रकाशित छन् । यसरी बाल-आख्यानका अतिरिक्त मरुभूमिका पोथ्राहरु (२०४४) भोकभुत (२०५७) कथासङ्ग्रह र लघुकथाहरुको सङ्गतहीन किताब जलमानव (२०६१) लेखेका छन् ।

नेपाली लोक साहित्यिक क्षेत्रमा, रमाइला गाउँखाने कथाहरु (२०६१) रमाइला केही कथा (२०६६)हाम्रा गाउँखाने कथा(२०६६) आदि छन भने समालोचनाका क्षेत्रमा नेपाली साहित्यको सेरोफेरो (२०५८) साधारण नेपाली (२०६१) नेपाली लोकगाथाको अध्ययन (२०६४) समालोचनाको सोपान (२०६८) छन । यसै गरी कृतिहरु र भाषा व्याकरणका क्षेत्रमा प्रवीणता प्रमाण पत्रतहको अनिवार्य नेपाली व्याकरण र अभिव्यक्ति (२०६१) र उच्चमाध्यमिक तहका निम्ति अनिवार्य नेपाली व्याकरण (२०६०) जस्ता कृति लेखेको पाइन्छ ।

यसरी कपिलदेव लामिछाने नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा उनलाई चिरपरिचित गराउँदै लैजाने क्रममा साहित्यका ठूलो योद्धा हुन् लेख, अभिखे, खेजमूलक, अनुसन्धान, समालोचक, लेखनशैलीलाई अध्ययनगर्दै साहित्यलाई अभै नवीन प्रयोग गरेका छन् ।^५

२.२. मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी

२.२.१ जन्म, जन्मस्थान, बाल्यकाल र शिक्षादीक्षा

लुम्बिनी अञ्चलको एउटा पहाडी जिल्ला अर्घाखाँचीमा वि.सं. १९९९ मा जन्म भएका हो । यस जिल्लाको सुपरिचित र सुप्रसिद्ध ठाउँ हो खिदिम । हिमालतिर फर्केको रमणीय ठाउँ छ । खिदिम गा.वि.स अन्तर्गत हर्षावोटमा आजभन्दा करिब ७१ वर्ष पहिले शिक्षित ब्राह्मण परिवारमा एउटा शिशुको जन्म भएको थियो जो आज प्रगतिवादी साहित्यिक क्षेत्रमा सुवपरिचित छन् जसको नाम हो मोदनाथ प्रश्रितको जन्म पिता पण्डित घनश्याम पौडेल र माता बालिका देवी पौडेलका ज्येष्ठ सुपुत्रका रुपमा भएको हो । उनकी धर्मपत्नी कविता पौडेलका साथमा हाल काठमाडौँस्थित थानकोटमा बसोबास गर्दै आएका छन् ।

८. डो.कपिलदेव लामिछाने विशेषाङ्क (जुहि प्रकासन भापा, २०६८)

अर्घाखाँचीको खिदिममा जन्मेका प्रश्रित वि.स २००५ सालमा ७ वर्षको कलिलै उमेरमा विभिन्न जिज्ञासा लिएर पहिलो पटक बाहिर निस्किएर उनले विभिन्न ठाउँ वस्तुको जिज्ञासा लिएका थिए ।

उनको अति जिज्ञासु र खोजमूलक तथा परम्पराको विरोधी सानै उमेरदेखि देखिएकोले २२, २३ वर्षको उरनठेउलो उमेरमा एउटा मानव महाकाव्य पस्कनु चानचुने विचार थिएन । यसै विचारले उनलाई साहित्यको यात्राको ठूलो योद्धा ठहर्दै मदन पुरस्कारले सम्मानित भए ।^९

उनले पहिलो पटक ७ वर्ष को उमेरमा भिलिमिली भएर सजिएको रिडी बजार देखेका थिए । रिडीको विभिन्न उनको जीवनको नौलो र फरक जीवनशैली, वातावरण र रहनसहनलाई पहिलो पटक ७ वर्षमा नियालेका थिए । भिगट्टीले छाएका तिन चार तले घर, सिमेन्ट लाएका मुण्डा घर, छेउ छेउमा टासिएका घर र विचमा गाउँको भन्दा फराकिले बाटो, मन्दिरहरु, मन्दिरभित्र देखिएका मूर्तिहरु आदिले उनलाई फुरुङ्ग बनाएको थियो । नजिकैको भोलुङ्गो पुल बजारै उज्यालो पार्ने पेन्टकोल बत्ती, कुर्ता सलवार लगाएका केटीहरु, ठूलो जाल टाँगेर भकुण्डो खेलिरहेका केटाहरु, फोटो खिच्ने क्यामेरा, धेरै मानिसले एकै पटक नदीमा नुहाई रहेको दृश्य, अग्ला काठका खुट्टाले हिड्ने चटकेहरु, ब्यापारका लागि विभिन्न स्थानबाट आएका मानिसहरु देखेको दृश्यले लेखकको बाल्यकालमा यसले उनीलाई जिज्ञासाप्रति जिज्ञासा थपिएको थियो ।^{१०}

रिडी बजारमा उनकी सौना (मित) आमा थिईन । उनले यस बाट पनि रिडीको नयाँ युगको शहरको परिवेशलाई सानै उमेरमा औल्याउन पाएका थिए । सौना आमाको घरलाई हुलाक घर भनेका र सौना आमाको श्रीमान् हुलाक घरका कर्मचारी भएकोले भनेको कुरा उनीले थाहा पाए । उनी यस क्रममा शहरमा घरीघरी हराउने समेत गर्दथे रे उनी चिष्टी खसाल्नेद्वाडलाई नियालेर हेर्ने रे चिष्टी कसरी पुग्छ भनी उनी यसको जिज्ञासा लिनथे । श्री हरिहर संस्कृत पाठशालामा प्रश्रितका पिता पण्डित घनश्याम पौडेलले पनि पढाउनु हुन्थ्यो । त्यसै विद्यालयमा अध्यापन कालमै उहाँको देहान्त भएको थियो । पिताको पेशागत रूपमा पनि प्रश्रितले घरमानै शिक्षाको ठूलो मौका मिलेको थियो । उनले बाल्यकालमा घरगाउँमा साक्षर भएपछि त्यसै पाठशाला हरिहरमा औपचारिक शिक्षा सुरुवात भयो ।

९. मोदनाथ प्रश्रित विशेषाङ्क: रामप्रसाद प्रदीप पृष्ठ ३,४ (जुही प्रकाशन भापा वि.स २०६८ आश्विन)

१०. मोदनाथ प्रश्रित विशेषाङ्क: अर्जुन खनाल पृष्ठ ८२,८३ (जुही प्रकाशन भापा वि.स २०६८ आश्विन)

हरिहर संस्कृत पाठशालाबाट शिक्षाराम्भ गरेका प्रश्रितले भारतको बनारसमा संस्कृत साहित्य आचार्य, नेपालीमा स्नातकोत्तर र आयुर्वेद विज्ञानमा आयुर्वेचार्य को औपचारिक शिक्षा पूरा गरेको पाइन्छ । वि.स २०१५ सालमा उच्च अध्ययका लागि बनारस जानुभएका थिए । हरिहर संस्कृत पाठशालाको मंगलागौरीमा र त्यसपछि बाँकी बनारस संस्कृत विश्व विद्यालयबाट पुरा भयो ।

२.२.२. मोदनाथ प्रश्रितको साहित्यिक यात्रा:

साहित्यमा प्रतिभाशाली भएकै कारण हरिहर संस्कृत पाठशालाबाट २०१५ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित 'किरण' नामक पत्रिकाको सम्पादकमा उनको नाम सर्वसम्मतले चयन गरियो । यसरी साहित्यमा उनको पहिलो सोपान किरण पत्रिकाबाट सुरु भयो । त्यसै साल हितोपदेश को नेपाली अनुवाद गरी बनारस गएर छपाएका थिए । प्रश्रितको पहिलो मौलिक कृति आमाको आँसु कविता सङ्ग्रह २०१९ सालमा प्रकाशित गरि नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा मौलिक साहित्य स्थापित गराइएका थिए । वि.स २०२० साल देखि लेखन कार्य सुरु गरी २०२३ सालमा मानव महाकाव्य प्रकाशित भयो । यस महाकाव्यले प्रश्रित साहित्यको यात्रामा आफूलाई पूर्ण रूपमा ख्याति कमाए र साहित्यको गोरटो अगाडि बढने ठूलो प्रेरणा मिली साहित्य क्षेत्रको उत्कृष्ट पुरस्कारबाट सम्मानित भएका थिए । मोदनाथ प्रश्रितका विभिन्न साहित्य लेख, कविता, कथा नाटक, निबन्ध, महाकाव्य, खण्डकाव्य, हाँस्यव्यङ्ग्य लगायत हजारौ कृति प्रकाशित भएका छन् । हालसम्म प्रकाशित कृति नवीन नेपाली

१. हितोपदेश (२०१५) अनुवाद	२. अमाको आँसु (२०१९) कविता
३. बुबा खै ? (२०२०) शोक काव्य	४. मानव (२०२३) महाकाव्य
५. पचास रुपैयाँको तमसुक (२०२८) नाटक	६. नयाँ जनवादी संस्कृत (२०२८) दस्तावेज
७. देवासुर सङ्ग्राम (२०३०) महाकाव्य	८. देशभक्त लक्ष्मीवाई (२०३१) उपन्यास ^{११}
९. जीवाणुदेखि मानव सम्म (२०३२) विज्ञान	
१०. आमाको काखमा (२०३२) नाटक	
११. नारी बन्धन र मुक्ति (२०३३) समाजशास्त्र	
१२. वैचारिक विकासको सन्दर्भमा लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा (२०३५) समालोचना	
१३. सहिदको रगत (२०३९) गीति कविता	

११. मोदनाथ प्रश्रित विशेषाङ्क जुही प्रकाशन २०६८, भ्रूपा

१४. गोलघरको सन्देश (२०४०) लघू काव्य
१५. मिल्काउनुपर्ने केही संस्कृतिक अवशेषहरु (२०४२) लेख
१६. भूतप्रेतका कथा (२०४१) मनोविज्ञान
१७. अतीतका पाइलाहरु (२०४२) संस्मरण
१८. प्रश्रितका एक जोडा लेख (२०४३) लेख
१९. नानीहरुलाइ कसरी असल बनाउने (२०४४) शिक्षा
२०. चोर (२०४४) उपन्यास
२१. आस्था र प्रथा एक विवेचना (२०४४) प्रश्नोत्तर
२२. धर्म र नारी (२०४६) समाजशास्त्र
२३. जातपात र छुवाछुतको सङ्क्षिप्त इतिहास (२०४७) इतिहास
२४. केहि संस्कृतिक निबन्धहरु(२०४७) संस्कृति
२५. केहि ठट्टा! केहि मर्का (२०४७) हाँस्यव्यङ्ग्य
२६. जीवनको बाटोमा (२०४८) लेख संग्रह
२७. जन संस्कृतिको नयाँ दिशा (२०४८) दस्तावेज
२८. जब चल्छ हुरी (२०४९) गीत
२९. सपनाहरु : उपाहार देशलाई (२०४९) नाटक
३०. मानसपटका तस्वीरहरु (२०४९) संस्मरण लेख
३१. मन्त्रीणी (२०५१) नाटक
३२. नेपाली इतिहासको छोटो विवेचना (२०५३) इतिहास
३३. गुट फुट विरुद्ध कम्युनिस्ट (२०५४) राजनीतिक लेख
३४. नेपाल :गणदेखि राष्ट्रसम्म (२०५७) सांस्कृतिक इतिहास
३५. मानवताको कलङक जातपात (२०५८) लेख
३६. कविता सङ्ग्रह (२०५८) सङ्कलित कविता
३७. बथाहरु (२०५८) सङ्कलित कथा^{१२}
३८. छुद्र र चण्डाल युवति (२०५८) गीति नाटक
३९. कला सहित्य र सौन्दर्य समीक्षा (२०५८) समालोचना
४०. वनौषाधि चिकित्सा (२०५८) आयुर्वेद
४१. मोदनाथ प्रश्रितका सङ्कलित रचनाहरु खण्ड १ (२०५८) कविता गीत
४२. मोदनाथ प्रश्रितका सङ्कलित रचनाहरु खण्ड २ (२०५८) काव्य
४३. मोदनाथ प्रश्रितका सङ्कलित रचनाहरु खण्ड ३ (२०५८) उपन्यास कथा

१२. ऐजन

४४. मोदनाथ प्रश्रितका सडकलित रचनाहरु खण्ड ४ (२०५८) नाटक र संस्मरण
 ४५. मोदनाथ प्रश्रितका सडकलित रचनाहरु खण्ड ५ (२०५८) समाजशास्त्र र विज्ञान
 ४६. मोदनाथ प्रश्रितका सडकलित रचनाहरु खण्ड ६ (२०५८) संस्कृति
 ४७. मोदनाथ प्रश्रितका सडकलित रचनाहरु खण्ड ७ (२०५८) समालोचना
 ४८. बहुमुखी प्रतिभा टिकाराम धनञ्जय (२०५९) जीवनी
 ४९. आदर्श गुरु पण्डित धनश्याम पौडेल (२०६१) जीवनी
 ५०. विचार र अन्तरसम्बन्ध (२०६२) लेखहरु
 ५१. नेपालको एकीकरण र पृथ्वी नारायण शाह (२०६३) लेखहरु
 ५२. बज्रसूची उपनिसद (२०६४) अनुवाद
 ५३. पहिले लेखिएका र अहिले देखिएका कुरा (२०६४) लेख संग्रह आदि ।^{१३}
 ५४. महाकवि देवोटाको वैचारिक विकास .(वि.सं. २०६६) वैचारिक समालोचना

२.२.३. प्रश्रितको साहित्यिक व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा कलम चलाउने कवि, लेखक, नाटककार, निबन्धकार, कथा लगायत महाकवि पनि भाषामा सम्बोधन गर्न सकिने अनेकौँ प्रतिभाका धनी मोदनाथ प्रश्रित नेपाली साहित्यको क्षेत्रका ठूलो योद्धा हुन् । वि.स २०१५ सालमा हितउपदेश अनुवादबाट साहित्यको बाटोमा उभिएका साहित्यकारले हजारौँ कृतिको सागर लगाइसकेका छन् । उहाँको मौलिक कृति वि.स २०१९ सालमा प्रकाशनमा आएपछि साहित्यिक यात्रालाई अगाडि बढाउने क्रम सुरुवात भएको थियो । एउटा अल्लरे उरनठेउलो २४ वर्षको उमेरमा वि.स २०२३ सालमा मानव जस्तो साहित्यको कटिलो बाँद महाकाव्य प्रकाशित गरेपछि उनलाई मानव महाकाव्यले चिरपरिचित बनायो, साहित्यको ठूलो सम्मान मदन पुरस्कार प्राप्त गरे । नेपाली समाजका विकृति, विसङ्गती, तानाशाहीहरुको निरङ्कुशता, क्रुरता, पीडादायी क्रियाकलाप, दमन, शोषणलाई चिर्दै नेपाली समाजको उत्थान शासकलाई चुनौती र गरिब जनताको पक्षका वकालतकारी साहित्यकार प्रश्रित जनताको जीवनयापनलाई सरल, सहज, अन्धकार र अन्धविश्वासलाई फाल्ने क्रममा साहित्यको बाण प्रहार गरेका छन् । मानव महाकाव्यले मान्छेको विभिन्न स्थानीक आचरणलाई औलाएको पाइन्छ । पँचास रुपैयाको तमसुक गरिब जनताको पीडा र धनी भनिने व्यक्तिको आचरण शोषण प्रवृत्तिलाई यथार्थपूर्ण तवरले उदाङ्गो बनाएको पाइन्छ । देवासुर सडग्राम महाकाव्य पनि धर्म संस्कृति

साशक प्रशासक र त्यहाका निरङ्कुशतालाई समाजको देखाइएको छ । निर्दलीय शासकलाई पनि साहित्यको माध्यमले प्रहार गरेका छन् ।^{१४}

मार्क्सवादी विचारधारालाई लिएर अघि सरेका प्रश्रित आम परिवर्तन हुनुपर्छ भनि साहित्यको ठुलो वकालत गरेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यको ठुलो सागर फैलाउने साहित्यको फिजावटलाई संख्यात्मक रूप मात्र नदेखि गुणात्मक रूप पनि उनको विशिष्ट योगदानि पुर्ण कार्य देखिन्छ । देशको विकास र कुकार्यलाई औलाउने काम पनि साहित्यिक जगतबाटै भएको पाइन्छ । यसरी साहित्यकार प्रश्रितले ठुलो योगदान दिनुभएको छ । जेल नेलका साथ चिसो छिडिलाई वास्ता नगरी सामन्त शासकको यातनालाई पचाउँदै आफ्नो कलमी भावलाई उच्च पाउँ उनको प्रतिभा मलजलको मिलावट भै फैलाउँदै भागिदै गएको थियो ।

२.२.४. पेशागत संलग्नता

वि.स २०२४ साल बैशाखमा बुटवलको लुम्बिनी कलेज स्थापन्त्र भयो । प्रश्रितले बुटवल र भैरहवासम्मबाट विद्यार्थीहरु जम्मा गर्ने प्रयत्न गरे । उनी नेपाली विषयको प्राध्यापक बने । बुटवलकै गणेश मा.वि मा प्र.अ को जिम्मेवारी लिएर लुम्बिनी सन्देशको सम्पादक बनि बुटवलमै बसे र पार्टीमा सक्रिय भूमिका निभाएर उनले निरन्तर रूपमा पार्टीमा नै लागेर दिन विताउँदै छन् ।^{१५}

राजनीतिमा मार्क्सवादी विचारधारा भएका मोदाथ प्रश्रित वि.सं. २०२४ सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको सदस्य भएर राजनीतिमा देखा परे । विभिन्न जेलनेलको सजाय, यातना, पीडा भोग्दै जनताको सफल नेतृत्वलाई लिएर अगाडी बढेका प्रश्रित वि.सं. २०४८ सालको निर्वाचनमा रुपन्देही जिल्लाको क्षेत्र नं. ३ बाट निर्वाचनमा उठेपनि पराजय भए पुनः वि.सं. २०५२ सालमा सोहि ठाउँबाट विजय हाँसिल गरी नेपाल सरकारको शिक्षा संस्कृति तथा समाज कल्याण मन्त्रलय समालेका थिए ।

• • •
/ / /

१४. रामप्रसाद प्रदीप पूर्ववत् पृष्ठ १६, १७, २१
१५. ऐजन

तेस्रो परिच्छेद

३.१ समालोचनाको सैद्धान्तिक परिचय

३.१.१ पृष्ठभूमि

सम+आलोचना सममा आलोचना प्रत्यय लागेर बनेको शब्द हो । समालोचना अनिवार्य रूप मूल्यङ्कन परक हुन्छ । साहित्य आफै पनि एउटा मूल्या व्यवस्था भएकोले प्रत्येक साहित्य कृतिको आफ्नो मूल्य हुन्छ र यहि सौन्दर्यात्मक मूल्यको पारख समालोचनाले गर्दछ, साहित्य लेखन परम्परा सगै कृतिको पनि मूल्याङ्कन गर्न पनि आवश्यक ठानी स्रष्टाले मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । जव साहित्य सिर्जना भयो यही सिर्जनालाई मूल्याङ्कन गर्न त्यसको सङ्गति-विसङ्गतिबारे तर्कसङ्गत परीक्षणीय र सुव्यक्त सुव्यवास्थित छ छैन केलाउने प्रस्तुतीलाई नै कृतिको समालोचना भनिन्छ । समालोचनाले कुनै सहित्यिक कृतिमा के-कति स्वायत्तता र स्वनिष्ठता छ, के-कति सङ्गति र विसङ्गति छ अनि प्रयोजनको प्रतिफल बताउँछ ।

ऐतिहासिक आधारमा पूर्व र पश्चिम दुवैतिर समालोचनाको लामो र दिगो परम्परा पाइन्छ । पश्चिममा समीक्षाशास्त्रका आदिआचार्य प्लेटोलाई मानेर यिनका समय देखि यसको उठान भएको मानिन्छ । भने पूर्वका नाट्यशास्त्रका प्रणेता भरतलाई आदिचार्य मानेर यिनका समयदेखि यसको उठान भएको मानिन्छ । प्लेटो र भरतदेखि समालोचनाको सैद्धान्तिक पक्ष प्रस्तुत गर्ने वा कृतिको समीक्षा गर्ने कार्य चाहि पछि भएको हो ।

नेपालीमा समालोचनाको आफ्नो सैद्धान्तिक परम्पराको निर्माण गरिएको वा समीक्षाशास्त्र तयार गरिएको पाइन्छ । नेपाली समालोचनाको पूर्वीय र पश्चात्य समालोचना पक्ष ग्रहण गरेर व्याहारिक समीक्षा गर्न थालेको देखिन्छ । नेपाली समालोचनाको थालनी मोतीराम भट्टवाट थलनी गरेको पाइन्छ । यिनको“ कवि भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र”लाई नेपाली समालोचनाको पहिलो पुस्तक प्रारम्भ भएको कृति ठानिन्छ ।^{१६}

१६. नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, डा.दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (साभा प्रकाशन आठौं संस्करण २०६३) पृष्ठ १५७-१५८

३.१.२. समालोचना शब्दको अर्थ

सं+आ+लोच+अन+आ मिलेर समालोचना शब्द तयार हुन्छ। रचनालाई यसको उच्चाई गहिराई मोटाईलाई अवलोकन गरी गुण-दोष केलाउने कामनै समालोचना हो। लुच धातुको अर्थ हुन्छ हेतु। लोचमा अन प्रत्यय लागेर लोचन शब्द बन्छ लोचन शब्दले आखाँ भन्ने पनि अर्थ दिन्छ। यस शब्दकै पर्यावाची शब्दका रूपमा समीक्षा, आलोचना, मूल्याङ्कन, पर्यावलोकन, टीकाटिप्पणी जस्ता शब्द पनि प्रयोग भएको देखिन्छ। जेभए पनि समालोचना शब्द तत्सम संस्कृत शब्द हो। समालोचना भनेको साहित्यकार र पाठक बीचको एउटा श्रृंखला हो जसमध्ये साहित्य सिद्धान्तका आधारमा साहित्य रचनाका गुण, दोष, विशेषता कमजोरी तथा उपयोगहरू केलाएर पाठक समक्ष राखिने काम गर्दछ। नेपाली साहित्यत अतिरिक्त पूर्वीय तथा पश्चिमी जगतमा पनि समालोचना विधा विकसित रूपमा देखा पर्दछ। पूर्वी तथा पश्चिमी समालोचनाको प्रभाव नेपाली समालोचनामा पनि केही न केही परेको छ।^{१७}

३.१.३ समालोचनाको परिभाषा

समालोचनाका बारेमा पूर्व तथा पश्चिम दुवैतिर व्यापक अर्थमा चर्चा भएको पाइन्छ। यसमा पनि पूर्वमा भन्दा पश्चिममा समालोचनाका बारेमा विस्तृत रूपमा अध्ययन भएको पाइन्छ। पूर्वीय परम्परामा विभिन्न सम्प्रदाय र सिद्धान्तका ज्ञिद्वानहरूले आ-आफ्ना सम्प्रदाय वा सिद्धान्तलाई महत्त्व दिएर व्याख्या गरे पनि समालोचनालाई परिभाषित गर्ने गरेको पाइदैन। पश्चिममा पनि ग्रीक र रोमन कालमा समालोचनाको परिभाषा गरेको पाइदैन पछिल्लो समयमा आएर मात्र पूर्व तथा पश्चिमतिर समालोचनालाई चिनाउने गरेको भेटिन्छ। यहाँ केही विद्वानहरूका समालोचनाका बारेमा व्यक्त गरेका विचारहरूलाई प्रस्तुत गरिएकोछ :

इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिकाका अनुसार ललितकला र साहित्यका गुणर सौन्दर्यको मूल्याङ्कन गर्ने कला समालोचना हो^{१८}

१७. नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना, घटराज भट्टराई पृ. क (पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सेन्टर पुतलीसडक)

१८. नेपाली समालोचना, प्रा.डा.पारसमणी भण्डारी,सह प्रा.डा.रामनाथ ओझा, एव प्रा.अर्जुन प्रसाद सुवेदी,उप.प्रा शलिकराम पौड्याल, पृष्ठ-१५८,१५९

म्याथु आर्नोल्डका अनुसार संसारमा ज्ञात र विचार गरिएका सर्वोत्कृष्ट कुराहरुको ज्ञान प्राप्त गर्ने र त्यसलाई अरुमा प्रचार गर्ने तटस्थ प्रयास समालोचना हो ।^{१९}

आई. ए. रिचर्डसका अनुसार समालोचनाको प्रमुख विशेषता मूल्यको निर्धारण हो ।^{२०}

विलियम हेनरी हडसनका अनुसार “सृजनात्मक साहित्य जीवनको व्याख्या हो भने समालोचना त्यस व्याख्याको पनि व्याख्या हो ।”

ब्रिटानिका विश्वकोश अनुसार “साहित्य वा ललित कलामा सौन्दर्यपरक तत्वका गुण एवम मूल्यको परीक्षण गर्ने कला समालोचना हो ।”^{२१}

श्यामसुन्दर दासका अनुसार “साहित्यक्षेत्रका ग्रन्थहरु पढेर तिनका गुणदोषको विवेचना गर्नु र ग्रन्थहरुका विषयमा आफ्नो मत प्रकट गर्नु आलोचना हो ।”^{२२}

क्षेमचन्द्र ‘सुमन’ र योगेन्द्र कुमार मल्लिकका अनुसार “यदि सम्पूर्ण साहित्यलाई हामी जीवनको व्याख्या मान्छौं भने आलोचनालाई त्यस व्याख्याको पनि व्याख्या मान्नु पर्छ ।”^{२३}

यदुनाथ खनालका अनुसार “वस्तु साहित्य र वस्तुको विशेष छानवीन समालोचना हो । पानीको प्रवाहलाई नदी भन्ने नाम दिनु साहित्य हो, नदीका कुरा जान्नु उसको मूल मुख खोज्नु समालोचना हो ।”^{२४}

रामकृष्ण शर्माका अनुसार “सुख दुःख राम्रा नराम्रा मनपर्दो नपर्दो इत्यदि कुराको मस्तिष्कमा जव विवेचना हुन्छ । त्यसको परिणाम स्वरुप समालोचनाको जन्म हुन्छ ।”^{२५}

१९ . ऐजन

२० . ऐजन

२१ . ऐजन

२२ . ऐजन

२३ . ऐजन

२४ . नेपाली समालोचना, प्रा.डा.पारसमणी भण्डारी,सह प्रा.डा.रामनाथ ओझा, पूर्ववत

२५ . ऐजन

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा अनुसार “समालोचक ! तँ छुच्चो बने पनि उदार छस् तँ घाउ लगाउने भए पनि डाक्टरको छुरा छस् त्यसकारण विचर समालोचक ! तलाई दुनियाँ निको मान्दैन, तर तेरो सोख छ, विलास छ, सत्य बोल्नुमा , तराजु लिनुमा दुवै हातलाई बराबर गरेर जोख्नुमा आखाँको नानी तानेर लवजका वरिपरि हेर्नु कविद्वारा देश बुझ्नुमा, लेखकद्वारा समय निहाल्नुमा, दुनियाको रातोमुख भए पनि दुनियाको अगाडि साँचो कुरा बोल्न ,नैतिक साहस राख्नुमाँ ।”^{२६}

बालकृष्ण पोखरोलका अनुसार “समालोचना इन्जेक्सनको सुई हो, च्वास्स घोचेर भए पनि मनको वह निको पाछ्छ ।”^{२७} घनश्याम कडेलका अनुसार “समालोचना एक तर्फ साहित्यकारका कृतिको सहृदयतापूर्वक गरिने व्याख्या र पूर्वग्रहविहीन भएर त्यसबारे गरिने निर्णय हो भने अर्का तर्फ कृतिका जडगल भित्र प्रवेश क्रममा पाठकको मार्गनिर्देशक पनि हो । ”^{२८}

यसप्रकार समालोचनाका बारेमा पश्चिमी, भारतीय र नेपाली विद्वानहरुको आ-आफ्नै किसिमले परिभाषित गरेको पाइन्छ । वास्तवमा समालोचना भनेको स्रष्टा, व्यक्ति न्यायाधीस जस्तै बनेर साहित्यिक कृतिको गुण, दोष, सबल, दुर्बल पक्षलाई छर्लङ्ग पारेर देखाई कृतिको मूल्य निर्धारण गर्नु तथा पाठकलाई पथप्रदर्शन गर्नु हो ।

३.१.४ पूर्वीय साहित्यमा समालोचना

पूर्वीय साहित्य खासगरी संस्कृत साहित्यमा समालोचनाको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । भरतको नाटयशास्त्र अग्निपुराण, काव्यमीमांसा, काव्यालङ्कार,ध्वन्यालोक, साहित्यदर्पण, रसगङ्गाधर, काव्यप्रकाश, छन्दमञ्जरी आदि अनेक साहित्यिक ग्रन्थहरु तयार भई संस्कृत साहित्यको रचनाहरुलाई अत्यन्त सूक्ष्म रूपले केलाउने गरेको पाइन्छ । यस्तै गहन विश्लेषण र अध्ययनले गर्दा नै संस्कृत साहित्यको स्तरीय अमर काव्य कृतिहरु तयार भए । कालजयी ती कृतिहरु आज पनि त्यतिकै पठनीय, आकर्षक, हृदयस्पर्शी र शिक्षाप्रदत रहेका छन् । संस्कृत साहित्यका प्रसिद समालोचकहरुमा भरत, दण्डी, भामह, वामन, कुन्तक, आनन्दवर्धन, जगनाथ, अभिनव गुप्ता, विश्वनाथ, मम्मट, क्षेमेन्द्र, राजशेखर आदि

२६ . ऐजन

२७ . ऐज

२८ . ऐजन

देखा पर्दछन् । गुण, रीति, अलङ्कार, ध्वनि, रस, औचित्य, बक्रोक्ति, छन्द आदि आधारमा काव्य वा साहित्यको मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाईन्छ । यो प्रभाव आज विश्वमा अनेक भाषाका साहित्यमा पनि धेरथोर पर्ने गरेको छ । संस्कृत समालोचनाको प्रभाव विश्वव्यापी छ ।^{२९}

३.१.५ पश्चिमी साहित्यमा समालोचना

समालोचनाको अर्थ र उद्देश्य एउटै भए पनि प्रयोग र सोचाईमा केही भिन्नता छ । पश्चिमी साहित्यमा निदेशात्मक, भावात्मक, गुणार्थक र सदूभावीय गरी समालोचनालाई वर्गीकरण गरेको छ । नेपाली साहित्य कोषमा लेखिएको छ “उदाहरणका निमित्त प्रेषकको दृष्टि कोणधारणा गरेको अवस्थामा हामी भाषाको भावात्मक प्रयोगसँग सम्बन्ध हुन्छौं । लेखनको सन्दर्भप्रति अभिमुख भएको अवस्थामा हामी यसको निर्देशनात्मक प्रयोगसँग सम्बद्ध हुन्छौं त्यस्तै गरेर विभिन्न साहित्य सिद्धान्तहरू (नवसमालोचनात्मक रुसी रुपात्मकतावादी, मार्क्सवादी, संरचनावादी, पाठक प्रतिक्रियावादी तथा मनोविश्लेषण समालोचना सिद्धान्तवादी) ले भाषीय सम्प्रेषण क्रियामा विभिन्न घटना तथा यिनीहरूसँग सम्बद्ध रहेका विभिन्न भाषीय कृतिहरूमा जोड दिने गरेका छन् ।” समालोचनाको आ-आफ्नै किसिमले विस्तृत चर्चा, प्रयोग र अध्ययन पश्चिमी जगतमा भएको छ । अनेक किसिमका समालोचना प्रणाली विकसित भए पनि प्रमुख प्रणालीहरूमा नीतिपरक, समाजपरक मनोविज्ञानपरक, आदिमतापरक, जीवनीपरक, रूपपरक, भाषा शैली वैज्ञानिक जस्ता समालोचना प्रणालीले पश्चिमी जगतमा आ-आफ्नो प्रभावकारी अस्तित्व कायम गरेका छन् । यस्ता समालोचना प्रणालीलाई जीवन्तता दिने समालोचकहरूमा, प्लेटो, अरस्तु, फिलिप सिडनी, जर्मनीका गोथे र बेलायतका विलियम वर्डवर्थ, सेमुअल टेल्लर कलरिज, फ्रान्सका मादामद स्टाल र भिक्टर ह्युगो, इटलीका अलेसान्दा मन्जोनी, अमेरिकाका राल्फ वाल्डो इमर्सन र एडगर एलेनपोले कविलाई एक स्रष्टा र एक प्रतिनिधिको रूपमा लिएका छन् । अनुकृतिमूलक, सम्प्रेषणमूलक, अभिव्यक्तिमूलक र वस्तुपरक गरी अध्ययन सुविधाका लागि समालोचनालाई वर्गीकरण गरीएको छ । नीतिपरक (प्लेटो) अनुकरण (अरस्तु) मनोविज्ञानपरक (सिगमण्डफ्रायड) समाजपरक (कार्लमार्क्स) आदि प्रसिद्ध छन् । त्यस्तै आइ.ए रिचर्डसको कोचे विलियम डित्थे, रिम्बो मलार्मे आदि असंख्य समालोचकहरूको पश्चिमी जगतमा आ-आफ्नै भूमिका छ । अध्ययन सुविधाका लागि साहित्य चिन्तन र प्रस्तुतिलाई

२९ . नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना घटराज भट्टराई पृष्ठ क (पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सेन्टर पुतलीसडक २०५९)

शास्त्रीयतावाद, नवशास्त्रीयतावाद, स्वच्छन्दतावाद, यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, प्रकृतवाद, प्रगतिवाद, विसङ्गतिवाद, आस्तिकवाद आदिका आधारमा पनि साहित्य कृति र प्रवृत्तिको मूल्याङ्कन गर्ने परम्परा विकसित भएको छ।^{३०}

३.१.६ नेपाली समालोचना

नेपाली साहित्यमा समालोचनाको प्रयोग र परम्परा निकै लामो छ। पूर्वी तथा पश्चिमी समालोचनाकै प्रभाव नेपाली समालोचनामा छ। नेपाली केही समालोचकका समालोचना सम्बन्धी धारणः

योग्यताको आदर गर्नु भनेको दोषपट्टि आखाँ चिम्लिनु भनेको होइनर,
सूर्य विक्रम ज्ञवाली

विचार सागरमा जति लेखक गहिरो डुबुल्की मार्न सक्छ ऊ भन्दा पनि गहिरो
स्थानमा पुगी आलोचकले लेखकको चाल परिचय गर्न सक्नुपर्दछ।
हृदयचन्द्र सिंह प्रधान

आदर्श समालोचना र कोही थियो न कोही छ। रामकृष्ण शर्मा

साहित्यवादका आधारमा समालोचना गर भन्ने सुभावा पनि विचारको अनिकाल
लागेकाहरुको खोको कुरा मात्र हो। आनन्ददेव भट्ट

वास्तवमा हामी योग्य कवि हौ जो अयोग्यतापूर्वक कविता लेखिरहेका छौं,
किनभने हामी आफ्नै समाज र राष्ट्रप्रति पूर्ण जागरुप छैनौं। बलचन्द्र शर्मा

नेपाली समालोचनाले एकसय वर्षभन्दा लामो समयपार गरिसकेको
छ। जीवनीपरक, मनोविज्ञानपरक, तुलनापरक, अन्वेषणपरक, व्याख्यात्मक, विवेचनात्मक
रूपले पनि पूर्वी तथा पश्चिमी साहित्य चिन्तनका आधारमा पनि नेपाली साहित्यिक रचना र
योगदानको मूल्याङ्कन गरिदै आएको छ। भन्डै एकसयजति समालोचकहरु नेपाली
साहित्यमा देखिसकेका छन्।^{३१}

^{३०}. ऐजन पृष्ठ २,३

^{३१}. घटाराज भट्टराई पूर्वत पृष्ठ ३,४

३.१.७ समालोचनाको किसिम र वर्गीकरण

समालोचनाको लक्ष्य एकै किसिमको भए पनि प्रस्तुति र सोचाइ फरक-फरक छन् यति र यस्तै किसिमले समालोचना गरिनु पर्छ भनेर भनिए पनि त्यस्ता सीमामा बाधिन कोही तयार हुदैन । त्यस्तै भएकाले पूर्वी, पश्चिमी र नेपाली साहित्यमा पनि समालोचनाका अनेक किसिम छन् अनेक प्रणाली छन् अध्ययन सुविधाका लागि पनि सूक्ष्म रूपले नियाल्न शैलीगत, विषयगत, कृतिगत, प्रप्ति गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नेपालीमा प्रयोग भएका समालोचनाका किसिम समेत अध्ययन गर्दा मोटामोटी रूपमा यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :- ३२

१. सैद्धान्तिक समालोचना	२. निर्णयात्मक समालोचना
३. व्याख्यात्मक समालोचना	४. तुलनात्मक समालोचना
५. मनोवैज्ञानिक समालोचना	६. अन्वेषणपरक समालोचना
७. प्राज्ञिक वा शास्त्रीय समालोचना	८. जीवनीपरक समालोचना
९. ऐतिहासिक समालोचना	

यी सबै प्रकारका समालोचना पद्धति कुनै न कुनै रूपमा नेपालीमा भेटिन्छन् । यी समालोचना पूर्वी तथा पश्चिमी समालोचना पद्धतिबाट कुनै न कुनै रूपमा विकसित हुदै नेपालीमा प्रयोग भएका छन् ।

३.१.८. समालोचनाको विकास

साहित्यमा समालोचनाको वास्तविक सूत्रपात संस्कृतमा राजशेखरको काव्यमीमासाबाट भयो, भने यूरोपमा पाचौँ शताब्दी ई.पू देखि यूनानका एरिस्टोफेन्स, सोक्रेटोस, रुसो, एरिस्टोटल जस्ता विद्वान विचारकहरूको समयदेखि शुरु भएको हो । भरत, अभिनव गुप्ता, भामह, ढण्डी, कुन्तक, वामन, आनन्दवर्धन आदि समीक्षकहरूका काव्य सिद्धान्त र काव्यदर्शन नै परवर्ती भारतीयहरूको साहित्य र समीक्षाको मानियो र त्यसैद्वारा अनुप्राणित भइरहयो । यूरोपमा एरिस्टोटलको पोएटिक्सबाट निकै प्रेरणा पाएर सिसरो, होरस, क्विन्टिलिएन, लन्जाइनस आदि चिन्तन प्रक्रिया र हाव्स, कान्ट, शोपेन्हावर, हिगेल, कोचे आदिका दार्शनिक विचारहरूबाट प्रतिपादित काव्यशास्त्र काव्यआदर्श उनीहरूको समीक्षाको आधार भयो । यसैबाट यूरोपीय साहित्यको कालान्तरसम्म पनि प्रभावित भइरहयो । संस्कृत

प्रतिपादित रस, अलङ्कार, ध्वनि, छन्द, वक्रोक्तिहरु काव्यीक मूल्याङ्कनका सुनिश्चित माप-दण्ड बने । तर पाश्चात्य साहित्य-समीक्षाको कसी भयो सौन्दर्य विज्ञान, सौन्दर्य अनुभूति उनीहरुको साहित्यको समालोचना शास्त्रीय परम्परा भएर यसले मानदण्डको रूपमा मान्यता पायो पछि, वैज्ञानिक उन्नति प्राविधिक विकास र दार्शनिक विचारहरुको चिन्तन प्रक्रियाहरुको फलस्वरूप बेलाबेलामा समालोचनाको विधिविधान र स्वरूपमा पनि परिवर्तन भइरहयो । अनेकौं मतमतान्तर अनेकौं स्वरूप निर्धारित हुँदै साहित्यका अरु पक्षमा जस्तै आभिजात्यवादी, नवपरम्परावादी, स्वच्छन्दतावादी, आदर्शवादी, प्रभाववादी, यथार्थवादी, प्रकृतवादी, प्रगतिवादी, अस्तित्ववादी जस्ता अनेक धाराहरुले समालोचना-साहित्य भाँगीदैं समृद्ध र फराकिलो भयो ।^{३३}

३.१.९ समालोचनाको थालनी

पूर्व र पश्चिम दुवैतिर समालोचनाको विकास र यसको प्रारम्भ लामो र दिगो परम्परा पाइन्छ । पश्चिमी साहित्यको समालोचकीय पद्धति प्लेटोलाई मानेर यिनकै समयदेखि यसको उठान भएको मानिन्छ । पूर्वीय साहित्यको चाहि नाट्यका प्रणेता भरतलाई आदि आचार्य मानेर यिनकै समयदेखि यसको उठान भएको मानिन्छ । प्लेटो र भरतदेखि समालोचनाको शास्त्र निर्माण गर्ने गहकिलो प्रयास थालिएको हो । तर समालोचनाको व्यावहारिक पक्ष प्रस्तुत गर्ने वा कृतिको समीक्षा गर्ने कार्य चाहिपछि सुरु भएको पाइन्छ ।^{३४}

नेपाली समालोचनाले पूर्वीय पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक पक्ष ग्रहण गरेर व्यावहारिक समीक्षा गर्न थालेको देखिन्छ । यसैले नेपालीमा आफ्नो समीक्षाशास्त्र तयार पार्ने मौलिक परम्परा फेला नपरेर समीक्षा गर्ने परम्परा मात्र फेला पर्छ । समालोचना एक आलोचनाको नयाँ विधा र दृष्टि शैलीविज्ञानले भाषिक तथ्याङ्कका आधारमा वस्तुनिष्ठ ढङ्गले कृतिको वैज्ञानिक र सिर्जनात्मक मूल्याङ्कन गर्छ ।^{३५}

नेपाली समालोचनाको थालनी गर्ने पहिलो व्यक्ति मोतीराम भट्ट मानिन्छन् । मोतीराम भट्टको “कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र” लाई नेपाली आलोचकको पहिलो

३३. साभा समालोचना कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान पृष्ठ ७ (साभा प्रकासन २०५८ पाँचौ संस्करण)

३४. नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, डा.दयाराम श्रेष्ठ, प्रा.मोहनराज शर्मा पृष्ठ १५८, १५९ (साभा प्रकाशन आठौं स.क २०६८)

३५. ऐजन

पुस्तक र नेपाली आलोचकको इतिहास प्रारम्भ गर्ने कृति ठानिन्छ र समालोचना कृतिको प्रकाशन काल वि.स १९४८ देखि मानिएको छ ।

समालोचनाको सुरुवातकै क्रममा शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्यालले गोरखापत्रमा यिनको “कविताको फल” भन्ने लेख वि.स १९७६ मा प्रकाशित भएको पाइन्छ।^{३६}

नैवेद्य समालोचना (१९७९) भन्ने लेखका साथ यस फाटमा देखा परेका सूर्यविक्रम ज्ञवाली हुन् । यिनका कृतिहरु “भानुभक्तको जीवनचरित्र” (१९८४), “भानुभक्तिय रामायणको भूमिका” (१९९०), “नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ तारा” (१९६३), “लक्ष्मी पूजाको पुस्तक समीक्षा” (१९९४), “कथाकुसुमको भूमिका”(१९९४) आदि उल्लेख पाइन्छ, भने भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ (१९९७) को सम्पादन पनि गरेको पाइन्छ।^{३७}

नरदेव पाण्डेको “कविवर मोतीराम भट्ट जीवनी” (१९९५) भन्ने कृति उल्लेख पाइन्छ । यस्तै राममणि आदीको “कविता रीति”(१९६५) लेखेर माधवीमा प्रकाशित भएको पाइन्छ।^{३८} यस्तै-यस्तै धेरै समालोचनाको उदय भएको पाइन्छ ।

नेपाली समालोचनाको विकास र सममालोचना सिर्जन गर्ने साहित्यिक लेखहरु एकपछि अर्को उदय हुदैगएका छन् । समालोचनाको विकास वा योगदान मा ठूलो भूमिका रहेको छ । रामकृष्ण शर्माका समालोचनाबाट आलोचनात्मक पद्धतिको आरम्भ भएको पाइन्छ । उनको ‘शारदा’ मा प्रकाशित “टाक्सिएको नेपाली कविता”(२००१) प्रभावकारी समालोचनाका रूपमा देखा पर्छ । उनका “सप्त शारदीय”(२०२४) दसगोर्खा(२०२६), टेवल गफ नौ बैठक (२०२६) एक विसाउनी (२०३७) समालोचनात्मक कृतिहरु प्रकाशनमा आएका छन्।^{३९}

समालोचनाकै क्षेत्रमा पनि रत्नध्वज जोशीको “साहित्यको पथमा”(१९९१) शीर्षक लेख मार्फत यस साहित्य सिर्जनालाई काँधहालेका छन् । उनका मानलङ्कार(२००२), हाम्रो कथा परम्परामा उसैको लागि(२०१९), आधुनिक नेपाली साहित्यको भ्रूलक (२०२१),

३६. दयाराम श्रेष्ठ, मोहनराज शर्मा पूर्ववत् पृष्ठ १६०

३७. ऐजन

३८. ऐजन

३९. साहित्यशास्त्र, नेपाली समालोचना र शोधविधि, प्रा.डा पारसमणि भण्डारी, सह.प्रा रामनाथ ओझा, उप.प्रा अजुर्नप्रसाद सुवेदी, उप.प्रा शालिकराम पौड्याल (प्रकाशन पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि वि.स २०६८ फालगुन) पृ १६३

साहित्यको अध्ययन(२०२३), साहित्य समीक्षा (२०२५), नेपाली नाटकको इतिहास (२०३७) आदि पाइन्छन्।^{४०}

बाबुराम आचार्यले नेपाली कविताको कालक्रमिक अध्ययन गरेको पाइन्छ। उनको तुलनात्मक सुन्दर काण्ड(२००२), र पुराना कवि र कविता(२००३), छन्।

साहित्यको सिद्धान्तको चिनारी दिने र विचार परक लेख लेख्ने यदुनाथ खनालले केही कृति र कृतिकारको प्रभावशाली समीक्षा पनि गरेको पाइन्छ। यिनका व्याख्या र विवेचना प्रधान लेखहरूका दुई सँगालो“समालोचनाको सिद्धान्त ”(२००३) र साहित्य चर्चा(२०३४) उपलब्ध छन्।

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको “साहित्य एक दृष्टिकोण”(२००४), केही नेपाली नाटक (२००४), भानुभक्त : एक समीक्षा(२०१३), नेपाली काव्य र उसका प्रतिनिधि कवि (२०२१) कृतिहरू रहेका छन्।

नेपाली साहित्य चेतनामा युगान्तर विकास गर्ने अवधि वि.स २००७ साल हो। सात सालको क्रान्ति पछि नेपाली जीवन र साहित्य दुवैमा आधुनिकताले प्रवेश गरेको हुदा जीवन र साहित्यमा पनि परिवर्तन आएको देखिन्छ। यस चरणमा बालचन्द्र शर्माले कालक्रमिक ढङ्गमा विवेचना प्रस्तुत गरेका छन्। “नेपाली साहित्यको इतिहास”(२०३९), भानुभक्त(२०१४) आदि रहेका पाइन्छन्।

ईश्वर बरालको “आख्यानको उदभव”(२०३९), भ्यालबाट, सयपत्री, हिमचुली, मोहन कोइरालाका कविता (२०३०) आदि पाइन्छन्।

समालोचना सिर्जनाकै क्रममा विभिन्न सर्जकहरूले सिर्जना गरेको पाइन्छ। नेपाली साहित्यको नौलो प्रयोगलाई लिएर साहित्यकार इन्द्रबाहादुर राई आयमेली सम्बद्धता भएका आलोचक हुन्। “टिपेका टिप्पणीहरू”(२०२३), कथास्था(२०२९) र नेपाली उपन्यासका आधारहरू (२०३१) आदि पाइन्छन्। सन्द्रभमा ईश्वर बल्लभका कविता(२०३३) भन्ने आलोचनात्मक पुस्तिकामा चाहि बस्तुगत विश्लेषणतिर पनि ढल्किन खोजेको देखिन्छ। यिनका दार्जीलिङमा “नेपाली नाटकको अद्धशताब्दी”(२०४१) पनि प्रकाशित छ। यही भिडमा शरदचन्द्र शर्मा, बालकृष्ण पोखरेल केशव प्रसाद उपाध्याय पनि उतिकै भिडी रहेका छन्।

४०. दयाराम श्रेष्ठ, मोहनराज शर्मा पूर्ववत्

नेपाली समालोचकीय अध्ययनको हिसाबमा प्रखर समालोचक डा.तारानाथ शर्मा नेपालीमा आलोचनाको नरम र गरम बान्की प्रस्तुत गर्ने व्यक्तिका रूपमा प्रसिद्ध छन् । उनका घोट्याइहरु (२०२६) भानुभक्त देखि तेस्रो आयामसम्म(२०२७), नेपाली साहित्यको इतिहास (२०२७), सम र समका कृति(२०२८) र नेपाली साहित्यबो ऐतिहासिक परिचय (२०२९) प्रकाशित छन् । यही विकासका मोडमा नेपाली आलोचक मोहनराज शमार्मा बस्तुवादी ढङ्गमा समालोचना गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । उनका नेपालका केही आधुनिक साहित्य (२०२६), कथाको विकास प्रक्रिया (२०३५), शैली विज्ञान(२०४८) र समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग(२०५५) नामक पुस्तक पाइन्छ ।

नेपाली समालोचना सिर्जनाकै क्रममा ठाकुरप्रसाद पराजुलीको पनि ठूलो योगदान छ,। भन्ने पुष्ट तर्क दिएर आलोचना लेख्ने दयाराम श्रेष्ठ सम्भव (२०००), सन्दर्भ र मूल्याङ्कन (२०२५), नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ (२०३२), वीरकालीन कविता (२०३४) र प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्य: इतिहास र परम्परा (२०३८) रहेको पाइन्छ ।

शैली वैज्ञानिक आलोचकका राम्रो दखल भएका अभि सुवेदी उनका कृति पाश्चात्य काव्य सिद्धान्त (२०२९), सिर्जना र मूल्याङ्कन(२०३८) र रचना र माध्यम(२०५४) छन् । राजेन्द्र सुवेदी दरो तर्क र खरो व्याख्या गर्ने आलोचक हुन् उनका विषय गहन : सतह चिन्तन (२०३८), दाडिमको रुखनेर (२०३०), स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि (२०४३) पनि प्रकाशित छन् ।^{४९}

साहित्यको समालोचकीय कृतिको पस्काइकै यात्रामा देखिएका सर्जक घनश्याम कँडेल, हरिभक्त न्यौपानै, पुस्कर लोहनी, रामलाल अधिकारी, घटराज भट्टराई, रहेका छन्

नेपाली आलोचना क्षेत्रमा दरो र खरो पाराले लाग्नेहरुमा, अगमसिंह गिरी, उत्तम कुवर, कमला साडकृत्यायन, कुमार प्रधान, कृष्ण गौतम, गणेश बाहादुर प्रसाई, गणेश भण्डारी, घनश्याम नेपाल, गुमानसिंह चामलिङ, गोपी कृष्ण शर्मा, गोविन्द भट्ट, जगन्नाथ त्रिपाठी, जनकलाल शर्मा, देवीप्रसाद गौतम, भुपहरि पौडेल, जगत क्षेत्री, मच्छिन्द्र प्रधान, मुरारीप्रसाद रेग्मी, टीकाराम पन्थी, रमेश श्रेष्ठ, रामदयाल राकेश, राममणि रिसाल, रेवतीरमण खनाल, लक्खीदेवी सुन्दास, वामदेव पहाडी, राममणि शर्मा, फणीन्द्र नेपाल आदि धेरै साहित्यकारहरुको नाम अगाडि आउँछ ।

४९. ऐजन, पृष्ठ १६१,१६२,१६३,१६४

नेपाली समालोचनाका फाटमा अनिरुद्ध तिमसिना, अच्युतरमण अधिकारी, ईश्वरवलभ, ऋषिराज बराल, कुमार शर्मा, कृष्ण प्रधान, खगेन्द्र लुइटेल्, खिलबाहादुर भावुक, खेम कोइराला, गङ्गाप्रसाद उप्रेती, चिरञ्जीवी वाग्ले, छिरिङ, जसयोञ्जन प्यासी, टङ्क न्यौपाने, तुलसी क्षेत्री, तुलसी प्रसाद भट्टराई, नरहरि आचार्य, नरा गुरुङ, भिक्टर प्रधान, भीमकान्त उपाध्याय, माधव पोखरेल, मोहन सिटौला, रघु घिमिरे, शरद क्षेत्री, शक्ति लम्साल, रमा शर्मा, रमेश गोर्खाली, वासुदेव शर्मा, विश्वराज पाण्डे, शिव रेग्मी, श्याम अधिकारी, सावित्री सिलवाल, हरि बन्दी, हरि भट्टराई, हस्त नेपाली, होम सुवेदी, ज्ञानमणि नेपाल आदि महत्वपूर्ण व्यक्तित्व देखापरेका पाइन्छन्। यही यात्रामा हालसम्म नयाँ- नयाँ समालोचकको उपस्थिति भएकै पनि हुन्छ धेरै-भन्दा धेरै नेपाली साहित्य यात्रीहरूले साहित्यिक क्षेत्रलाई माया गरेकै पाइन्छ।^{४२}

३.१.१०. नेपाली समालोचनाको चरणगत विशेषता

पूर्वीय समीक्षाशास्त्र आज पनि अनुकरणीय नै छ र आफैमा समसद पनि हो तर यूरोपीय परम्परा जस्तो यूगानुकुल विकास, परिवर्तन र संवर्द्धन हुन नसकेको अवरुद्ध जस्तै भयो यसर्थ पाश्चात्य समीक्षा प्रणालीहरू तथा यसको वैज्ञानिक दृष्टिकोणले पूर्वीय समालोचना-साहित्य पनि प्रभावित हुदै आइरहेको छ। आज पूर्णतया वा आंशिक रूपले धेरैजसो पाश्चात्य समालोचना पद्धतिकै अनुसरण गर्दछन् र तिनीहरूकै विचारलाई आधुनिक मानेर त्यसैलाई समालोचनाको आधुनिक मापदण्ड बनाउछन्। नेपाली समालोचना पनि यी दुवै शैली शिल्पबाट उठान भएको पाइन्छ। नेपाली समालोचनालाई निम्न कालखण्डमा विकास भएर आ-आफ्ना प्रवृत्ति औलाएको पाइन्छ :-

- क) पहिलोचरण वि.स १९४८देखि १९९८सम्म
- ख) दोस्रोचरण वि.स १९९९देखि २००६सम्म
- ग) तेस्रोचरण वि.स २००७देखि २०२४सम्म
- घ) चौथोचरण वि.स २०२५देखि हालसम्म

क) पहिलोचरण वि.स १९४८देखि १९९८ सम्म

यसचरणमा मोतीराम भट्ट, राममणि आदी, शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्याल, कुलचन्द्र गौतम, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, जस्ता समालोचकहरूले आफ्ना प्रतिभाद्वारा समालोचकीय रेखाङ्कन

४२. दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, पूर्ववत् पृष्ठ ६७,६८

प्रस्तुत गरो मोतीराम भट्टले कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र वि.स १९४८ मा जीवनीपरक समालोचनाका आधारमा आदिकवि भानुभक्तका कविता र काव्यको मूल्याङ्कन गर्ने काम गरे । त्यस्तै राममणि आदीले कवितारीति माधवी पत्रीका वि.स १९६५ मा छपाएर सैद्धान्तिक समालोचनाको अभिव्यक्ति दिए । आशुकवि शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्यालले आदिकवि भकनुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र १९६९ मा लेखे यसपछि कविताको फल र लेखनाथको कवित्वमा आधारित समीक्षा गोखापत्रमा १९७६ का अनेक अङ्कमा छपाएर पारसमणि प्रधानको बद्ध चरित्रको समीक्षा गोखासंसारमा प्रकासित गरेका थिए । कुलचन्द्र गौतमले अलङ्कार चन्द्रोदय १९७६ लेखेर प्रकासित गरेर सैद्धान्तिक समालोचनालाई स्तरिय रुपमा प्रस्तुत गरे । त्यस्तै सूर्यविक्रम ज्ञवाली जो गुणदर्शक सानलोचक मानिन्छन् । उनले धरणीधरको कविता संग्रह नैवेद्य समालोचना जन्मभूमि १९७९ मा छपाए र नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ लेख नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका १९९३ मा छपाएर मात्र होइन भानुभक्तीय रामायण, कथा कुसुम आदिको सम्पादन र सम्पादकीय भूमिका समेतका आधारमा पहिलो चरण महत्वपूर्ण भूमिका लेखे यति मात्र होइन गोरखापत्र, सुन्दरी, माधवी, गोर्खाली, जन्मभूमि, गोखासंसार, तरुण गोर्खा, नेपाली साहित्य सम्मेलन जस्ता पत्रिकाबाट पनि प्रारम्भ भयो ।^{४३}

यसचरणका प्रवृत्ति:-

१. कविको जीवनी र कृतिगत विशेषताको सामान्य चर्चा गर्नु ।
२. पुस्तकहरुको सामान्य परिचय दिनु ।
३. कुनै कृति वा लेखकका बारेमा आफूलाई लागेका धारणा व्यक्त गर्नु ।
४. कविता र साहित्यको भूमिका लेख्नु ।
५. गुणदोष औँल्याउदै आफूलाई लागेको कुरा व्यक्त गर्नु ।
६. समालोचना सिद्धान्त सम्बन्धि पुस्तक प्रकाशित गर्नु

ख) दोस्रोचरण वि.स १९९९ देखि २००६ सम्म

नेपाली समालोचनाको विकासका दृष्टिले यो दोस्रोचरण भए पनि आधुनिक चिन्तन विश्लेषण र प्रस्तुतिका ढाँचाको यो आधुनिक कालको शुरुवात मानिन्छ । यस कालमा रामकृष्ण शर्मा, बाबुराम आचार्य, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, बदरीनाथ भट्टराई, यदुनाथ खनाल, ईश्वर बराल, माधवलाल कर्मचाय, रत्नध्वज जोशी, जस्ता समालोचकहरुको उदय भयो । अंग्रेजी साहित्यको प्रभाव वि.स १९९९मा भए पनि टाक्सिएको नेपाली कविता २००१ शारदामा

४३. नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना, घटराज भट्टराई पृष्ठ ४(पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सेन्टर पूतलीसडक २०५९)

छापाएर रामकृष्ण शर्माले यस चरणको आधुनिकताको उदय गरे । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले समका केही नाटकहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरेर समालोचनालाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाए । यदुनाथ खनालले साहित्य सिद्धान्त सम्बन्धी पुस्तक तयार पारेर प्रकाशनमा ल्याएर मापदण्ड स्थापित गरे त्यतिमात्र होइन वदरीनाथ भट्टराईले गद्यसंग्रह, पद्यसंग्रहको सम्पादन र तिनका कृतिको सुत्रवद्ध मूल्याङ्कन गरेर पनि आफ्नै प्रकारको उच्च योगदान गरे । पुराना कवि र कविता २००२ को सम्पादन प्रकाशन गरेर तुलनात्मक समालोचनाको सुत्रपात गरे त्यसै बेला रत्नध्वज जोशीले पनि मानसालङ्कार २००२ प्रकाशनमा ल्याएर सैद्धान्तिक चिन्तनलाई प्रभावकारी बनाए यसै बेला ईश्वर बरालले भ्यालबाट २००६ तयार गरी नेपाली कथाको कथा केलाउदै नेपाली कथाका प्रतिनिधि रचना पनि प्रस्तुत गर्न सफल भए । यसै बेला माधवलाल कर्माचार्यले पनि आफ्नो समालोचनालाई प्रस्तुत गर्न सुरु गरेको देखिन्छ । यस कालका प्रवृत्तिगत विशेषता निम्न छन -

१. समालोचना सिद्धान्त सम्बन्धि पुस्तक प्रकाशित हुनु ।
२. पूर्वीय र पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त आधारमा साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन गर्नु ।
३. गुण दोष केलाउन पट्टि मात्र नलागी सौन्दर्य दृष्टिले पनि हेर्नु ।
४. निर्भीक रूपमा आफूलाई लागेका विचार समालोचकले व्यक्त गर्नु ।
५. सामाजिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक दृष्टिले पनि साहित्य कृति वा रचनाको मूल्याङ्कन गर्नु ।

ग. तेस्रो चरण (२००६-२०२४)

यो चरण आधुनिक चरणको निकै उर्वर शसक्त चरण हो । यस चरणमा पहिलो चरणका केही र दोस्रो चरणका प्राय सबै समालोचक पनि आफ्नो अध्ययनलाई समालोचना कलामा आफूलाई प्रस्तुत गर्दै थिए । थप समालोचकहरूमा श्याम प्रसाद शर्मा, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, चुडानाथ भट्टराय, बालचन्द्र शर्मा, तारानाथ शर्मा, अम्मिका प्रसाद अधिकारी, इन्द्रबाहादुर राई, आनन्ददेव भट्ट, सरिता ढकाल, जगदिस शम्शेर, कमल दीक्षित, गणेशबाहादुर प्रसाई, गणेशलाल सुब्बा, गोविन्ध भट्ट, गुमानसिंह चानिलङ्ग, डी .पी अधिकारी, बालकृष्ण पोखरेल, शरदचन्द्र शर्मा आदि अनेक समालोचकहरू सशक्त रूपमा देखा परे । अन्वेषणपरक, जीवनीपरक, मनोवैज्ञानिक, व्याख्यात्मक, सैद्धान्तिक जस्त अनेक प्रणालीलाई अंगाली अगाडि बढे । प्रगति, गोरखापत्र, रुपरेखा, धरती आदि अनेक पत्रपत्रिकामा फाटफूट

लेखका माध्यमबाट मात्र होइन गहकिला साहित्यिक समीक्षा ग्रन्थ प्रकाशमा आएर पनि यो चरण निकै शसक्त रहयो । चुडानाथ भट्टरायको-तरुयातपसी समीमांस (२०२८), कवि, कविता र कविताको सिद्धान्त (२०११) सोमनाथ सिग्दलकोघ- साहित्य प्रदिप (२०१६) माधवलाल कर्माचार्यको-सौगात (२००८), तीन कविका केही कविता(२०१९), आलोचना र साहित्य (२०२२) श्यमप्रसाद शर्माको-साहित्य सम्बन्धी दुईचार कुरा (२०२२), साहित्यिक पत्रपत्रीकाहरु बालचन्द्र शर्माको-भानुभक्त(२०२४), नेपाली साहित्यको इतिहास (२०३९) कनल दीक्षितको-यस्तो पनि(२०१४) कालो अक्षर (२०१७) सरिता ढकालको-प्रगतिशील दृष्टिमा केही समालोचना (२०२२) यज्ञराज सत्यालको-नेपाली साहित्यको भूमिका (२०१८) डिल्लीराम तिमसिना र माधव भण्डारीको-हाम्रो साहित्य र साहित्यकारहरु (२०१८) आनन्ददेव भट्टको- समालोचनाको बाटोति (२०१९), हाम्र प्रतिभाहरु (२०१९), व्यावहारिकसमालोचना जनताको ससहित्य(२०२०) नित्यराज पाण्डेको -महाकवि देवकोटा (२०१६) जनकलाल शर्माको जोशमनि सन्त परम्परा र साहित्य (२०२०), महाकवि देवकोटा एक व्याक्तित्व दुई रचना (१२०२०) कृष्णप्रसाद परावजुलीको-पन्धतारा र नेपाली साहित्य (२०२४) ईश्वर बरालको-सयपत्री, हिमालचुली आदि यसकालमा देखिन्छन् ।^{४४}

यस चरणका विशेषता

१. साहित्यिक व्याक्तित्व र कृकिको गहन अध्ययन गर्न थाल्नु ।
२. नेपाली साहित्यको इतिहास लेखनतिर पनि ध्ययन पुग्नु ।
३. गहन लक्षणग्रन्थ तयार गर्ने काममा अग्रसरता देखिनु ।
४. प्रगतिशील समालोचना लेख्ने क्रम अगाडि बढ्नु ।
५. अन्वेषण र विश्लेषणको पनि प्रभावकारीबन्नु ।

घ. चौथोचरण (२०२५ देखि हालसम्म)

२०२५ सालमा साभा प्रकाशनबाट कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको सम्पादनमा साभा समालोचना प्रकाशित भयो । यसमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली, यदुनाथ खनाल, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, रत्नध्वज जोशी, बालचन्द्र शर्मा, रामकृष्ण शर्मा, ईश्वर बराल, केशवप्रसाद उपाध्यय, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, गणेशबाहादुर प्रसाई, जगतकला शर्मा, कुमारबाहादुर जोशी, चुडानाथ भट्टराय, बलकृष्ण पोखरेल, आनन्ददेव भट्ट, बासुदेव त्रिपाटी, गणेशलाल सुब्बा, अम्बिकाप्रसाद अधिकारी, माधवलाल कर्माचार्य, तारानाथ शर्का, दयाराम श्रेण्ठ, इन्द्र बाहादुर राई, शरदचन्द्र शर्मा, कमल दीक्षित राजनारायणर घटराज भट्टराई डा. कपिलदेव लामिछाने लगायत हालसम्म धेरै भन्दा धेरै स्रष्टाले समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ । युगसमयको विकास सगै साहित्यको पनि उत्तिकै विकास भएको र नेपाली साहित्यका अनुरागी नेपाली आमाले धेरैलाई जन्माई सक्नुभएको छ । यसैका अतिरिक्त विराटनगरबाट पूर्वाञ्चल समालोचना संग्रह काव्य समालोचना (२०५२) सिक्किमको गान्तोकबाट बृहत समालोचना, साभा प्रकाशनबाट नेपाली समालोचनामा (२०५५) एकता प्रकाशनबाट नेपाली साहित्यका प्रमुख समालोचक जस्ता महत्वपूर्ण समालोचना संग्रह, रुपरेखा, गरिमा, जस्ता पत्रीकाले समालोचनाको विशेषाङ्क निकालेर पनि नेपाली समालोचनालाई अग्रगति दिएर नेपाली समालोचना स्थापित र विकसित हुदै गयो । समालोचकहरूले आ-आफना संग्रहहरू आफ्नै प्रयासले र अन्य प्रकाशन माफत पनि प्रकाशनमा ल्याउदै गए फलतःशताब्धिक यस्ता संग्रहहरू प्रकाशनमा पनि आउन सकेका छन् । यसचरणमा कलम चलाउने समालोचकहरूमा पहिलो , दोस्रो, तेस्रो चरणमा स्थापित भइसकेका समालोचकले पनि सास हुन्जेल कलम चलाउन छाडेका छैन । कृतिपरक, व्यक्तिपरक,सैद्धान्तिक, व्याख्यात्मक समालोचना लेखिदै गए । अन्वेषणपरक, ऐतिहासिक समालोचनाका क्षेत्रमा पनि निकै प्रगति भयो । विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम रहेका पुस्तक र व्यक्तित्व बारे कलम चलाउने शिक्षक प्रध्यापक विद्यार्थी सबै रहेका छन् ।

नेपाली समालोचनाका बारेमा अध्ययन गनुपर्ने गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालयले पाठ्यक्रम निर्धारण गरेको छ ।^{४५}

यसचरणका विशेषता,

१. कृतिलाई प्रधानता दिइ कृतिको चिरफार गरी विवेचना गर्नु ।
२. कवि, कलाकार, अन्य क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्वको जीवनी समीक्षात्मक रूपले लेखिनु जीवनकै क्रममा उनका कृतिको चर्चा हुनु ।
३. पूर्वीय र पश्चिमी साहित्य सिद्धान्तका आधारमा साहित्य कृति र प्रवृत्तिको मूल्यङ्कन गर्नु ।
४. कलागत सौन्दर्य र विषयगत उपयोगिताको मूल्याङ्कन यथोचित रूपमा हुदैजानु ।
५. लुकेछिपेका लेखक र लेखनको खोज, विश्लेषणको क्रम निकै अगाडि बढनु ।
६. प्रगतिवादी चिन्तन तथा मनोविश्लेषण आधारमा पनि मूल्य निरूपण गर्नु ।
७. व्यक्तिगत रुचिका आधारमा आफूलाई परेको प्रभावका आधारमा पनि कृति र प्रवृत्तिबारे निर्णय दिनु ।
८. लेखकको जीवनी र समकालीन स्थिति समेत का आधारमा समीक्षा गर्ने परिपाटी को विकसित बन्नु ।

यसरीनै समालोचना क्षेत्रको विश्तार र विकासको बाटामा लम्किएको देखिन्छ । समयको कालखण्डलाई विकसित रूपमा प्रभावकारी तवरले लगेको पाइन्छ ।^{४६}

• • •
/ / /

चौथो परिच्छेद

४.१.१ 'मोदनाथ प्रश्रितः केही अध्ययन' समालोचनात्मक कृतिको
समीक्षात्मक अध्ययन

४.१.२. भूमिका

२०६८ सालमा जुही प्रकासनबाट प्रकाशित प्रस्तुत पुस्तक ५५ औं पुस्तक हो, यो समालोचनाहरूको संगालो हो । यसमा सङ्कलित सबै समालोचनामा कवि मोदनाथ प्रश्रितका कृति र सिर्जनाका बारेका लेखहरू दिएको छ । यो पुस्तक सम्पादन साह्रै राम्ररी गरिएको छ डा.कपिलदेव लामिछानेले अत्यन्त परिश्रम गरि आफ्नो योग्यताको राम्रो परिचय दिएको अनुभव हुन्छ ।

२०६९ साल आसार ६गते महाकवि मोदनाथ प्रश्रित ७१ वर्षमा पाइला उचाल्दै छन् । नेपाली, हिन्दी, संस्कृत अङ्ग्रेजी आदि भाषा र साहित्यका अध्येता विद्वान मोदनाथ प्रश्रितले आफ्नो लेखनको लामो समयमा नेपाली वाङ्मयका विविध विषयमा कलम चलाएका छन् । २४ वर्षकै उमेरमा मानव महाकाव्य बाट मदन पुरस्कार हात पार्न सफल भए । शोधकार्यकै रुपमा धेरै शोधार्थीले शोपत्र तयार पारेका छन् उहाको जीवनी र कृतिमा भने तीनजना विद्वानले विद्यावारिधि गरेका छन् । यस कृतिको सम्पादनको काम सफलतासाथ सम्पन्न गरी छब्बीस रचना विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरेका छन् । डा. लामिछानेले विभिन्न साहित्यका विधामा प्रश्रितले दिनुभएको योगदानलाई विभिन्न समालोचकहरूको विश्लेषणलाई संगालेका छन् । प्रश्रितका महाकाव्य देखि निबन्ध सम्म लघु उपन्यास, कथा, नाटक, कविता लगायतका समग्र कृतिमाथि विश्लेषणलाई एकै मालामा गास्ने कार्य गर्नु ठूलो समय खर्चेको देखिन्छ । लामिछानेले साहित्यिक सङ्कालोलाई समेलने कार्यले विश्लेषण र मूल्याङ्कन कर्ताको प्रतिपादन वा वैशिष्ट्य एकैठाउँमा अवलोकन गर्न सजिलो बनाएको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यको विकासका क्रममा भरपूर योगदान दिने मोदनाथ प्रश्रितका कृतिमाथि सम्पादन र समालोचना तयार गर्ने डा. कपिलदेव लामिछाने साहित्यको ठूलो योद्धा हुन् । साहित्य सिर्जना गर्ने फलाउने फूला-उने र पर्खाललाई उठाउने कार्य उनीबाट पूर्णरूपमा भएकै छ । विभिन्न समालोचकीय अध्ययन, सम्पादन र कृति समीक्षात्मक प्रयोग

पनि गरेको पाइन्छ । कथा, बालकथा, उपन्यास र प्रसस्तै समालोचना कृति प्रकासन गरिएका समालोचनात्मक रचनाहरु समेटिएका छन् । यही क्रममा डा.मोदनाथ प्रश्रित केही :अध्ययनमा प्रश्रितका छब्बीस रचना माथि अध्ययन गरेको छ । छरिएर रहेका नेपाली साहित्यलाई एक अँगालो वा एउटै मुट्टीमा कसने कार्य भएको छ । विभिन्न छरपस्ट अवस्थाका प्रश्रितका कृतिका समालोचकहरुको भावनालाई समेटिएको छ । प्रश्रितबारे जानकारी वा चाहना बढाएको अवस्थामा समयको उपयोग गर्दै विभिन्न साहित्यिक खोजलाई यस कृतिले ठूलो महत्व राखेको पाइन्छ । डा. कपिल लामिछानेले मोदनाथ प्रश्रितबारे यस कृतिमा उपन्यास, नाटक, कथा, निबन्ध, खण्डकाव्य, महाकाव्य, मिश्रित विधाको एक छानो मुनी संग्रहित गरेका छन् । मोदनाथ प्रश्रितले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा देखाएको योगदानबारे विभिन्न समालोचकका रायलाई समेटि कृति अध्ययन र अनुसन्धानमा उच्च कदर देखाएको छ र विचार अभिव्यक्ति शैली शिल्पलाई प्रयोगमा ल्याउने क्रममा डा. कपिल लामिछानेले समालोचकीय क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । डा. मोदनाथ प्रश्रितले नेपाली जनताको यथार्थ जीवन शैलीलाई देखाएको छ । समाजमा भएका विद्यमान गरिवी , शोषण, अत्याचार, कुरतालाई ओलाएका छन् । गरिवले भेल्लु परेको कारुणिक दुःख समाजमा भएको धनी र निरङ्कुश शासकको आडमा र दबाव देखाउने सामन्तिहरुको पर्दा फास गर्ने उनको साहित्यको मुख्य उठान हो । कुरीति, कुसंस्कार, अन्धविश्वास सामाजिक अव्यवस्थालाई सहित्यिक रुपको बाण प्रहार गर्ने गरेको पाइन्छ ।

मोदनाथ प्रश्रित केही अध्ययन कृति डा. कपिलदेव लामिछानेद्वारा सम्पादन गरेका कृतिमा जम्मा छब्बीस रचनाहरु विभिन्न समालोचकले समालोचकीय तवरले प्रश्रितका कृति माथि प्रकाश पारेका छन् । प्रश्रितका कृतिलाई भावपूर्ण र अर्थपूर्ण तवरले प्रष्ट्याएको पाइन्छ । प्रश्रितको साहित्यको ऊच्चकदर गर्दै महत्व देखाएका छन् । निकै ठूलो खोज संकलन, टिपणीहरु, लेखहरु लाई समेली लामिछानेले पनि सम्पादनमा उतिकै योगदान दिएका छन् । डा. लामिछाने का विभिन्न समालोचनाका कृतिहरु प्रकाशनमा आएका छन् उनको हालसालै प्रकासनमा आएको समालोचना कृति “समालोचनाको सोपान” प्रकाशित भएको छ । प्रश्रितकै सहयात्री लामिछानेका थुप्रै बालकथा, उपन्यास, निबन्धहरु प्रकासनमा ल्याएका छन् । नेपाली सहित्यमा ठूलै योगदान पुराएका लामिछानेले कलात्मक तवरले यो कृति सम्पादन गरी आम साहित्यको खोज र अध्ययन, मनन् ,पाठक ,वर्ग, लेखक, खोजकर्ता, अनुसन्धानकर्तालाई ठूलो सहयोग यस कृतिले पुऱ्याएको पाइन्छ ।

यस कृतिमा जम्मा छब्बीस समालोचकीय लेखहरू एक मुष्ट रुपमा संग्रहित गरेको छ । मानव महाकाव्य, देवासुर सङ्ग्राम काव्य, गंगा कावेरी एक्सप्रेस, गोलघरको सन्देश कविता, आमाको आसु, नेपाली बाहादुर तथा पचास रुपियाँको तमसुक नाटक, नेपाली नाट्य परम्परामा सपनाहरू, प्रश्रितका केही विचार, निबन्धकारका रुपमा प्रश्रितः अतीतका पाइलाहरू, मानस पटलका तस्वीरहरूका निबन्धकार लघु-उपन्यास-चोर, म यहा दस वर्षदेखि खडाछु कथाको विश्लेषण, समालोचक प्रश्रितका दृष्टिमा महाकवि देवकोटा र भूत प्रेतको कथा, मानिसका आखाँ खोल्ने प्रयास र प्रश्रितको जीवनी व्यक्तित्व र साहित्यको विभिन्न कदरलाई सम्मान जनक तवरले यस कृतिमा सङ्कलन डा.कपिलदेव लामिछानेले गरेका छन् ।

साहित्यकार प्रश्रितका कृतिलाई अध्ययन मनन गरी उनले देखाएको साहित्यिक भाव विस्तार शब्दयोजना कथा वस्तुले दिनखोजेको सन्देश नेपाली जीवन शैलीको उठान सतपात्र, असतपात्र, देखाउदै समाजको चीरफार गर्ने कार्य प्रश्रितले गरेका कुरा प्रष्ट रुपमा समालोचकहरूले आ-आफ्नौ शब्द, भाव, शैली, भाषामा प्रष्टफूटन गरेका छन् । समालोचकहरूको विचार अभिव्यक्ति दिइएको छ । यस कृतिले प्रश्रितको साहित्यको योगदानलाई महत्वपूर्ण स्थान औंलाएको पाइन्छ । सानौ उमेरदेखि साहित्यमा चाख राखेर यात्रा अगाडि बढाएर सानो एउटा अल्लारे उमेर २४ वर्ष मानै मदन पुरस्कार समेत प्राप्त गरेका साहित्यकार प्रश्रितलाई प्रोत्साहन दिन यो कृति सम्पादन गरेको पाइन्छ । यस कृतिले मोदनाथ प्रश्रितको साहित्यको अध्ययन गर्ने, खोज गर्ने, अनुसन्धान गर्ने र पाठकले रुचाएको कृतिको बारेमा ज्ञान लिने ठूलो मदत पुराएको देखिन्छ । यस कृतिमा समालोचकहरूको विश्लेषणात्मक तवरले वर्णन गर्दै आफ्नो कलमलाई दौडाउने कार्य यस सम्पादकीय समालोचनामा देखिन्छ ।

मानव महाकाव्यमा शोषण, दमन र नारी माथिको दुरव्यवहार, बलात्कार र समाजमा भएका धनी वर्गको अराजकताको स्थिति र सरकारको कुकार्यमा लागेका पापी अपराधीलाई अरु भागिने मौका दिएको आदि धेरै वैचारिक कुराहरू प्रस्तुत गरेर मानवधर्मी विचारलाई बढी उदघोष गरेका प्रश्रितका लेख रचनापूर्ण क्रान्तिकारी भाव बोकेको देखिन्छ । यस समालोचकीय कृतिले उनका महत्वपूर्ण कृति माथि राम्रो वकालत गरेर विभिन्न समालोचकले कलम चलाएका छन् । देवासुरसंग्रम जस्तो अन्धविश्वासको पर्दालाई पर्दाफास गर्ने कृति माथि पनि उदघोष भएकै छ । प्रश्रितका कृति जनतालाई सन्देश फैलाउने मात्र

नभएर समाजमा भएको यथार्थलाई उदघाटन गर्ने र सामन्ती वर्गको अत्याचारलाई औंलाउन जनतालाई सरल र सर्जग बनाउने पृथ्वीमा सबैको जीवन शैली आ-आफ्नो अस्तित्वलाई कदर गर्नु पर्छ भन्ने भावनामा ओतप्रोत भएका कृति माथि विचार फैलाउने काम समालोचकहरूको रहेको पाइन्छ । पचास रुपियाँको तनसुकले पनि विपन्न र गरिवीले भोग्नु परेको जीवन शैलीलाई नै औंलाएको सामन्तीको जालोलाई हटाउने प्रयास साहित्यबाट भएको छ । यसरी कृतिमा विभिन्न लेखले आफ्नो समालोचना प्रस्तुत गरिएको छ र समालोचनालाई एकमुष्ट पार्ने कार्य डा. कपिलदेव लामिछानेले गरेका हुन् । डा. लामिछाने विभिन्न साहित्यका विधामा प्रश्रितले दिनु भएको योगदानलाई विभिन्न समालोचकहरूको विश्लेषणलाई संगालेका छन् । प्रश्रितका महाकाव्य देखि निबन्धसम्म , लघु-उपन्यास कथा, नाटक, कविता लगायतका समग्र कृति माथिको विश्लेषणलाई एक मालामा गास्ने कार्य गर्नु ठूलो समय खर्चेको देखिन्छ । लानिछानेले साहित्य संगालोलाई समेत्ने र मूल्याङ्कन कर्ताको अनुभवलाई अवलोकन गर्न सजिलो बनाएको देखिन्छ ।

प्रश्रितकै कविता गद्य शैलीका कवितामा देशमा भएको राजनीतिलाई मूल विषय वस्तुबनाई निरङ्कुशतावादीलाई गाली धम्कीको टट्कारो भाव प्रस्तुत गरेका छन् । सामन्ती सोचलाई उधिन्ने कार्य साहित्यिक विधामा समालोचकले विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेको छ । प्रश्रितको साहित्यलाई फलाउने फूलाउने कार्य यस समालोचनाबाट भएको छ । नेपाली समाज, परम्परा शासन, गाउँ परिवेश, शहरिया जनजीवनलाई जीवनको भोगाई र त्यहाको संस्कारलाई नै प्रश्रितले मूल मूद्दा बनाएर कलम चलाएको पाइन्छ । यही संगालोलाई समालोचक डा.कपिलदेव लामिछानेले सम्पादन गरी पुस्तक तयार पारेर विभिन्न अनुसन्धान विश्लेषण कर्ताको विचार, भावनालाई समेटदै साहित्यको फैलावटलाई जोडतोडले सहयोग गरेको देखिन्छ । सम्पादक लामिछाने आफैँले पनि यस सम्पादित कृति भित्र पचास रुपियाँको तमसुक नाटकको विष्टृत विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेको छ । पचास रुपियाँको तमसुकलाई जनचेतनाको आधारको रुपमा उठाएका छन् ।

डा. कपिलदेव लामिछानेले यो पुस्तकलाई साहित्यको ठूलो योगदान पूर्ण रुपमा एक स्तम्भ बनाएका छन् । नेपालको पूर्व देखि पश्चिम वा मेची देखि महाकालीका सम्पूर्ण साहित्य अनुरागी, साहित्य सर्जक कर्ता, साहित्य खोज र अनुसन्धान कर्ताको प्रतिनिधित्व यस पुस्तकको माध्यमबाट समग्र देशका साहित्यकारलाई समेटिएको छ । त्यसैले यस

सम्पादनमा रहेको समालोचना कृतिले ठुलै मूल्य बोकेर उभिएको देखिन्छ । समालोचकीय साहित्यको पर्खालमा उभिएको छ ।

४.१.३. विषय प्रवेश

यो कृतिमा विभिन्न समालोचकको समालोचकीय भावलाई विधागत रूपमा विभाजन गरी वर्गीकरण गर्ने कोशिश गरेका छन् । यसमा महाकाव्य, काव्य, नाटक, लघु-उपन्यास, निबन्ध, लेख आदि सबै समेटिएकाले यहाँ सहजताका लागि वर्गीकरण गरेर यसको मूल्याङ्कन गरिएको छ निम्न अनुसार छन्-

- क. मानव महाकाव्यको विभिन्न समालोचकीय विश्लेषण र मूल्याङ्कन
- ख. देवासुर सङ्ग्राम काव्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन
- ग. प्रश्रितका कविता विधा, गङ्गा कावेरी एक्सप्रेस र गोलघरको सन्देश, आमाको आसु, नेपाली बाहादुर कविता
- घ. प्रश्रितका नाटकको विश्लेषण
- ङ. निबन्धकारीता विश्लेषण
- च. आख्यानकारिता
- छ. समालोचना क्षेत्र आदि

क. मानव महाकाव्यको विभिन्न समालोचकीय विश्लेषण र मूल्याङ्कन

प्रश्रितको मानव: पाठकीय अनुभव

नरेन्द्र चापागाई

क.१. यस कृतिको सम्पादन डा. कपिलदेव लामिछानेद्वारा सम्पादित मोदनाथ प्रश्रितको साहित्यको योगदान र उनले दिएको साहित्य यात्रामा देखिएका उत्कर्ष पूर्ण भावलाई यस समालोचनाले मूल्याङ्कनगरेको छ, यस कृति भित्रको पहिलो समालोचना मानव महाकाव्यकाबारेमा प्रष्टाएको छ ।

नरेन्द्र चापागाई भोजपुरमा वि.स २००३ सालमा जन्मका थिए । त्रि.वि.वि बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी लामो समयसम्म महेन्द्र मोरङ क्याम्पस विराटनगरमा प्राध्यापन गरे । यिनका एक दर्जन पुस्तकहरु प्रकाशित भएका छन् (सम्पादकिय)

नरेन्द्र चापागाईले मानव महाकाव्यप्रति सुन्दर ढंगले विषय वस्तुको उठान गरेका छन् । यहाँ उनले प्रश्रितलाई मात्र नभएर देवकोटा, सोमनाथ, बालकृष्ण सम लाई

पनि सम्भिएका छन् लामो भूमिका कशिएको यो वैचारीक सन्दर्भ तीन अनुच्छेदमा प्रस्तुत गरेको छ । भूमिकाकै क्रममा उनले महाकाव्यको विषय वस्तुको यथार्थ प्रस्तुति, व्यापकता, मानवीय धरातलको पहिचान, उदार चरित्रको विशेष अङ्कन, वातावरणको जीवन्तता तथा संरचनाको सहज सन्तुलनका आधारमा मानव महाकाव्य उठान गरेका छन् । चापागाईले विश्लेषण लाई जम्मा १३ अनुच्छेदमा विभाज गरेका छन् ।

तेस्रो अनुच्छेदमा उनले फेरि देवकोटा, सिग्दाल, समलाई नै सम्भिएका छन् चापागाईले यस महाकाव्यको सर्गको पनि उठान गरेका छन् सर्गको अर्थलाई अर्थ्याएका छन अडान र उत्पत्ति प्रवाह एक पटक टक्क रोकिने र पुन नयाँ किसिमले उत्पत्ति भई क्रमशः प्रवाहित हुने आधारमा सर्ग शब्दको प्रयोग गरिएको हो । मानव महाकाव्यमा गतिशील र क्रान्तिकारी पात्रको उपस्थित गराएको कुरा उठाएका छन् । यस महाकाव्यमा दासताबाट मुक्ति पाउन पत्रहरुले संघर्ष गरेको देखिन्छ । महाकाव्यमा यथार्थको प्रयोग गरेका देखाइएको छ । कविले युग सापेक्ष उनले देखेको वा नजिकबाट अवलोकन गरेको विषय प्रस्तुत पाठक समक्ष देखाइएको छ ।

समालोचक नरेन्द्र चापागाईले पाचौँ अनुच्छेदमा लगेर महाकाव्यको कथा कारितालाई पूर्ण रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

गजानन् गाउँका मुखियाका गोठमा सुतिरहेका कालेमा आफ्ना बाबुले दासतामै पिल्सिएर मर्नु परेको र आफूले पनि आधा पेट खाएर दासतामै पिल्सिएरहनु परेकाले उ मुखियाको गोठ छाडेर स्वास्नी कान्छी र बहिनी पुतलीलाई पनि थाहै नदिईकन विदेशिन्छ । दुःख पूर्ण तवरले दुई वर्ष पछि काले छ सय रुपियाँ कमाई मातृभूमि फर्कन्छ । ऊ विदेश भागेको भोलिपल्ट मुखियाले खाएको रिन र कालेले विदेश भाग्दा भिटिमिटी सवै टकटक्याएको भनी फत्तुर लगाएर विगो बापत घर जग्गा पजनी भएको कागत लेखि अदना कान्छी लाई सहिछाप गराएको कुरो र आफ्नो सट्टामा नोकर बस्न लगाएकी पुतलीलाई अठार महिना सम्म राखेर गर्भवती तुल्याई घरबाट निकाली दिएको कान्छी ले भनेको बाट र बाहिनी पीडित पाएर पछि उत्तेजित भएको काले मुखिया प्रति बदला लिने सडकल्प गर्दछ । पुतलीलाई वीरताको आश्वासन दिदै र प्रतिशोधका भावनाले आकुल हुदै मुखियाको घर भित्र स्वाट्टै पसी उनको घाँटी ड्याक्ने जनै चुडाउने तथा टुपी उखेल्न थाले पछि गजाननको लाठी प्रहार बाट ठहरै हुन्छ काले । कालेको लासलाई गाडन कामी दमाईहरुलाई लगाउदै उनीहरुको पैसाको ठेकी मिनाहा गरेका छन् धने अर्का तिर पुतलीको गर्भ बढदै

गएको कारण ले सामाजिक भयको ढयाङ्गो बजन थाल्द छ । यसबाट बच्नका निमित्त उनका आज्ञाकारी अपराधी दलले मुटुमा खुकुरी रोपी ठहरै मारेर शिशु सहितकी आली सुत्केरी पुतलीलाई खोल्सा पारिको जङ्गलमा फालिदिए । भोली पल्ट बिहानै सोत्तर काटन गएकी मुखियाकी जेठी पत्नी सरिताले गिद्धले लुछिरहेको पुतलीको लासका छेउमा रोइरहेको नवजत शिशुलाई उठाएर घरमा ल्याउँछिन । यो कुरो थाहा पाएर मुखियाले उनी माथि निर्ममतापूर्वक लाठी प्रहार गरेको सहेरै पनि उनी शिशुलाई सुरक्षित राख्छिन र पछि निष्पट अन्धकारमा घर छाडेर बाहिर निस्कन्छिन् ।

सरिता भीर, पहरा, खोल्साखोल्सी तथा अनकन्टार र विकट बाटो पार गर्दै काखको एउटा मात्र शिशु मरेकाले छाती पिटी-पिटी रोहिरहेका दम्पती भएका गोठमा पुग्दछिन । उनले च्यापेको अर्धमृत पुतलीको पुत्रले त्यस शोक विह्वल गोठालीको दुध चुस्न पाउदा धुकधुकी चल्दाचल्दै आखाँ खोल्न पुग्दछ । सरिताले अनेक दुःख खप्दै बालकलाई साथमा लिएर विभिन्न भुप्रामा बसिछिन उनलाई मान्छेहरुले पागल समेत भनेर लखेट्छन् भने यता गजानन् अपुत्रो हुने डरले सातवाटी छोरी भए पनि छोराको आशामा अर्को विवाह गर्दछ । सरिता चाहि अर्काको नोकर बसी जुठ्यान सोहोर्ने भाडाँ माभने भारी बोक्ने चिया बेच्ने आदि विभिन्न काम गर्दै शिशुको स्याहार गर्दछिन भने शिशु हुकिदै गए पछि उसले वा शब्द उच्चारण गर्दा सरिताको मुटुमा भक्कानु फुटन खोज्द छ । उनी उसलाई बारम्बार दानव पनि नबन्ने र देवता पनि नबने खाली मानव मात्र बन्ने उपदेश दिइरहन्छिन तर सरिता एक दिन साहुको भारी बोकेर खोलो तर्दै गर्दा उनीलाई खोलाले गुटमुटाउछ भने शिशु मोहन पुरै निराधार बन्दछ ।

आमाको त्यस दुर्दशा पछि मोहन आफ्नो छाप्रो छाडेर निस्कन्छ तर एउटा काठको खुट्टो लगाएको बुढो लाहुरेसगँ उसको भेट हुन्छ । त्यस लाहुरेबाट हिंसामय वीभत्स वातावरण सुने पछि ऊ आफ्नो हिमाललाई बचाइ राख्नाका निमित्त स्वदेश छाडेर कही नजाने प्रण गर्दछ । पहिलो पटक साहुको भारी बोकेर हिडेको किशोर मोहनलाई पिँडुलामा रगत पच्छे हुने गरी कुट्दै हिडाउने स्वार्थी साहुले घर पुगे पछि ज्यालासम्म पनि नदिई उल्टै लघान लगाएको र गाउलेहरुले समेत पुलिस द्वारा पक्राएको हुदा बाच्नुदेखिनै घृणा लागेर आएको मोहन भोकभोकै रहेर जीवन सेलाउनका निमित्त एकान्त ठाउँ खोज्दै रेसुङ्गातिर उकालो लागेको मोहन त्यहा एक जना महर्षि जस्ता लाग्ने कृषकबाट संसार मै रहेर दानवताको विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने उपदेश पाए पछि त्यहाबाट उ बुद्ध जन्मिएको ठाउँ

लुम्बिनी तिर लाग्दछ । उ त्यहाँ विश्वमा हिंसाको राँको बलिरहेको कुरो बुद्धलाई सुनाउँछ अनि आफै बुद्ध जन्माउने सङ्कल्प गदै फर्किन्छ । पुन एक विद्यार्थीको भारी बोकेर हिडिरहेको मोहन उसलाई पसिनाको महत्व र मानवताको मूल्य बताउँ छ । मोहनको सारगर्भित कुरा सुनेर युवक विद्यार्थी उसलाई चिन्न प्रयास गर्दछ । मोहनले भावपूर्ण ढङ्गले आफ्नो परिचयको सङ्केत गरे पछि सो युवक गजानन कै कान्छी तिरको छोरा भएकाले उसलाई आफ्नै दाजु रहेछ भन्ने कुरो ठानी आफ्नो बाबु प्रति आकृष्ट बन्दछ । मोहन आमाले पनि बताउन नसकेको बाबुको खोजी गर्दै चिहानका ढुङ्गा पल्टाइरहेको हुन्छ । त्यो शम्भु नाउँको युवकले आफै मोहनको बाबु चिनाउने र त्यससँग बदला लिने कुरा गरे पछि दुवै गजाननको घर तिर लाग्दछन । शम्भु बाटैदेखि बाबुलाई खतम पार्ने धम्की दिन्छ तर उसलाई मोहनले सम्झाउँदै मान्छे होइन उस भित्रको कालो संस्कारलाई मार्नु पर्छ भन्दछ र शम्भुले मोहनलाई ईश्वरको संज्ञा दिन्छ तर मोहन आफू मानव मात्र भएको बताउछ । समालोचक चापागाईले यस सम्पादनलाई निकै महत्वका साथ विप्लेषण गरेका छन् ।

चापागाईले महाकाव्यको घटनालाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् घटना शृङ्खलाको बाहुल्य रहेको छ । ती घटनाका शृङ्खला प्रस्तुत गर्दा काले मुक्तिको कामना लिएर गोठबाट विदेशमा भाग्नु मातृ भूमिको अगाध ममताले तानिदै स्वदेश फर्कनु , प्रतिशोधको भावनाले आकुल भई मुखियाका घर भित्र पसेर उसको घाटी निचोरनु र मुखियाको लाठी प्रहारकाट उसको मृत्यु हुनु सँग सम्बन्धित रहेका छन् । मुखियाकै इसारामा हत्या गरिएको बच्चा सहितको पुतलीको लास जडलमा फेलापर्नु सरिताले पुतलीको बच्चा घरमा ल्याएर लोग्नेका सामु हिम्मतका साथ उसलाई आत्मासात गर्ने प्रण गर्नु मुखियाले कुटेर उनलाई घर छाडने पार्नु , उनी अर्धमृत बच्चालाई लिएर सन्तति शोकमा आकुल बनिरहेका दन्पती बसेको गोठमा पुग्नु भोलिपल्ट विहानै गाउँलेले उनलाई त्यहाबाट लखेटनु, उनी बच्चालाई साथैमा लिइ ढाकेका पछि लागेर बटौली पुग्नु, बटौली खोलाको बगर मै रात बिताउनु भोली पल्ट त्यहाका मान्छेले उनलाई बौलाहीको संज्ञा दिदै खेदनु, उनले जुठ्यान सोहोर्ने भाडा माभने जस्ता निम्न स्तरका कार्य गर्न थाल्नु छाप्रो खडा गरेर चिया बेच्ने दाउराको भारी ओसारें आदि कामद्वारा स्थायित्व ग्रहण गर्नु आदि । एक दिन साहुको भारी बोकेर खोला तर्दै गरेकी सरितालाई बाढीले गुटमुटउनु आदि घटना द्वितीय चरणसँग सम्बन्धित रहेका छन् । एकलो बनेको मोहन विरक्तिदै छाप्रो छोडेर बाहिर निसर्कनु बिचैमा भेटिएका लाहुरेबाट बाहिरी देशहरुमा हिंसा र सन्त्रासको आगो सल्किएको सुनेर उसले आफ्नो हिमालको संरक्षणका

लागि स्वदेशमै बस्ने प्रण गर्नु पहिलो पटक साहुको भारी बोकेर हिँडेको उसलाई अपराधी साहुले कुट्टै घरमा पुराई ज्याला समेत नदिनु , उल्टै गाउँलेले चोर ठानी पुलिसद्वारा पक्रउनु, त्यहाबाट छुटकारा पाएर मोहन भोक-भोकै रही आत्मा विसर्जन गर्ने उद्देश्यले रेसुडगातिर उकालो लाग्नु , त्यहा भेटिएको महर्षि समानका कृषकबाट दानवताका विरुद्ध सङ्घर्षका निमित्त यसै संसारमा रहने उपदेश पाई पुन पेटीमा सुत्न पुग्नु , उसको सपनामा चन्द्रमामा पुगेको र कसैले आकाश वाणीद्वारा पृथ्वीमा लुछाचुडी तथा घातप्रतिघातको नाटक रचेर नअघाइ आएको ठानी बेसरी हप्काएको अनि घोक्र्याइदिएको देखि भल्यास्स विउभे पछि लुम्बिनितिर प्रस्थान गरेको निर्जीव बुद्धको मूर्तिलाई विश्वमा अहिंसाको पिरो धुवा फैलिएको सुनाएर आफै बुद्ध जन्माउने सङ्कल्प गर्दै फर्किएको उसले पुन युवक विद्यार्थीको भारी बोकेर हिडेको उसले त्यस युवकलाई पसिनाको महत्व तथा मानवताको मूल्य बोध गराउदै घुमाउरो ढडगले आफ्नो परिचय दिएको पछि मुखियाकै कान्छी तिरबाट जन्मिएको शम्भु नाउँ भएको सो युवकले मोहन आफ्नै दाजु रहेको अनुभव गर्नु अनि आफ्नो बाबु प्रति आक्रेश भावले हेर्न थाल्नु मोहन आमाले पनि बताउन नसकेको बाबुको खोज गर्ने क्रममा चिहानका ढुङगा पल्टाउन पुग्नु, शम्भुले उसलाई बाबु पतालगाई दिने आश्वासन दिदै गजाननका घर तिर लैजानु तगारामा पुग्ने वितिकै शम्भुले गजाननलाई मानै धम्की दिन थाल्नु मोहनले उसलाई मान्छेलाई मानै होइन उस भित्रको कालो संस्कारलाई मानु पर्ने बताउनु, अवन शम्भुले मोहनलाई देवताठाने पनि मोहन आफू मानव मात्र रहेको ठान्नु आदि जस्ता घटना यस महाकाव्यमा तृतीय वा अन्तिम चरणसँग सम्बन्धित रहेका छन् ।

महाकाव्यमा चापागाईले पात्रको महत्व पनि आ-आफ्नो ठाउँमा महत्व दर्शाएका छन् । कथाकारिता घटना प्रधान एक पछि अर्को दुखलाग्दो विगात्मक रुपमा बढेको देखिन्छ । कथाको गतिशील पक्षलाई पनि वर्णन गरेका छन् । शोषित पात्र क्रान्तिकारी भावनामा परिवर्तन हुन चाहन्छन् तर सामन्ती र गरिवीको भुमरीले सीधै उठ्न पाउँदैनन । यो विश्लेषण निकै ठूलो अध्ययन पछि समालोचना तयार पारेको देखिन्छ । विभिन्न धारबाट महाकाव्यको मूल्याङ्कन गरेका छन् । वातावरण विन्यास पनि आठौँ परिच्छेदमा उल्लेख नै गरेको पाइन्छ । यसमा काव्यको आरम्भमा कालमा भएको उद्बोधन तथा उसका दासताको मुक्तिको कामना गरे पछि गोठ छाडेर विदेशिने विचार गरिसके पछिको उस भित्र मडारिएको द्वन्दात्मक स्थिति, उसले विदेशमा भोग्नु परेको उपेक्षपूर्ण परिपाटी, ऊ घर फर्कदै गर्दा मनमा अङ्कित स्वदेशी चित्रहरु, घरमा आइपुगे पछिको शून्य वातावरण एक छिन पछि

कान्छी र पुतली आइपुग्दाको ममतापूर्ण स्थिति, घरबारी पजनी भएको तथा पुतलीको कुमारित्व शोषण एवम् गर्भिणी भइसकेको स्थिति, कालेमा प्रतिशोधको आँधिबेरी, उसले गजाननका घर भित्र पसेर उनलाई लछारपछार पारेको स्थिति, गजाननले उसलाई लाठी प्रहारबाट ठहरै पारेको भयावह स्थिति आदि जस्ता काव्यिक पृष्ठभूमिकै अवस्थामा पनि अन्तर्दाह गराउने खालका अवस्थितिहरूको प्रस्तुतिले काव्यलाई बढी संवेद्य तुल्याएको छ । कालेलाई मारेको अपराध बोध र पुतलीको गर्भ प्रकट हुने भयले गजाननका मनमा गएको भुइचालो हत्या गरिएकी पुतलीको लाश भेटिएको र बच्चो रोइरहेको स्थिति, बच्चो लिएर घरमा आएकी सरिताप्रति गजाननको लाठी बर्सिएको स्थिति समग्रह कथाकारितालाई एक पछि अर्को कथानक प्रस्तुत गरेका छन् समालोचक चापागाईले काव्यको महत्वपूर्ण पक्ष आख्यानीकरण देखाएका छन् उनले कथानक पात्र वा चरित्र तथा वातावरणको सन्तुलित सम्पुटन नै आख्यानीकरण हो र त्यसको सफलतामै काव्यको गहनता परिलक्षित हुन्छ भनेको छ । नवौँ परिच्छेदमा मानव महाकाव्यमा आख्यानीकरणको उदात्त प्रस्तुति रहेको र कथानक, पात्र तथा वातावरण मध्ये कुनै एकको शिथिलता हुन साथ काव्यको संरचनात्मक स्वरूपमै पनि दुर्बलताको स्थिति रहन्छ भन्दै समको चिसो चुल्हो दुघटित भएको पनि देखाएका छन् । चिसो चुल्होमा आख्यानीकरण दुर्बल भएको र मानव महाकाव्यमा चाहि दुर्बलता ठम्याउन सकिदैन भनेको समालोचकीय प्रस्तुति देखाएकै छन् । यसै अनुच्छेदमा संरचना शिल्प अन्ततः कविले शास्त्रीय वार्षिक छन्द, मात्रिक छन्द, लोक छन्द, छन्दबद्ध लाग्ने लयात्मक र गेयात्मक सहज पङ्क्ति विन्यास आदिलाई महत्व कविले दिएको समालोचकले देखाएका छन् सबभन्दा बढी अनुष्टुप छन्द आदि शार्दुलविक्रीडित छन्द र वियोगिनी छन्दको प्रयोग पनि देखिएको छ लयविधानमा गद्य निबद्ध जस्ता लागे पनि तिनमा यति र गतिको प्रभावकारिता रहेका कारणले पद्य निबद्ध लयकै समकक्षी देखाएका छन् समालोचक नरेन्द्र चापागाईले समालोचक चापागाईले दशौँ अनुच्छेदमा वस्तु विधान तथा भाव चेतनाको संस्थापन समाजवादी दृष्टिकोण देखाउदै शोषित, दमित, उपेक्षित तथा उत्पीडित समाजको सुषुप्त मानसिकतामा चेतनाको बत्ती बालेर आफ्नो हक हित तथा सुरक्षाको बाटो देखाउने उद्देश्यले काव्यको रचना भएको छ भन्छन् । सामन्ती तथा पूँजीवादी अहङ्कारले पिल्सिएका र पसिनै पसिनाले जीउ पखालेर जीवन विताउन बाध्य भए पछि अभावग्रस्त जीवन बाच्च बाध्य भएका नागरिकको दुरदर्सालाई देखाइएको छ ।

एघारौं परिच्छेदमा रस भावका दृष्टिलाई देखाएर काव्यको सिर्जना महिमा बढाएका छन् । यसमा करुण रस, वीर रसको अपूर्व संयोग रहेको छ, भन्दै वीभत्स रस, अदभूत, तथा रौद्र रसको पनि अवस्थिति रहेको देखाएका छन् ।

बाहौं परिच्छेदमा महाकाव्यको प्रगतिवादी सौन्दर्य शास्त्रीय दृष्टिकोणले समीक्षात्मक अवलोकन गर्नु उपयुक्त हुने कुरा देखाएको छ, भन्दा प्रगतिवादी सौन्दर्य शास्त्र अन्तर्गत मुख्यतया वर्गीय द्वन्दको विश्लेषण हो भनेका छन् । अन्त्यमा वा तेहौं परिच्छेदमा विभिन्न महाकाव्यको चर्चा गर्दैलादा मानव महाकाव्य पनि त्यही श्रृङ्खलामा पर्दछ, भन्दै समाप्ति तिर लागेका छन् । समालोचक चापागाईले देवकोटाको शाकुन्तल, सिग्दालको आदर्श राघव, पौडयालको तरुण तपसी तथा समको चिसो चुल्हो सगै मानव महाकाव्यलाई लिइका छन् ।

क. २ मानव महाकाव्य एक अध्ययन

डा.बामदेव पहाडीको महाकाव्यको समालोचना दिएका छन् । डा. पहाडी पेशाले वकिल भएपनि साहित्यमा उनको दखल देखिन्छ । भक्ति काव्यमा विद्यावारिधि समेत गरेका छन् । रुपन्देहीको सेरोफेरोमा प्रायःअधिवक्ताका रूपमा चिनिने पहाडी साहित्यको क्षेत्रमा भने राष्ट्रभरि नै प्रख्यात छन् । कन्या उपन्यास र समालोचनाको क्षेत्रमा कलम चलाएका पहाडी अहिले हामी बीच नभए पनि उनका कथा, उपन्यास, काव्य र समालोचनामा उनका विचार दरोसँग उभिएकै छन् । प्रस्तुत समालोचना सम्पादकले पारिजातमा मानव महाकाव्य शीर्षकमा छापिएको लिएको बताएका छन् । यसमा डा. पहाडीले आफ्ना दरा र खरा तर्कका साथ मानव महाकाव्यको विषयवस्तु र प्रस्तुतिका सम्बन्धमा आफ्नो बहस पोखी प्रस्तुत गरेका छन् । (सम्पादकबाट)

यसमा पहाडीले उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरेका छन् । १ उपशीर्षकमा निषेधको अवज्ञा, दासताको अत्कडी बनाएर महाकाव्यलाई विश्लेषण गरेका छन् । पहिलो शीर्षकमा उनले प्रश्रितलाई उनले प्रसुत धारणा हुन सो अनुसार यो महाकाव्य कविले निहित लक्ष्य पुरा गर्ने हेतुले लेखिएको देखिन्छ भनेका छन् । संसारका दुखीदरिद्र र शोषित मानव नै सबैभन्दा बढी मानव छ । मानव सुख समृद्धिकै विभिन्न कार्यमा तल्लिन भएको पहाडीले आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् । डा. पहाडीले प्रश्न माथि प्रश्न गर्दै आफ्नै मानव समुदायको शोषण गरिरहेको किन छ, त ? किन मनुष्य भन-भन दुखि र दरिद्र, निराश

निरुपाय भईरहेको छ ? सवाल गम्भीर छ, भन्दै प्रश्नचिन्ह दिएका छन् । मानव महाकाव्यको संग्रह पहिलोबाट उनले काव्यको उद्गार पनि गरेका छन् जस्तै केही

पृथ्वी र ग्रहका विचमा सोभै सम्बन्ध जोडिदा

मान्छेको बीचको दूरी जोडिएन अझै किन ?.....

यही काव्यलाई छुवाउदै कवि प्रश्रितले यसको प्रश्न दिने क्रममा आफैले प्रश्न र उत्तर चाहि काव्यको सम्पूर्ण सन्देशबाट भेटिन्छ भनेका छन् । कविले काव्यको विषय तिनबाट उठाएको उनले पनि बताएका छन् । महाकाव्यको पात्र उठानमा यसमामात्र शोषित, हेय, समाजको सबैभन्दा साधारण मानव उनले मात्र उठाएका होइनन् यो भन्दा वर्षौं पहिले लेखिएको वा ईस्वी सातौं शताब्दीतिरको वाण भट्टको कादम्बरीमा साधारण पात्र चाण्डाल कन्या, गैर मानव सुधा जस्ता पात्रको विशेष कौतूहलले पूर्ण छ भनेका छन् उनका विचारमा प्रश्रितलेमात्र साधारण पात्र शोषित पीडित वर्गको कौतूहलता ल्याएको होइन भन्छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको सुलोचना महाकाव्यको नायक अनङ्ग पनि साधारण परिवारको 'टपरे' 'कन्धने' स्तरकै पात्र हो, वालकृष्ण समको चिसो चुल्होको प्रमुख पात्र दमाई सन्ते पनि साधारण पात्र देखाएका छन् ।

माथिल्ला मानिसको निम्ति धेरै गीतहरु गाईयो यो धुला, गल्ली र छिडिमा जन्मेका र शक्तिबलबाट आफ्ना मानवीय हकबाट अपछत गरिएका हिलाका भारपातहरु कमल भएर फुल्ने सौभाग्य कहाँ पाउँछन् र ? राम गाईछन्, कहिम अलापिन्छन्, बुद्धको जय गान गुम्बाहरुमा पनि गुन्जिन्छ । यिसुक्रिस्टका लागि गिर्जाका घडी घण्टाले निनाद गर्छन् तर रामको आफ्नो ईश्वरको रहिमका "बन्दा" कुनहुन् ? बुद्ध र इसाइले कसको सेवाकेव्रत लिएका थिए ? कुन जातिको कल्याणको मनसुवा लिएका थिए ? कसका निम्ति जन्मे र कसका लागि मरे ? दुखी र गरिव मनुष्य जातिको सेवा र उदारको लागि हामीले जुन देव र पैगम्बरलाई पुच्छ्रौं तिनले दुष्कृति, दुरावृत्ति र अधर्मी आचरणको विरोधमा आन्दोलन चलाए । दलित शोषित र त्रस्त जनको उद्धार गरे । त्यस्तो गर्व हामीलाई अभिप्रेरित गरे तर कहाँ छौं हामी र हाम्रो देव निर्देशित त्यो मार्ग ? वर्ग र पाखन्डी मानव समुदायलाई नाङ्गो पार्न एक पटक देउताको पनि इष्ट क्षुधिर र चुसित पात्र काले, कान्छी, पुतली, मोहनको तथ्यलाई महाकाव्यको विषय बनाएकोमा लेखकलाई समालोचक पहाडीले भगवानको संज्ञा दिएका छन् । जस्ता राम, बुद्ध रहिम यिसुक्रिष्ट आदि पनि शोषक वर्गको उत्थानमा लागेर

अहिलेसम्म जपिन्छ भनेको पाइन्छ । आपीडित जीवनको वैषम्य शृङ्खला खुलोस् नखुलोस् खुद नाडीमा रहिरहोस् तर खोल्ने प्रयास या त्यसको उद्बोधनसम्म पनि पहाडीले प्रस्तुत गरेका छन् । जस्ता पड्ती

जसको हातमा जुगौंको हत्कडी छ

त्यसैले अर्काको नेल खोल्ने ! (सर्ग २५ पृ. २१८)

२ उपशीर्षकमा डा. पहाडीले स्वभाविकता र अतिशयोक्ति दिएर काव्यको विश्लेषण गरेका छन् । उनले कथानक स्वभाविक होस् त्यसमा काव्यको उपासना नहोस् भन्ने चिज शैलीगत गुण हो । सत्य वृहत सरल छ , त्यो भन्नलाई धेरै रङ्ग मसला चाहिन् तर काव्य जीवन्त हो कुनै श्रमिकको या सामन्तको जीवनका तमासा सत्यहरु गल्प भन्दा पनि विचित्र हुन्छन् । कथाको सत्यले स्वभाविकता हो सरल होस् या विचित्र । मानवको कथा सत्य हो । काले जस्ता हजारौं लाखौं सेते गोरे खैरे समाजमा छन् । पात्र काले र मोहन होइनन् । तसर्थ काले एक वर्ग पात्र हो । पुतलीको पनि वर्ग चरित्र छ । कालेको चरित्र गतिशील छ, द्वन्द्वात्मक छ र उ मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको खुद दर्शन वनेर वगदछ । पुतली स्थिर नारीसुलभ समर्पणको आखेट भएर ग्लानि र पछुतो मानी पलायनवादी हुनलाई अग्रसर छ । मार्क्सवाद युग र समाजसँगैको प्रतिशोध हैन । त्यसको परिवर्तन हो । समाजको वर्तमान ढाँचालाई हटाएर त्यसको नयाँको प्रतिस्थापन । कान्छी त केही गर्दै गर्दिन, एक मात्र कालो यसलाई आफ्नो स्वभाविक रुपमा लिने पात्र प्रश्रितको प्रस्तुत गरेको पहाडी वताउछन् । यही शीर्षकमा महाकाव्य कथाको सार पनि खुलाएको छ ।

कथालाई स्वभाविक बनाउने कविको धोको देखाउछन् डा. पहाडी । त्यो स्वभाविकता काव्यमा मुखर कसरी हुन सकेको छ ? गजाननलाई कालेले कुट्टा निर्णय सिन्धु, विश्ववन्धुता जस्ता संस्कल्पनिष्ठ भाषा प्रयोग गरेबाट यो स्वभाविकता खनिन्छ । यो भन अस्वभाविक उस संस्कारमा हास पुग्छ भन्छ र पहाडी । जव अपठित भरिया मोहनले सारा शिक्षा, ज्ञानविज्ञानलाई तर्करहित खोक्रो निष्प्रयोग सिद्ध गर्दछ । सबैभन्दा ठूलो ज्ञानी र दार्शनिक बन्छ । ॐ भनेर उनले महाकाव्यको विश्लेषण गरेका छन् यहाँ विभिन्न उद्गारहरु पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

कथानकको अन्त्यमा पनि एक ठूलो अस्वभाविकता छ । यस्ता अस्वभाविक स्थल कतिपय अझ छन् जो पात्र स्तर तथा सामान्य बोध भन्दा बाहिरका कुरा हुन

आउछन् । यथास्थानमा जहाँ कवि धेरै भावुक भएको देखाउछन् समालोचक पहाडी शेक्ताशेक्तै पनि कवि यसको सिकार भई नै हाल्दछ भनेर विश्लेषण गरेका छन् । कालेको क्रोधाग्नि शयसका वर्णनमा थपिएको अतिशयोक्ति वात्सल्य र भातृत्वको महत्ताको अतिशयोक्ति, मोहनको दिमागी दर्शनको अतिशयोक्ति र ठाउँ ठाउँमा एकदुई चरण दोहोरिंदै रहेका अतिशयोक्तिहरू काव्यमा देखा परेको विश्लेषण गर्दछन् । त्यसैले समालोचक पहाडीले मानवमा अस्वभाविकता र अतिशयोक्तिको सर्वत्र चमत्कार छ भन्दछन् ।

तीन उपशीर्षकमा डा. पहाडीले फोर्दा पहाड निस्क्यो मुसो भनेर उपशीर्षकमा एउटा अत्यचारी राक्षस पहाड भित्र लुकेको थियो त्यसलाई मार्नलाई ठूलो मानव समाज जुट्दछ पहाड फोरिन्छ तर केही पनि निस्कन्न, खाली एउटा सानो मुसो दुलाबाट फुत्त निस्केर भाग्दछ भन्दै मानव महाकाव्यलाई दसताको हतकडी खोल्ने आवाज लिएर आए पनि त्यो शोषित वर्ग पोषणबाट मुक्त हुन सक्दैनन् जसरी राक्षस भेटिंदैन त्यसरी उद्देश्य पूरा नभएर सामान्य परिवेशमात्र लिन्छ जस्तै मुसो फेला परेको के आदि ! मानव महाकाव्यको थालनीमा जोस छ । युगौबाट शोषित भएर आएको मानिसलाई होस् आउँछ । दासताको साङ्गो चुडाल्नु पर्छ भन्ने ज्ञानबाट कवि उद्बुद्ध हुन्छ । आफैँलाई धिक्कार भन्छ उसले हतकडी तोड्ने काममा अगाडि बढ्ने वा आफ्नो लगौटीको पासो लगाएर मर्ने विकल्प छ उसको अगाडि । शोषित मानव र चारखुट्टे गाईगोरुमा कुनै अन्तर छैन, छ त दुई र चार खुट्टाकोमात्र शोषित मानवको प्रतिनिधि काले र पछि मोहन छन् । नेल त के खुलोस, काले दुई वर्ष जति भाडा माभ्दै रहन्छ, घर फिर्दा मुखियालाई चुटेर खुद आफू मर्छ । न उसको कसैले मद्दत गर्छ नत युगौयुगको मात्र अन्याय अत्याचारको जिम्मेदार के गजानन मात्र हो के त्यो दासता, पशुता, अत्याचार, अन्याय शोषण कुपोषणमात्र एक व्यक्तिलाई पिटेर पुरा हुन्छ ? पहाडीले यसरी विश्लेषण गरेका छन् । महाकाव्यको शोषण र दमनमा पिल्सिएका पात्रको प्रस्तुत गरेर समाजको चित्रण देखाउन खोजे पनि यो काम पहिलादेखिनै भएको बताउछन् । मुठ्ठी भरिका शोषक सामन्तले, साहुमहाजनले, कपटी नेता-महानेताले बहुसंख्यक जनसङ्ख्याको आँखामा छारो हालेर ऐस आरामको जीवन विताइरहेका छन् । यो सनातनदेखि चल्दै आएको विषमता छ, जसको मुख्य कारण अर्थको लोभ हो । आर्थिक कारण अर्थको आर्थिक वैषम्यबाट नै समाजमा वर्ग भेद छ । काले, पुतली, मोहन गजानन यस वर्ग सङ्घर्षलाई आ-आफ्नो स्तरबाट चलाई राखेका हुन्छन् । महाकाव्यको प्रत्येक सर्गमा मानवतालाई वदलि गर्ने मानिस धर्म समाज र राष्ट्रहरूको खोइरो खनिएको छ, ज्यादै

भावुक शैली र विनम्र भाषणमा त्यो अवश्य पनि थियो भन्छ । समालोचक आफ्नो अधिकारबाट सहस्राब्दीदेखि वञ्चित हुँदै आएको मानवताको संहार-यज्ञमा मानव काटिन्छ, गिद्ध र कौवा खुब रमाउछन् तर निर्धक्क साथ धक फोर्ने एउटा आउने दिनको आशावादिता त छैन भन्दै शोषणको विरोध गरे पनि शोषित पिल्सिएकै छन् भन्ने र समालोचना प्रसफुटन गरेका छन् । महाकाव्यको विभिन्न सँगको प्रस्तुत गर्दै वर्णन गरेको छ ।

उपशीर्षक ४ मा चित्रात्मकता र अन्य शीर्षक दिँदै महाकाव्यको विश्लेषण गरेका छन् । भाषामा भन्न नसकिने कुराको लागि चित्र प्रस्तुत गर्ने कविको इच्छा छ भन्छन् समालोचक । आरम्भमा नै रहेको वाफिलो कित्लीको चित्र कसैको वियोगमा स्वाँ-स्वाँ सिँसिँ गर्दै व्यथा प्रकट गरिरहेको देखिन्छ, भन्दै विश्लेषण गरेका छन् । सरिता गइसकेको शोकमा, मोहन मात्र त के मूक प्रकृति र यसका अवयवले पनि अफसोस व्यक्त गर्दछन्, तर चित्रमा मास्तिर दाउराको भारी बोकेर हिडेकी स्वास्नी मानिस तलतिर नरकङ्काल र खपरले त्यस प्रसङ्गमा के व्यक्त गर्न चाहेका हुन् भनेका छन् । त्यस्तै समालोचकले पृष्ठ १८४ पछिको एक खुट्टे बुट र कचको चित्र भावपूर्ण छ । त्यो दुई अर्थमा प्रतीक छ-एक देशको गरिवीको जसबाट बाध्य भएर नेपाली विदेशी फौजको सेवामा लाग्दछन् । दोस्रो पराई देशको क्षुद्र स्वार्थको लागि मानिसको हत्या गर्नलाई युद्धभूमिमा लड्दा आफैँ पनि जीवनको मोहबाट वञ्चित हुनु पर्ने विवशताको लामो इतिहास यसले बोकेको छ, भन्छन् डा. पहाडी यस्तै पृष्ठ २२०, पछि राखिएको चित्र छ । शान्ति, बन्धुत्व, विश्व समाजको एकातिर नारा दिइएको छ र उत्पादन बढाएर गरिवीलाई नाश पार्ने सबैलाई सुखी र सन्तुष्ट बनाउने अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू छन् तर ती सब नाटक मात्र हुन । सत्य त हो राष्ट्र स्वार्थ दम्भ, शक्ति, र लिप्सा जसले भयङ्कर अजिङ्गरको मुखमा सम्पूर्ण भूगोललाई निल्न मुख वाइरहेको छ । भन्ने भाव चित्रमा छ, भन्छ समालोचक पहाडी । पृष्ठ २२४ पश्चात रहेको गौतम बुद्ध सम्बन्धी चित्रको पनि एक करुण कथा छ । सर्ग २६ मा कविले भनेको भन्दा बढी त त्यसमा केही छैन तर बुद्ध प्रदत्त ज्ञानज्योतिको प्रकाशमा सम्पूर्ण ग्लोबलाई बोकेर, एकाकी पुरुष अज्ञाततिर दौडिरहेको दृश्य अर्थपूर्ण छ । त्यसले अनेक प्रटक पनि खडा गर्दै बुद्धले बताएको ज्ञानप्रकाशन र त्यसबाट निर्देशित पथ अनन्त छ वा चक्करदार ? जो पुनः घुमेर आफू हिडेकै स्थानमा आइहाल्दछ । यति त्यो अनन्त र प्रशस्त छैन, कतै खण्डित वा छोटो छ भने सम्पूर्ण विश्वलाई धारण गरेर हिडेको यात्री कुनै दिन पुग्ला र ? भन्दै प्रश्न उठाएका पनि छ । समालोचक पहाडीले प्रश्रितको मानव पनि समको चिसो चुल्हो जतिमै सीमित

रहेको बताएका छन् । समको चिसो चुल्हो सँग तुलना पनि गरेर मानवतावादी धारण समका कृतिमा पनि भएको देखाएका छन् ।

विश्लेषणका अन्त्यमा डा. पहाडीले तपशील प्रस्तुत गरेको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्य लेखेर भुल गरेँ मेरो उत्कृष्ट काव्य यो होइन, महत्वहीन छ भनी मोदनाथ प्रश्रितले लिखित रूपमा कतै भनेको कुरा पनि व्यक्त गरेका छन् । भैरहवा जेलमा समालोचक आफैले भेट गरेको कुरा बताएका छन् यही कुरा बताएको लेखेका छन् भने मदन पुरस्कार भेटाउँदा केही नगद धनको साथै एक चादी प्रमाणपत्र पनि दिइएकोमा कविले बेचेर घर बनाउदा खर्च गरेको कुरा डा. पहाडी बताउछन् । पहाडीलाई बाच्नु उच्चत हुन्छकी हुन्न भन्दै सोधेको कुरा खुलाएका छन् ।

क.३. द्वन्दको अभिव्यक्तिका दृष्टिले मानव महाकाव्यको मूल्याङ्कन ।

डा. कपिलदेव लामिछानेद्वारा सम्पादनमा तयार पारिएको यो समालोचनात्मक कृतिमा अर्को एक जना प्रखर समालोचक रामप्रसाद ज्ञवाली हुन, रामप्रसाद ज्ञवाली गुल्मीको थोर्गामा वि.स. २०२४ मा जन्मेका हुन् । त्रि.वि. बटा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी रत्नराज्य क्याम्पस, काठमाडौँमा प्राध्यापन पेशामा संलग्न छन् । कविता महाकाव्य, काव्य, कथा, उपन्यास, समालोचा, बाल साहित्य, नाटक, जीवनी, अनुवाद, पाठ्यपुस्तक गरी झन्डै चार दर्जन पुस्तकका लेखक र स्रष्टा ज्ञवालीका सयौँ फुटकर लेख, रचनाहरू प्रकाशित भइसकेको छन् । ज्ञवाली नयाँ पुस्ताका प्रखर साहित्य स्रष्टा र समालोचकका रूपमा देखापरेका छन् । पहिलो पटक मिर्मिरेमा प्रकाशित प्रस्तुत समालोचनामा प्रश्रितको मानव महाकाव्यमा निहित विभिन्न किसिमको द्वन्दलाई गहन ढंगले केलाउने काम भएको छ । (सम्पादकीयबाट)

ज्ञवालीले महाकाव्यको विश्लेषणका क्रममा विभिन्न किसिमको द्वन्दलाई गहन ढङ्गले केलाउने गरेका छन् । यहाँ ४ वटा उप-शीर्षकमा पनि उपशीर्षकमा द्वन्दका बैचारिक भावलाई प्रष्टाएका छन् ।

१. शीर्षकमा विषयको प्रवेशलाई लिएर प्रष्टाएका छन् । मानव महाकाव्य युवक रहदाँको एक व्यक्तिको जोसजाँगरलाई पनि उठान गरेका छन् । अट्ठाइस सर्गहरूमा रचिएको यस महाकाव्यमा सामाजिक समस्यालाई विषय बनाइ मानवीय मूल्यको स्थापना गर्नका निम्ति काव्यिक जोड दिएको बताउछन् ज्ञवाली ।

राष्ट्रियता प्रतिको विशेष अनुराग, व्यथित मान्छेप्रतिको भावपूर्ण सहानुभूति र जीवनप्रतिको गम्भीर संवेदनशीलता तथा समाजप्रतिको निजी दायित्वबोध गरी लेखिएको यस महाकाव्यमा युवाकविको उर्वर प्रतिभा स्वच्छन्द शैलीमा प्रकट भएको देखाएका छन् । समालोचकले महाकाव्यको सामाजिक यथार्थको उद्घाटन गर्दै आदर्शको खोजी गरेको छ भने सामाजिक सुधारको तीव्र चाहना पनि व्यक्त गरेको देखाएका छन् । बहुसङ्ख्यक शोषित पीडित मानवका निम्ति समर्पण गरेको छन् । यस महाकाव्यमा कवि स्वयम्ले देखेको भोगेको कुरालाई व्यक्त गरेको पनि देखाइएको छ, कविको भाषामा ।

नेपाली समाजमा युगौँदेखि जटिल रूपमा सामाजिक समस्या, जातीय भेदभाव, लैङ्गिक असमानता, पारिवारिक जटिलता, अन्धविश्वास र आर्थिक असमानता एवं वर्गीय शोषणका कारण सङ्कटग्रस्त बनेको आम नेपाली जीवनलाई महाकाव्यको विषय क्षेत्र बनाएर रचिएको यो महाकाव्य सामाजिक द्वन्दको अभिव्यक्ति दिएको र आर्थिक द्वन्दका कारण उत्पन्न सामाजिक समस्याको उद्घाटन गर्ने तात्पर्यमा पनि विवेच्य छ ।

२ शीर्षकमा साहित्यमा द्वन्द देखाएका छन् समालोचक ज्ञवालीले साहित्यमा द्वन्दलाई समस्यामा घटेका घटना सामाजिक परिवेश, सामाजिक जीवन र त्यसका जटिलता प्रतिविम्बित हुन्छन् । समाजका अनुभव बुझाई आदर्श विचार आदि अनेक पक्षमा द्वन्द हुन्छ र तिनको अभिव्यक्ति साहित्यमा हुने भएकाले साहित्यमा पनि सोही द्वन्दको प्रतिविम्बन हुन्छ भनेका छन् र प्रश्रितको प्रयुक्त द्वन्द शब्दको तात्पर्य साहित्यमा प्रतिविम्बित हुने वा गरिने यसै द्वन्दसँग रहेको छ । साहित्यमा र त्यसमा पनि मूलतः आख्यानात्मक रचनामा कथावस्तु, पात्र, परिवेश र जीवन दृष्टिमा द्वन्दको उपस्थिति हुने गर्छ भनेको छ । समालोचक ज्ञवालीले, जुनसुकै आख्यानात्मक साहित्यमा कथावस्तु मूल तत्व हुन्छ । कथावस्तुको बगाइमा चरित्र हुन्छ र अन्य तत्वमाथि भुलहरु संयोजित भई रचनामाथि माला तयार हुन्छ भन्छन् । कथावस्तुको विकासक्रममा द्वन्दको भूमिका अहम हुन सक्छ । कथावस्तुमा आउने भोक उपभोक्तहरूमा द्वन्दलाई देख्न सकिन्छ भनेका छन् र महाकाव्यका सन्दर्भमा पनि यही कुरा लागु हुन्छ भन्छ समालोचक ज्ञवाली ।

३ उपशीर्षकमा मानवको सामाजिक परिवेशलाई प्रष्टाएका छन् यो मानव महाकाव्य लुम्बिनी अञ्चलको सेरोफेरोमा आधारित भएर रचिएको देखिन्छ । रुपन्देही र गुल्मी जिल्लाका गाउँ र सहरमा फेरो मादै यस महाकाव्यको कथावस्तुले आख्यानात्मक यात्रा गरेको देखिन्छ भनेका छन् समालोचकले महाकाव्यको रचना २०२२-२३ मा भएको

देखिनाले त्यसमा देखाइएका ग्रामीण समाज पछ्यौटे अविकसित र सामन्ती समाज व्यवस्था अनुकूलको रहेकाले यस महाकाव्यमा प्रस्तुत भएको समय पञ्चायत कालको प्रारम्भिक दशक वरिपरि रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको समाज चित्रण हेर्दा राणाकालीन समाजका अन्यायपूर्ण सामाजिक परिस्थितिहरूको समेत सङ्केत मिल्छ भने मूल महाकाव्य नेपाली जनजीवनको सामाजिक परिवेशमा आधारित छ भनेर विश्लेषण गरिएको छ । महाकाव्यले निम्न वर्गीय पात्रहरूको सङ्कटपूर्ण जीवनको उद्घाटन गर्दै त्यस्ता सङ्कटको मूल कारण समाजमा प्रचलित शोषण मुखी व्यवस्था जातिभेद लैङ्गिक असमानतर र गरिवीहरू भन्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् । सामाजिक परिवेशको यसै सबलताका कारण प्रस्तुत महाकाव्य विद्वेषकारी धर्म, जीवनलाई पछ्यौटे पारि राख्ने अन्धविश्वास, मानवलाई भ्रमित तुल्याइराख्ने देवीदेवता, भूतप्रेत र स्वर्ग नर्कका कथा र तदनुरूपका भ्रामक धारणा एवम् जनतालाई मूर्ख तुल्याइराख्ने सामन्ती जालझेलको भन्डाफोर गर्न सक्षम देखिन्छ । सामाजिक यथार्थ अनुरूप मानव महाकाव्यमा पछ्यौटे ग्रामीण समाजका निम्न वर्गीय शोषित पात्रहरूको आजीवन सङ्कटपूर्ण जीवन गाथा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा सत पात्र र असत पात्रहरूको छनोट गरी सत पात्रमाथि आइलाग्ने विपत्तिहरूको प्रभावकारी रेखाङ्कन गरिएको छ । गजानन मुखिया, बेलपाटे, साहु आदि पात्रहरू समाजका शोषक, अत्याचारी, व्यभिचारी चरित्रमा छन्, जो सामन्ती समाज व्यवस्थाका हतियार बनेका छन् । त्यसैले यिनलाई असत पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ भने काले कामी, पुतली र मोहन जस्ता पात्रहरू निम्न वर्गीय शोषित अन्यायमा पारिएका तर चारित्रिक नैतिकताका दृष्टिको सकारात्मक चरित्रमा प्रस्तुत भएकाले सत पात्रका रूपमा देखिन्छन् । यिनीहरू पुस्तौं पुस्तादेखि पसिना, श्रम, सीम र श्रद्धा चढाउदै समाजका सामन्त, मुखिया र शोषक शोषण र ऋणबाट मुक्त हुन नपाउँदा दुखी छन् । यसै परिप्रेक्षमा निहूँ खोजी-खोजी निम्न वर्गमाथि जाइलाग्ने शोषकहरूको आर्थिक वैभव, तिनै शोषकको नोकरी गर्न बाध्य गरिवहरू, गरिव भए पनि गरिवको पक्षमा लाग्नुको साटो तिनै शोषकको चाप्लुसी गर्ने गाउँलेहरू, आफू स्वयम शोषणमा परेका तर आफू जस्तै शोषण भोग्ने अन्य माथि शोषण हुँदा रमाउने गाउँलेको अचेतता, घाँसपात जाँदा वा एकान्तमा हुँदा सामन्तहरूले नारीमाथि गर्ने दुर्व्यवहार र बलत्कार, आफूलाई उच्चो देखिन जातीयता र कुलीनताको धार्मिक तर्क दिएर छुवाछुत गर्ने तर अछुत भनिएका चेलीबेटीलाई बलत्कार गर्ने गर्भ बोकाउने र समाजमा आफ्नो कुकर्मको पोल खुल्ला भन्ने भयले निर्दोषकै हत्या गर्ने बानी, व्याजमाथि स्याज थप्दै गरिवहरूको

घरबारी खाइदिने प्रहरी-प्रशासन हातमा लिइ निमुखाहरुमाथि अत्याचार गर्ने तर न्यायप्रिय भएको ढोंग गर्ने दुर्जनता लगायतका सामन्ती प्रवृत्ति र व्यवहारहरु यस महाकाव्यका कथावस्तुगत घटना एवं पात्रगत कार्यव्यापार मार्फत प्रस्तुत गरिएका छन्, भनेर समालोचक प्रष्टाउछन् । यस्ता दुष्ट प्रवृत्तिहरुको प्रतिनिधि बनाएर गजाननलाई र यस्ता दुष्प्रवृत्तिको सिकार हुन बाध्य जीवनको प्रतिनिधि बनाएर काले, पुतली, सरिता र मोहन आदिलाई बर्गीय पात्रका रुपमा अगाडि सारिएको छ । जातीय परिवेशका रुपमा ब्राह्मण र कामीलाई प्रस्तुत गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा असहिष्णु समाजको प्रवृत्ति पनि देख्न पाइन्छ ।

सात वटी छोरीहरु हुँदाहुँदै पनि सरिताको मातृत्व तिर्खाइरहनु, छोरो नभएकामा दुष्ट गजाननले बहुविवाह गर्नु मृत पुतलीको भर्खर जन्मेको बच्चा (मोहन) लाई काखी च्यापेर अनि आफ्नै पतिका विरुद्धमा घरबार वर्हीन भई चरम सङ्घर्षको जीवन बिताउन सरिता तयार हुनु समाजले मोहनलाई नाजायज सन्ताका रुपमा छिःछिः दुरःदुर गर्नु, सरिता र मोहनले दुई गाँस खानका लागि निम्न स्तरका र अपमानजनक कामहरु गर्नु उनीहरुले बगरमा रात बिताउनु, पेटीमा सुत्नु, भारी बोक्नु, त्यस्तै साहुले भरियालाई श्रमको ज्याला दिनुको साटो उल्टै गाली गर्दै धपाउनु जस्ता जेजति घटना सन्दर्भहरु देखाइएका छन् ती सबै सामाजिक परिवेशबाट निर्मित देखिन्छन् । यसरीनै समालोचक रामप्रसाद ज्ञवाली आफ्नो समालोचनामा मानव प्रति व्यक्त गछन् ।

४. उपशीर्षक ४ मा ज्ञवालीले मानव महाकाव्यमा द्वन्द्व विधानलाई शीर्षक दिएर यसमा द्वन्द्वमाथि प्रस्फुटित भएका छन् । महाकाव्य प्रबन्धकाव्य भएको र प्रबन्ध काव्यमा आख्यान र पात्रको विशिष्ट चित्रण हुने भएकोले यस्तो प्रबन्ध काव्यमा घटनागत विविधता र पात्रगत सङ्घर्षहरुको बहुलता हुने गर्छ । त्यस्ता पात्र, तिनका प्रवृत्ति एवम् परिवेश र तिनैले निर्माण गरेका विभिन्नता र विपरितताका वीचमा द्वन्द्व हुने गर्छ । विषय प्रवेशमा स्पष्ट पारिए भने मानव महाकाव्यमा सामाजिक, आर्थिक र वैयक्तिक द्वन्द्व टडकारो रुपमा देखा पर्छन् भनेका छन् ।

उपशीर्षक ४.१ मा समालोचकले मानव महाकाव्यमा प्रतिविम्बित सामाजिक द्वन्द्व दिएर यसलाई प्रष्टाएका छन् । सातवटा अनुच्छेदमा विभाजन गरी विश्लेषण गरेकाहरु सातवटा अनुच्छेदमा समालोचकले प्रतिविम्बित सामाजिक द्वन्द्व नेपालका पहाडिया ग्रामीण समाजमा व्याप्त रहेको असमानताजन्य जीवन सङ्घर्षको काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिने महाकाव्य हो । यसमा नेपालका ग्रामीण समाज, त्यहाँको जनजीवन, त्यहाँको आर्थिक

असमान अवस्था जाति भेद, धार्मिक आडम्बर, सामन्ती शैलीको आर्थिक न्यायिक अवस्था दुई गाँसका लागि पुस्तौ पुस्ताले एक पछि अर्को गर्दै भोग्दै आएको श्रमको शोषण, चरम गरिवीले थिचिल्याएको जीवन, लिङ्गभेदका कारणले शोषणको मारमा परेको नारीजीवन लगायतका सामाजिक समस्याहरु प्रस्तुत गरिएका छन् । यिनै असङ्गति, यस्तै विसङ्गति र यस्तै विपरितता बीच रहेको सामाजिक द्वन्द र त्यस द्वन्दका कारण उत्पन्न समस्याले प्रताडित नेपाली जीवनको मार्मिक उद्घाटन प्रस्तुत महाकाव्यमा भएको देखाएका छन् । यस क्रममा भारी बोकाउने साहु, बेलपाटे र मुखिया गजाननको समर्थकहरु सामाजिक सङ्घर्षका एउटा किनारमा छन् भने पुतली, सरिता, मोहन, शम्भु र कृषकहरु यस सङ्घर्षको अर्को किनारमा देखिन्छन् । उपर्युक्त सत पात्र र असत पात्रका चारित्रिक भिन्नताका माध्यमबाट समाजमा फैलिएको बेमेल, असङ्गति र दुखद यथार्थको उद्घाटन गर्दै यस महाकाव्यमा सम्पन्न र विपन्न, कुलीन र अकुलीन तथा शोषक र शोषित विचको सामाजिक द्वन्द देखाइएको छ । गजानन जस्ता असत पात्रहरुका क्रूरता, निर्ममता सामाजिक शोषक र शोषणका रुपहरु देखाइएका छन् भने पुतली, सरिता, काले आदिका निरीहता विवशता र व्यथाका माध्यमबाट शोषित पक्षका वेदनाहरु प्रस्तुत गरिएका छन् । यस महाकाव्यमा प्रस्तुत द्वन्दहरुमा प्रतिनिधित्व चाहि सामाजिक द्वन्दको देखिन्छ । लुम्बिनी अञ्चलका क्षेत्रहरु र त्यहाँको समाजका दृश्यहरु, घटना र पात्रहरु भएपनि प्रस्तुत महाकाव्यमा समग्र नेपाली जीवनका यथार्थ समस्याहरु ध्वन्यात्मक रुपमा प्रतिविम्बित भएका छन् । महाकाव्यको कथावस्तुलाई उनले तीन चरणमा विकसित गराएको देखिन्छ , जसबाट सामाजिक द्वन्दका फरक-फरक रुपहरुको उद्घाटन भएको छ । बाबुबाजेको पालादेखि मुखिया गजाननको ऋणी रहेको गरिव पात्र काले कामीमा उत्पन्न हुने मुक्तिको चाहना, ऊ कसैलाई थाहा नदिई भारत जानु, भारतबाट ६०० रुपैयाँ जम्मा गरेर घर फर्की उसले मुखिया गजाननका अमानवीय बदमासी र शोषणहरु विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नु जस्ता घटनाहरुबाट यस महाकाव्यको कथावस्तुको पहिलो भाग निर्मित भएको छ । यही क्रममा कथा उठान गरेका छन् । गजाननले पुतलीको हत्या गर्नु सरिताले पुतलीको बच्चा घरमा ल्याउनु मुखियाले सरितालाई कुटपिट गर्नु र सरिता बच्चा च्यापेर घर छाड्नु दुख प्रकट सहेर बच्चा (मोहन)लाई हुर्काउनु र सरितालाई खोलाले बगाउनु दोस्रो सर्गमा आमाको त्यो दुर्घटनाको विहोल भएको मोहन विलासिनु, भोक-भोकै साहुको कुटाई खाएर भारी बोक्नु साहुले ज्याला पनि नदिइ गलहताएर खेदनु वा पुलिस लगाएर पक्रिनु त्यस पछि उसको

सानीमाको छोरा शम्भुसँग भेट हुनु र शम्भुले बाबु चिनाउनु वदलामा ज्यान होइन उस भित्रको कालो दाग मात्र हटाउने सल्लाहा मोहनले गर्नु । अन्तिम सर्गमा रहेको छ ।

यसै गरी मानव महाकाव्यमा सामाजिक द्वन्दको अर्को रूपलाई लिङ्गभेदी विषमता र शोषणका सन्दर्भ मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली समाजमा पितृसत्तात्मक व्यवस्था भएकाले उत्पीडित वर्गका पनि नारीहरु अझ बढी शोषित छन् । शोषक गजानन पुरुष हो ऊ पत्नी सरितालाई छोरो नजन्माएको भनी दोष दिन्छ र यसै कारणले सरिताको उपेक्षा पनि गर्छ । उसले यसै कारणलाई आधार बनाई बहुविवाह गर्छ । सरिता निर्दोष भएर पनि गजाननको अन्यायमा पर्छे गजानन अत्याचारी भएर पनि दण्डित हुन्छ । कुलीन र धनी वर्ग शोषण वर्ग हो तर त्यही वर्ग भित्र पनि नारी माथि चरम शोषण छ । शोषणको कारण लिङ्गभेद देखिन्छ ।

मानव महाकाव्यमा सामाजिक द्वन्दको अर्को पक्ष सरिताको जीवन सङ्घर्षमा देख्न पाइन्छ । घरबाटै निकालिए पनि मातृत्व स्नेहले गर्दा पुतलीको छोरो मोहनलाई बचाएर आफ्नो साथमा लिई हिम्मत साथ हिडेकी सरितालाई समाजले छिःछिः दुरदुर गर्नु कठोर सङ्घर्ष र जटिल सङ्कटमा परेकी सरिताले गरेको त्याग, समर्पण, आँट र सत्कर्मलाई समाजले उल्टो अर्थमा लिनु उल्टै नाजायज सन्तान बोकेर हिडेकी भन्ने जस्ता आरोप लगाउनु र सरितालाई अनि निम्न चरित्रका रूपमा अपमानित गरिनु जस्ता घटना लैङ्गिक सामाजिक द्वन्द देखाएका छन् समालोचक ज्ञवालीले ।

उपशीर्षक ४.२ मा मानवमा आर्थिक द्वन्दलाई समालोचकले विश्लेषण गरेका छन् । कवि प्रश्रित यो महाकाव्य तिनलाई समर्पण गर्न चाहन्छन् जो भोका नाङ्गा छन् जसले पसिना बगाएर, सीप चलाएर र श्रम गरेर जीविका चलाउँछन्, आम जनताका दुःखव्यथा, सङ्कट र दुरावस्था देखेर अत्यन्त दुखी छन् । स्वभाविक रूपमा यो अभिव्यक्ति गरी खाने ती श्रमजीवीहरुका पक्षमा छ, जसले दिनरात परिश्रम गर्दा पनि दुई गाँस राम्ररी खान पाएका छैनन् । आर्थिक कारणले मान्छे मान्छेमा विद्वेष, घृणा, चोरी डकैती, हत्या आदि हुनुका पछाडि एउटा प्रबल कारण हो भनेका छन् । समाजमा देखिने वर्ग सङ्घर्षका पछाडी आर्थिक असमानता र विपन्नता नै प्रमुख कारण भएको आर्थिक सङ्कट भोगिरहेका निम्न वर्गीय पात्रहरुको चित्रणद्वारा यस्तो कथ्यको अभिव्यक्ति दिन खोजिएको हो भन्छ समालोचक ज्ञवाली । महाकाव्यमा काले जस्ता पात्रहरुलाई महाकाव्यकासाथ प्रस्तुत गरिएको छ, काले कालेमात्र नभएर अनेक काले, सेते गोरेहरुको प्रतिनिधि चरित्रमा देखिन्छ ।

गजानन, काले, पुतली, मोहन र बेलपाटे आदि सबै नै बर्गीय चरित्र हुन । धनी वर्गको केन्द्रीय प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र गजानन सामन्ती राज्य व्यवस्था र पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाको पनि प्रतिनिधि खलनायक हो भने काले, पुतली र मोहन जस्ता पात्रहरु निम्न बर्गीय शोषित वर्गका प्रतिनिधि हुन ।

काले कामी र गजानन ब्राह्मणका विचमा भएको द्वन्दको मुख्य कारण आर्थिक असमानता देखिन्छ । दुवै जना एउटै समाजमा बस्छन् । गजानन धनी, जमिन्दार र शक्तिशाली मुखिया तथा जातले ब्राह्मणका रूपमा छ भने काले गरिव, शोषित र निर्दोष कामीका रूपमा छ । यसरी नै समाजमा रहेको आर्थिक पक्षलाई लिएर मानवको विश्लेषण गरेका छन् ।

उपशीर्षक ४.३. मानवमा वैयक्तिक द्वन्दलाई विश्लेषण गरेको शीर्षकीकरण गरेर मानव महाकाव्यमा सामाजिक तथा आर्थिक द्वन्दको अभिव्यक्ति मुख्य रूपमा देखिए पनि उत्तिकै प्रभावशाली रूपमा पात्रगत मनोद्वन्दसमेत प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यसका प्रमुख पात्रहरु मध्ये गजानन, काले पुतली, सरिता र मोहनलाई लिएर प्रत्येकका बारेमा छुट्टै मनोवैज्ञानिक अध्ययन गर्न सकिन्छ भनेका छन् समालोचक ज्ञवालीले । सामाजिक तथा आर्थिक समस्याले उत्पन्न परिस्थितिका कारण तथा व्यक्ति जीवनमा आइपरेका र आइपर्न सक्ने सम्भावित परिस्थितिका कारण यी पात्रहरु मानसिक रूपमा तनावग्रस्त र द्वन्दरत देखिन्छन् ।

मानव महाकाव्यको पहिलो सर्ग उद्बोधन शोषित, पीडित र निम्न बर्गीय तथा निम्न जातीय पात्र कालेकामीमा केन्द्रित छ । यस सर्गमा काले पात्रको द्वन्दरत मनोदशाको प्रभावकारी वर्णन पाइन्छ भन्छन् । कालेको मन अत्यन्त उद्वेलित छ । उसमा असन्तुष्टि, भावुकता, तनाव, पीडा अन्योल कुण्ठा र हीनताबोधका साथै दृढ अठोट, उग्र आक्रोश तथा उत्तेजित प्रतिशोध जस्ता मनोवेगहरु देखाएका छन् । आफ्नो कुल र परिवार पुस्तौदेखि गाउँमा सामन्त मुखियाको दमनमा पर्दै आएकोमा र वर्तमानमा पनि त्यस्तै दमनको चर्को यातना आफू र आफ्नो परिवारले भोग्नु परेकोमा उसले मानसिक छटपटी बेहोरेको देखिन्छ । यही छटपटीमा काले दासताबाट मुक्त हुन चाहन्छ र उनी विदेशिनु र विदेशमा ६०० रुपैया लिएर घर फर्केपछि गजाननको अत्याचारले उसको मनोभावमा आक्रोशित बनेर अत्यचारी गजाननप्रति जाइलाग्नु र उत्तेजनामा आक्रोश व्यक्त गर्दा उसको शोषणकारी गजाननले ज्यान लिनु व्यक्तिगत द्वन्द देखिन्छ, पुतलीलाई वलात्कार गर्नु र गर्भ बोकाउनु साथै

पुतलीको हत्या गर्न लगाउनु सरिताले मातृत्वको बोधनमा पुतलीको बच्चा लिएर घर आउनु गजाननले श्रीमती सरितालाई यातना दिनु सबै वैयक्तिक द्वन्दमा प्रस्तु गरिएका छन् ।

चरम मनोद्वन्द भेल्ने अर्को एक पात्र पुतली हो । उसमा छटपटी, रात एकान्त सबै समयमा मनभित्र उनेको भाव प्रकट भएको देख्छे उसमा पीडाले ग्रस्त भित्रभित्रै वेदना, अपमान र नैराश्यको आगोले जेल्दै पित्सिदै बाचेकी पुतलीको मनोद्वन्द उसको अनुहारमा आभासित हुन्छ । आसुमा प्रकट हुन्छ तर शब्द भने कमैमात्र व्यक्त हुन्छ । भारतबाट फर्केर आएको कालेका सामुमात्र हिक्का, अश्रुधारा र एकाध शब्द बनेर त्यो मनोद्वन्द प्रकट हुन्छ । पुतलीको मनोद्वन्दको चरमोत्कर्ष काले फर्केर आएको रातमा देखिन्छ । त्यतिबेला उसलाई बाँचुकि मरु भनी दोधार हुन्छ । ऊ हाँसे जस्ती रोए जस्ती, होस गुमेको जस्ती, भयभीत मृगिनी जस्ती, विरामी जस्ती, अनौठी देखिन्छे । अव्यक्त र असह्य वेदनाले उसलाई छिनछिनमा घोचिरहन्छ ।

यसैगरी सरितामा पनि मनोद्वन्दको व्यक्त रूप देखिन्छ । सामाजिक सामन्ती संस्कार बोकेकी लिङ्गभेदको शोषणको मारमा परेकी सरितामा कुसंस्कारले जन्माएको प्रभाव र मातृत्वले अभिप्रेरित गरेको शक्तिगत मनोद्वन्द पाइन्छ । सात-सात वटी छोरीहरु जन्माए पछि पनि उनलाई आमा हुनुको तृप्ति मिल्दैन । उ भित्र जरा गाडेर रहेको पितृसतात्मक सामन्ती धर्म र अन्धविश्वास प्रमुख कारण रहेका छन् भन्दै विश्लेषण समालोचकले गरेका छन् । छोरो नभए स्वर्ग जान पाइन्न पुत्रप्राप्तिबाट मात्र जीवन मुक्ति सम्भव छ भन्ने गलत संस्कारले समस्त नेपाली जीवन ग्रसित भए भैं सरिता पनि ग्रसित छन् । छोराकी आमा हुन नसकेकोमा सरिताको मनमा मातृत्व तिर्खाको चर्को द्वन्द पाइन्छ । सरितामा देखिने अर्को मनोद्वन्द लिङ्गभेदका कारण उत्पन्न मनोद्वन्द हो । उ नारी भएकी हुदा नै पतिले उसमाथि बारम्बार अन्याय गरेको छ भन्दै विश्लेषण यस महाकाव्यमा देखाएका छन् । यसरीनै समालोचकले विभिन्न पात्रमा देखिएको मनोद्वन्दलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ शोषित गजाननको मनोद्वन्द र कान्छी पत्नीबाट जन्मिएको शम्भुको पनि मनोद्वन्द देखाएका छन् समालोचक ज्ञवालीले ।

अन्त्य तथा ५ उपशीर्षकमा निष्कर्षलाई लिएका छन् समालोचक ज्ञवालीले । उनले महाकाव्यको सारांशमा देखाएका छन् । महाकाव्यमा अठ्ठाइस सर्ग र २५६ पृष्ठमा रचिएको मानव महाकाव्य सामाजिक, आर्थिक तथा मानसिक द्वन्दको यथार्थपरक अभिव्यक्ति दिने सामाजिक विषय वस्तुमा आधारित प्रगतीशील महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा

नेपालका पहाडी भूमिको ग्रामीण जनजीवन र त्यहा व्याप्त रहेको सामान्ती समाज व्यवस्थालाई सटिक रुपमा उद्घाटित गर्दै जातिभेद, लिङ्गभेद र वर्ग भेदका छुट्टाछुट्टै रुपहरु देखाइएका छन् । समाजका नकारात्मक दमन अड्कन गर्दै शोषित पीडितहरुको हकहित, जीविकोपार्जन, सुरक्षा र स्वतन्त्रताका निम्ति काव्यिक आवाज बुलन्द पाउँदै यस महाकाव्यले व्यक्ति मनोविज्ञानसम्मको बाह्य तथा अन्तर्यात्रा गरेको छ । समाजमा रहेका सत र असत पात्रहरुको चारित्रिक विशेषता देखिनुमा कारक तत्व रहेको सामान्ती सामाजिक आर्थिक परिवेश देखाउँदै यो महाकाव्य वर्गीय द्वन्द देखाउनमा समेत प्रयत्नशील रहेको देखाएका छन् ।

क.४. नेपाली काव्य परम्परामा मानव महाकाव्य दीन पन्थी

तम्घास, गुल्मीमा २०१५ सालमा जन्मेका दीन पन्थी नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस तम्घासमा प्राध्यापन कार्यमा संलग्न छन् । पन्थीका दुई वटा पुस्तक फुटकर लेख रचनाहरु प्रकाशित छन् । मानव महाकाव्यको पन्थीले विश्लेषण गर्दै यसले सामाजिक क्रान्तिको ढोका खोल्ने प्रयास गरेको बताएका छन् । (सम्पादकीयबाट)

पृष्ठभूमिमा दीन पन्थीले विभिन्न काव्यको सिर्जनाको क्रमलाई देखाएका छन्, उनले नेपाली काव्यको परम्परा थालनीलाई पनि लिएका छन् उनले सोमनाथको आदर्शराघव महाकाव्यलाई पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै देवकोटा, बालकृष्ण सम आदि नेपाली महाकाव्यकारलाई पनि उभ्याएका छन् ।

महाकाव्यले शोषित, पीडित हरुकै चित्कारलाई बोक्ने उनले पनि जोड दिएको छ । मानवले मानव माजको सम्भ्रान्त र विलासपूर्ण जनजीवनलाई पन्छाएर आक्रोशपूर्ण जनजीवनलाई समेट्ने कोशिस गरेको छ । मानव पसिनाको वकालत हो भन्छन् समालोचक । दिनभर भारी बोकी उकाली र ओराली गर्ने भरियालाई परान धान्न धौँधौ पर्ने र दिनभरी गद्दामा भुल्नेलाई घिउँभात मिल्ने जस्तो वीभत्स असमानताले मानवतालाई कुर्लुप्पै निल्दैन र ! भन्दै शोषणप्रति विश्मयाबोधक चिन्ह उभ्याएका छन् । उनले मानव महाकाव्यलाई जनकाव्य हो भनेका छन् । जनताका भाषामा जनताका धुकधुकीहरु पोख्दै पसिना, आसु र रगत बगाएर पनि राम्ररी गाँस र बास जुटाउन असमर्थ निर्धाहरुप्रति

सहानुभूति राखेर समाजको नपुंसकतामा कुठाराघात गर्ने काव्यलाई जनताको पक्षधर मान्ने पछि भनेका छन् ।

मानव महाकाव्यमा मानवको सबै भन्दा ठूलो चिज मान्छे हो भनेका छन् । यसमा एकातिर हाम्रो नेपालको सामन्ती थिचोमिचो, निर्मम शोषण र निरङ्कुश प्रवृत्तिको झल्को पाइन्छ, भने अर्कोतिर वैज्ञानिक आविष्कारहरूद्वारा उत्पन्न शस्त्रास्त्रको होड, त्यसबाट सम्भावित नरसंहारको आशङ्काले प्रत्येक क्षण त्रस्त वर्तमान पिँडीको आवाज काव्यमा छन् भन्दछन् । मानवता विरोधी पाइलोको भर्त्सना मानवले देखाएको समालोचक बताउछन् । बलौटे, दोभान, सुनौली मस्याम, कहिरेभिर, रेसुङ्गा, तम्घास, लुम्बिनी, बोटे गाउँ गथार्थ ठाउँ र क्षेत्रमा कथावस्तु दौडाएर यथार्थवादको हुटहुटी दिन खोजेको छ भन्दछन् समालोचक दीन पन्थी । महाकाव्यको चाहि आदर्शवादी देखिन्छ । किनकि एउटा साधारण अशिक्षित भरियाको त्यो विधि दार्शनिक गाम्भीर्य र चातुर्य अल्लि नसुहाउदो हुन्छ की ? भन्दै आदर्श नै मुख्य लक्ष्य देखाएका छन् । समालोचकले महाकाव्यको कथासार पनि देखाएकै छन् ।

सामन्ती चुसाइको मारमा परेको काले कामीको अन्तर्व्यथाबाट काव्य सुरु हुन्छ । प्रकृतिक प्रेरणाले मान्छेको नेल खोल्ल लाहुर जान कम्मर कसेको काले कामीलाई प्रकृतिले दिएको विदाई कति आलङ्कारिक र साहित्यिक छ भन्छन् दीन पन्थी । उनले महाकाव्यको सर्ग पनि उठान गरेका छन् :

रुखले शीतका आसु तप्काएर विदा दिए

लामा डाँडाहरु हाय!हाय! भन्दै पसारिए ।

प्यारी प्रकृतिले रोई कुहिरोको पछ्यौरी नै

भिकाइ आँसुले प्यारा जाऊ ! भन्दै विदा दिइन् ।

यसरी नै समालोचक दीन पन्थीले महाकाव्यलाई जनताको शोषण, अत्याचार धीनमान वा सामन्त वर्गबाट गरेको नै देखाएका छन् । रवाफ र दवाफका भरमा मान्छेमान पनि कति हिचकिचाहट नदेखाउनु सामन्तीको मनोमानी हुन तल्लो वर्गका मान्छेले थिचोमिचो सहनु पर्ने उसले भनेको मान्नु पर्ने, जस्ता निरङ्कुसताबाट समाजमा भएको र त्यस्तो समाजको विरोधवास महाकाव्यले देखाएको दीन पन्थी देखाउछन् आफ्नो समालोचकीय रचनामा । उनले उनको समालोचनाको गनथनका क्रममा अत्यमा कविले देखाएको आदर्शलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । अशिक्षित भरिया मोहन शिक्षित

विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा दिन्छ । उसले अभैसम्म पढ्ने कुराको संसारले क ख नगरेको ठहर्‍याउँछ । आफ्नो जीवन धान्ने डोको र नाम्लोलाई विद्या, पसिनालाई आफ्नो दर्शन, नाम मोहन र जात मानव भनेर उसले आफ्नो परिचय दिन्छ । तर हाम्रो समाजका भरिया दाई अभै यत्तिका चेतनशील बनेका नहुनाले यसमा यथार्थता केही मासिएको छ । चारैतिरबाट समष्टिगत मानवको व्याख्या गर्दै अठ्ठाइस अध्यायका विभिन्न शीर्षकहरूमा यसको कथाहरू दौडन्छ भनेका छन् समालोचकले ।

अन्तमा आफ्नो सबैभन्दा मुख्य दुस्मन बाबु गजाननलाई क्षमादान दिने मोहनको महानता मान्छेमा हुनु पर्ने सहिष्णुताको साथ काव्य टुडु,गिन्छ भन्दै आफ्नो समालोचकीय भाव प्रस्तुत गर्छन् ।

क.५. मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्य संक्षिप्त विश्लेषण

यो शीर्षकबाट समालोचना दिएका छन् देवी नेपालले । भापा गोल्धाप ९, मा वि.सं. २०३० मा जन्मेका देवी नेपाल त्रि.वि. बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर र संस्कृत साहित्यमा आचार्य गरी वाल्मीकि विद्यापीठ काठमाण्डौमा प्राध्यापन पेसामा संलग्न छन् । नेपालका साहित्यिक सिर्जना र पाठ्यपुस्तक गरी दुई दर्जन भन्दा बढी पुस्तक तथा थुप्रै फुटकर रचनाहरू प्रकाशित छन् । उनले २ वटा शीर्षकमा प्रस्तुत विश्लेषण तयार पारेका छन् । १ शीर्षकमा कविको परिचय दिएको छ । यसै शीर्षक अन्तर्गत उनका कृतिहरू पनि उल्लेख गरेका छन् भने मोदनाथ प्रश्रित नेपाली महाकाव्यमा प्रगतीवादी चेतनालाई प्रवेश गराउने प्रथम महाकाव्यकार हुन भन्दछन् । उनका महाकाव्यमा निम्नवर्गीय जनताप्रतिको सहानुभूति र शोषणप्रतिको आक्रोश पाइन्छ । गरिवी, दासता, पराधिनता, वर्गीय शोषण नारीमुक्तिको आवश्यकता, मानवीय क्रूरता जस्ता कुराहरूले उनका महाकाव्यमा प्रवेश पाएको देखाएका छन् । कविले मानव महाकाव्यमा मार्क्सवाद र गैरमाक्सवादको द्वन्दात्मक अवस्थामा देखिए पनि यसबाट क्रान्तिकारिताको दिशानिर्देश र प्रगतिवादी चेतनाको विजारोपण भने भएको देखाएका छन् समालोचकले कविले महाकाव्यको लेखनमा विदेशी सम्पत्तिको भुलभुलैयामा आफ्नोपन वेच्नेहरूलाई उनी काले मोहन र लाहुरेका माध्यमबाट सचेत गराउछन् । यसरी नै आफ्ना त्रिशुली, कोशी र महाकाली जस्ता अनेकौ नदीहरू हुँदाहुँदै विदेशी नदीमा नुहाएर मुक्त हुने र पितृलाई तार्नका लागि विदेशी पानीको तर्पण दिने जस्ता प्रवृत्तिहरूप्रतिउनको घोर विमति पाइन्छ भन्दछन् समालोचक देवी नेपाल ।

मानव महाकाव्यका प्रश्रित बुद्धवान र गान्धीवादबाट पनि प्रभावित देखाएका छन् भने प्रश्रितका महाकाव्यमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरुले अपेक्षा गरेका धेरै जसो मान्यताहरुको उल्लङ्घन गरिएको पाइन्छ भन्दै सद्वंशको वर्णन, इतिहासप्रसिद्ध वा लोकप्रसिद्ध कथानक, धीरोदात्त गुण भएको देवता, कुलीन वा क्षत्रीयनायक आदि हुनु पर्ने पूर्वीय साहित्य शास्त्रको मान्यतालाई घोर सामाजिक शोषणको विषय वस्तुमा काले कामी र मोहन जस्ता साधारण पात्रहरुलाई रोज्नु वा श्रमिक जीवन पद्धतिप्रति सहानुभूति राख्नु परम्पराप्रतिको विद्रोह महाकाव्यमा देखाएका छन् । समको चिसो चुल्होलाई निरन्तरता देखाएको उल्लेख गरेका छन् समालोचक देवी नेपालले ।

त्यस्तै शीर्षक दुईमा समालोचकले मानव महाकाव्यको विश्लेषण प्रस्तुत गरेको छन् । यो महाकाव्य २०२३ चैत्रमा पसिना प्रकाशन लुम्बिनीबाट प्रकाशित विशिष्ट महाकाव्य देखाएका छन् । उनले नेपाली समाजको वर्गीय समाजलाई लिएर विश्लेषण गरेको पाइन्छ । साथै कथाकारितालाई विश्लेषण गर्दै पाँच अनुच्छेदमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरेको छन् ।

समालोचक नेपालले कथानक-विन्यासमा संरचनालाई पनि प्रष्टाएका छन् । मानव महाकाव्य लामा-छोटा गरी जम्मा २८ खण्डमा विभाजित छ र यिनलाई कुनै सर्ग अध्याय वा परिच्छेदमा विभाजन नगरेर अलगअलग शीर्षक दिइएको समालोचना प्रस्तुत गर्छन् । महाकाव्यको कथानक विन्यास रैखिक ढाँचामा भएको छ । भावनाको आख्यानीकरण गर्ने क्रममा यहाँ कविले पात्रगत मनोविज्ञानको समेत प्रयोग गरेका छन् । महाकाव्यको कथानकलाई पाँच चरणमा राखेर त्यसको विकासलाई क्रमशः देखाउन सकिन्छ भन्दै यसलाई समालोचक नेपालले प्रस्तुत गरेका छन् । मुखियाको दासत्वबाट मुक्त हुन काले कामी विदेसिनु भन्दै कथालाई उभ्याएका छन् सुरुदेखि कथाकारिता अन्त्यसम्म सलवलाएको छ ।

विश्लेषणकै क्रममा महाकाव्यका चरित्रचित्रण पनि गरेका छन्, उनी भन्दछन् प्रतिनिधिमूलक पात्र छनोट गरिएको देखाएका छन् । सबै पात्रहरु वर्गीय छन् र तिनले कुनै न कुनै रूपमा विषय, नेपाली समसामयिक संरचनालाई प्रस्तुत गर्ने काम गरेका छन् भन्दछन् । यहाँ मोहन, सरिता, काले कामी र गजानन यस महाकाव्यमा मुख्य भूमिकामा देखापरेका छन् भने पुतली, लाहुरे, शम्भु सहायक चरित्रका रूपमा आएका छन् । यसरी नै वेलपाटे, बृषक, साहु कालेकी स्वास्नी कान्छी, मुखियाका भरौटेहरु, सातवटी छोरी,

मुखियाकी कान्छी श्रीमती, ढाक्रेहरु, गोठालाहरु, गाउँलेहरु आदि पात्रहरु यस महाकाव्यमा नगन्य भूमिकामा देखापरेका छन् भन्दै उनले प्रमुख चरित्रको मात्र चर्चा गरेका छन् ।

मोहन:

मोहन मानव महाकाव्यको प्रमुख पात्र वा नायक हो । यो वर्गीय विभाजन वा सामाजिक शोषण, दमन र सामन्ती प्रवृत्तिको अन्त्यका लागि प्रतिवद्ध भए पनि गतिशील चरित्रका रूपमा देखापरेको छ । उ समाजमा क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्याउने अठोट गर्ने पात्र हो । बुद्धवाद गान्धीवादको आदर्श फैलाउदै हिंड्छ । मोहन गजाननद्वारा वलात्कृत पुतलीको गर्भबाट जन्मिएको र गजाननकै जेठी श्रीमती सरिताबाट पालनपोषण गरिएको शोषित र पीडित वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । मोहनलानई कर्मनिष्ठ, उदार र मानवतावादी चरित्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उ प्रखर मानवतावादी चरित्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । मोहन अनुकूल मञ्चीय, बद्ध र वर्गीय पात्रका रूपमा आएको छ ।

सरिता:

सरिता मानव महाकाव्यकी प्रमुख स्त्री चरित्र हुन् । उनी गजाननकी जेठी श्रीमती र मोहनकी कर्म आमा वा जीवनदात्री हुन् । उनमा मानवीय संवेदना र करुणा प्रशस्त छ । उनमा अनुभवाप्त ज्ञानको विशाल सागर छ । उनी कुशल दार्शनिक जस्तै गरी मोहनलाई सम्मान जीवन थापनका लागि उपयुक्त शिक्षा दिन्छिन् । उनको गम्भीर, सहनशील, सङ्घर्षशील र अथक चरित्रले पारिवारिक तथा सामाजिक रूपमा शोषित नारी वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यस महाकाव्यमा सरिताको चरित्र अनुकूल मञ्चनीय बद्ध गतिहीन र वर्गीय देखिन्छ ।

काले कामी:

काले कामी मानव महाकाव्यको अर्को प्रमुख चरित्र हो । यसको उपस्थिति महाकाव्यको बीजमात्र वा थालनीमा मात्र देखिन्छ । यसले सामाजिक शोषण गरिबी र दासताका कारण विदेसिन बाध्य विपन्न नेपालीहरुको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ सामाजिक न्याय र समाताको पक्षधर हो तर मुखियाले आवश्यकता भन्दा बढी व्याज लगाई घर पजनी गराउनका साथै आफू नभएका बेलामा बहिनीको श्रम र यौन शोषण समेत गरेको घटनाले आक्रोशित भएको उ आवेशमा आएर मृत्युका मुखमा होमिन पुगेको छ । महाकाव्यमा

श्रमिक दलित वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने काले कामी मञ्चीय, बहु गतिशील तथा अनुकूल चरित्रका रूपा प्रस्तुत भएको छ ।

गजानन

गजानन मानव महाकाव्यको प्रमुख असत वा प्रतिकूल चरित्र हो । यसले नेपाली समाजमा शोषक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । सम्पति, आडम्बर र अभिमानले मानवतालाई थिचेको गजानन गाउको मुखिया भएर सोभा गाउलेहरुको शोषण गर्न उद्यत देखिन्छ । मञ्चीय बहु गतिशील र वर्गीय चरित्र हो ।

परिवेश/पर्यावरण:

लुम्बिनी अञ्चलका विभिन्न ठाउँहरुमा केन्द्रित छ । ग्रामीण परिवेशमा केन्द्रित र उत्तरार्धको केही खण्ड सहरिया परिवेशमा सिर्जना भएको छ । यहाँ बटौली, दोभान, सुनौली, मस्याम, कुहिरे भीर, रेसुङ्गा, तम्घास, लुम्बिनी बोटे गाउँ रानीवास आदि ठाउँको स्पष्ट उल्लेख पाइन्छ भने समयगत परिवेशको भने स्पष्ट उल्लेख यहाँ कतै पनि पाइदैन तर काले दुई वर्ष बसेर घर फर्केको पुतलीले गर्भाधारण गरेको आदि प्रसङ्गदेखि लिएको छ । वर्गीय असमानता, सामाजिक शोषण र विश्व मानवताको ह्रासोन्मुख स्थितिमा मानव महाकाव्यको मूल भाव केन्द्रित छ । नेपाली समाजको अशिक्षा, गरिबी, अन्धविश्वास, पाखण्डीय र अमानवीय क्रियाकलापको भावानात्मक प्रस्तुतीकरणद्वारा यथार्थ उद्घाटन गरेको छ । मानवीय दुश्चरित्रताको सग्लो चित्र उतादै श्रम र परिश्रमको मूल्य खोजी गर्नुका साथै दासत्वबाट मुक्तिका लागि सामाजिक जागरणको सन्देश दिनु यस महाकाव्यको उद्देश्य हो ।

भाषाशैली महाकाव्यमा सरल र स्पष्ट छ । तत्सम शब्दको प्रयोग आवश्यकता भन्दा बढी भएको छैन भन्छन् समालोचक नेपाल, स्थानीय भाषाको भने प्रशस्त प्रभाव देखिन्छ । आक्रोशमा अभिव्यक्त भएका केही वाक्यहरु बाहेक अरु सबैतिरको भाषामा कोमलता, ललितता आलङ्कारिकता र प्राञ्जलता पाइन्छ । कविले शास्त्रीय छन्द अन्तर्गत अनुष्टुप, शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, वियोगिनी, इन्दिरा मन्दाक्रान्ता वसन्ततिलका आदि छन्दहरुको कुशल प्रयोग गरेका छन् । लोकछन्दका विभिन्न लयहरुको यहाँ प्रशस्त प्रयोग भएको छ । कवितामा प्रयोग हुने मुक्त छन्दलाई समेत यहाँ प्रशस्त प्रयोग गरिएको छ ।

आन्तरिक सङ्गीत चेतनायुक्त कवितात्मक गद्यको मात्र नभएर ठाउँठाउँमा निबन्धात्मक गद्यको समेत प्रयोग पाइन्छ, भन्छन् समालोचक नेपाल ।

शीर्षकलाई सार्थकतामा मानव जातिवाचक नामपद हो जसले विश्वकै सर्वश्रेष्ठ चेतनशील प्राणीलाई सङ्केत गर्दछ । महाकाव्यको कथावस्तु मानवीय चरित्र, विचार, व्यवहार र भोगाइमा केन्द्रित छ, कथावस्तुको आदिदेखि अन्त्यसम्म नै मानव जीवनका विविधताहरूको रेखाङ्कन भएकाले यो शीर्षक सार्थक देखाएका छन् ।

ख.१. देवासुर सङ्ग्रामको विषय वस्तुगत र विधागत रूपरेखा

प्रा.डा. महादेव अवस्थीका विचारलाई सम्पादक डा.कपिल लामिछानेले यस कृतिभित्र सम्पादन गरेका छन् । बैतडी जिल्लाको धौलाडी, गाँजरीमा २०१५ तममा जन्मेका महादेव अवस्थी त्रि.वि. बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी त्रि.वि. कीर्तिपुरमा प्राध्यापन पेशामा संलग्न छन् । देवकोटाका खण्डकाव्यमा विद्यावारीधि गरेका अवस्थी नेपाली भाषा, व्याकरण साहित्यका एक विशिष्ट मर्मज्ञ हुन् । उनका भाषा साहित्य लोक साहित्य र बाल साहित्य सम्बद्ध दर्जनौं पुस्तकहरू र सयौं फुटकर लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । यसमा देवासुर सङ्ग्राम महाकाव्यको साङ्गोपाङ्गो अध्ययन गरिएको छ । नेपालको सामाजिक रूपान्तरणमा सघाउने एक उत्कृष्ट ज्ञानात्मक साधनका रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

देवासुर सङ्ग्राम जुन समय वि.सं.२०२७ सालको सामन्ती राजतन्त्रात्मक निरङ्कुश शासन व्यवस्थाको सर्वोच्चता रहेको समयमा रचिएको हो । यस कृतिमा खताराहरूले हिन्दू पुराणका आख्यान सङ्केतहरू माथि प्रश्न उठाएको मास्टरले चाहि ती प्रश्नको उत्तरमा ऐतिहासिक द्वन्दवादीमा भौतिक/बैज्ञानिक विचारका चस्माले हेर्दा फेला पर्न आउने आर्य जातिको विकासक्रमका विषय सत्यको प्रामाणिक व्याख्या गरिरहेको पृथक खण्ड गरिएको छ, भन्छन् समालोचक अवस्थी ।

प्रस्तुत देवासुर सङ्ग्रामको मुख्य विषय वस्तु भारतीय आर्यजातिका वैदिक औपनिषदिक र पौराणिक युगको झलक हो । त्यसलाई यसमा ऐतिहासिक द्वन्दात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणमा आधारित प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस क्रममा यहाँ प्राकवैदिककालीन आदिम साम्यवादी साम्ययुग, मातृयुग, पितृयुग, प्रजापति युग हुँदै देवासुर वा आर्य अनार्यका सङ्ग्राम र अनार्यको पराजयका साथै दास मालिक प्रजाको आरम्भ, सामन्ती युगको अभ्युदय

र सामन्ती निरङ्कुश राजतन्त्रात्मक पङ्क्ति नेपाली गरिव किसानहरु पनि सचेत हुँदै सङ्गति समेत वन्न लागेको समय युगीन सन्दर्भसम्मा आधारित करिव ४००० वर्षभन्दा बढीको समयावधीलाई ढाँक्ने विषय वस्तुगत सेरोफेरो प्रकट भएको बताउछन् समालोचक ।

प्रस्तुत देवासुर सङ्ग्रामको मुख्य विषय वस्तु देव/आर्य र असुर/अनार्यका बीच इतिहासका कुनै कालखण्डमा भएको गण राज्य बीचको सङ्ग्राम हो भने समय वित्दै जाँदा त्यो गण सङ्ग्राम वर्ग सङ्घर्षमा रुपान्तरित हुन पुगेको समाज विकाससित सम्बन्धित कुरो पनि यसको मुख्य विषय वस्तुका सेरोफेरो भित्र समेटिन पुगेको छ । पौराणिक कालखण्ड हुँदै समाजको विकासमा भएको विभिन्न संघर्षलाई समालोचकले औल्याएका छन् । सुरुको मानव उत्पत्तिमा सबै साभा रुपमा समानदरले प्रयोगमा आएको सबै समान रुपमा वस्तुको उपभोग वरावरी गरेको कुरा विश्लेषण गरेका छन् । समयको अन्तरमा शासनका निमित्त शासन गर्ने क्रममा भगवानका पालादेखि संघर्ष गर्दै आएको विभिन्न देवताका पालामा भएको युद्धमा होमिएका वर्गको पनि कविले प्रस्तुत गरेका छन् । किसानले मास्टरलाई सोधिएको प्रश्नले पुन साभा युग समान अधिकार वरावर उपयोग गरेको स्थिति जुन वेलामा भएको थियो त्यही वेलाको परिवेश पुन आउनु भन्दा आउँदैन प्रष्टाउछन् पौराणिक भावमा व्यक्त यस महाकाव्यमा वेद, उपनिषद र पुराणहरुमा वर्णित चिन्तन सूत्र र आख्यान सूत्रबाट प्राप्त हुने सूक्ष्म सङ्केतकै आधारमा यस कृति तयार गरेका छन् । समयको क्रमसँगै शासनमा आफ्नो शक्ति विस्तार गर्दै जाने शोषण र अत्याचार अभै मौलाउँदै जाने श्रमजिवीवर्ग अत्याचारमा पर्ने र सामन्तीवर्ग शक्ति र दावाको भरमा उभिने तल्लो वर्ग जो किसान वर्ग अधिकारबाट बन्चित हुने पौराणिक आधारमा उल्लेख गर्दै नेपाली राणाकालीन राजतन्त्रसम्मको शासन परिपाटी यस समालोचनामा प्रस्तुत गरेको छ । हुङ्गे युग देखि भगवानका समय वेद पुराण रामायण इन्द्र, कृष्ण राम रावण जस्ता काल खण्डमा भएका शासक वर्गको स्थिति र शोषण अत्याचार मौलाएको स्थिति, जती समाजको विकास हुँदै जान्छ त्यतिनै अराजकता र शोषण पनि विकसित हुँदै जानु र यो अराजकताबाट मुक्ति पाउनका लागि जनतालाई सचेत गराउने उद्देश्य यस महाकाव्यको देखिन्छ ।

शोषणरहित समाजको विकास हुनु पर्छ र सबै वर्गको समान हधिकार रहनु पर्ने मान्यतामा सदाचारको उदय हुनु पर्छ भन्ने जनवर्गीय सन्देश फैलाउने भाव कविले व्यक्त गरेका छन् । समाजको परिवर्तन हुन आवश्यक छ सामन्ती शासकको अन्त्य गर्नुपर्ने भाव

अहिलेसम्म ठम्याउन नसकेका कुराहरु मध्ये उहाँले आफ्नो कल्याण र अनुमान लगाएर यही हो भनेको कुरा गरेका छन् । गोरा जाति र काला जातिको सङ्घर्षलाई इतिहासको मूल प्रकृति जस्तो गरी यसैलाई वर्गीय सङ्घर्षको रूपमा पेस गर्नु भएको देखाएका छन् समालोचकले । कविले गोरा जाति शाश्वत रूपमा नै शोषक अत्याचारी एवम् शासक वर्ग हुन् र काला जाति शाश्वत रूपमा नै शोषित, पीडित र शासित जाति हुन् । यस्तै गरी वेद, पुराण, उपनिषद केवल बाहुन जातिले वा शोषक जातिले रचेका काल्पनिक कथाहरु मात्र हुन् ती शोषणका हतियार मात्र हुन् । त्यो क्षेत्री, बाहुनको कालो करतुत मात्र हो भन्ने भावना र आशयका विचारमा प्रश्रितले देवासुर सङ्ग्राममा अठाउनु भएको छ ।

देवासुर सङ्ग्रामको यो शीर्षक यसमा अभिव्यक्त पेट बोलीका आधारमा मात्र नभई काव्यको उद्देश्यमा पनि सार्थक देखिन्छ । देवासुर सङ्ग्रामको अर्थ हो देवता र असुर अर्थात् आर्य जाति र अनार्य जातिको लडाइँ । यसरी देवासुर सङ्ग्रामलाई आदिम कालदेखि अहिलेसम्म निरन्तर रूपमा चलिरहेको वर्ग सङ्घर्षकै स्वरूपको चित्रण गरिएको काव्य हो भन्दछन् समालोचक डी. आर पोखरेल । कविले दिएको काव्यकारितामा समालोचकहरु चित्र नबुझाएको कुरा पनि लेखेका छन् । जातैले मान्छे शत्रु वा मित्र हुदैन र मानसिक शक्तिबाट नै शत्रु वा मित्र बनेका हुन्छन् । मान्छे दुष्ट, सज्जन बन्दछ सज्जन पनि दुष्ट बन्दछ । कुनै वखतको शत्रु मित्र बन्दछ । मित्र पनि शत्रु बन्दछ भन्दै कौरव पाण्डवको युद्ध भएथ्यो, पाण्डवले धृतराष्ट्रको छोराहरुलाई मारे । युद्ध सकिए पछि धृतराष्ट्रलाई पालेर प्रतिदिन धृतराष्ट्रलाई ढोक्ने गर्दथे अरे । दुईवटा विश्वयुद्ध जन्माउने जर्मनीहरु अहिले मिलेर वसेका छन् । असहमति पनि जनाएको छ ।

समालोचक पोखरेलले पनि विभिन्न पौराणिक कुरालाई नै लिएर काव्यको विषयगत विश्लेषण पनि गरेका छन् । ठाउँ ठाउँमा काव्यका सर्गहरु उद्धृत गरेर त्यसका माध्यमबाट विश्लेषण गरेको छ । प्रसंगगत रूपमा मूल्यांकन गरेको देखिन्छ । समलोचकले काव्यको घटना क्रमलाई लिएर अन्त्यसम्म वर्णन गरेको पाइन्छ । यसरी यस महाकाव्यमा शक्तिको प्रदर्शनलाई लिएर युग युग देखिने शोषक सामन्तीप्रति प्रतिकार भयो तर युद्धले सबै सामन्तवादलाई पूरै परिवर्तन गर्न नसकेको कविले उल्लेख गरेको कुरा समालोचक व्यक्त गर्छन् कविका मार्क्सवादी धारणालाई लिएर परिवर्तनको संगार देखाउने कोशिस कविले भएको पुष्टि गर्छन् ।

इलाम सुम्बेक-५ मा वि.स. २००६ सालमा जन्मेका बुद्धि घिमिरेले साहित्यर्चा र त्रि.वि.बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी लामो समयसम्म महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाममा प्रध्यापन गरी रहनु भएको छ । उहाका तीन वटा खण्डकाव्य, एक कविता सङ्ग्रह र समालोचनात्मक एउटा कृति समेत पाँच वटा कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यसमा देवासुर सङ्ग्राममा निहित चिन्तलाई केलाउने प्रयास भएको छ ।

देवासुर सङ्ग्रामलाई ऐतिहासिक धरातलमा उभिएको एक सिङ्गो इतिहासको काव्यात्मक नया रूप हो भन्नु भएको छ । काव्यले प्राचीन कालमा पनि शोषकहरूले शोषित वर्गमाथि गरेको अत्याचारको चित्रणलाई कविले प्रस्तुत गरेको देखाउनु भएको छ । पौराणिक कथानकमात्र नभई भौतिक तथ्यसँग मिलाउने कविको अन्वेषणपूर्ण कृति हो भन्नु भएको समालोचक घिमिरेले प्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेद र अवेस्त आदिले खास गरी ऊचनीच र जातिवादका कुराहरूमा अधिक विश्वास राखेको पाइँदैन भन्दै जातभातको जालोबुन्ने कार्य उच्च वर्गले शोषण गरेर लादेको कविले देखाएको कुरालाई प्रष्ट्याएको छ यो समालोचना कालक्रमले वर्ण व्यवस्थाको सिर्जना गर्ने शुक्लयजुर्वेद नै देखा पर्छ । यसमा जातिभेद यसरी हुन्छ । बाहुन ईश्वरको मुखबाट उत्पन्न भए, क्षत्री हातबाट, वैश्य तिघ्राबाट र शुद्र पाउबाट पैदा भएर यसैले स्थान विशेष अनुसार नै भेदभावपूर्ण ऊचनीच व्यवस्थाको सूत्रपात भएको पाइन्छ, यजुर्वेदको रचना पुराणकालकै आसपास अनुमान हुन्छ । पुराण युगमा त भन जातिवेद र पक्षपातको चरम सीमा देखाउनु भएको छ समालोचक घिमिरेले ।

महाकाव्यमा चेतनशील मानवको स्वभावमा उथलपुथल र उउचनीच मानवीय प्रकृति स्वभाविक हुनाले जीवन भरको खेतालापदवीधारी यस काव्यको सुरुमा एक दिन आकित भएर भोक रोग आदिका समस्याहरू सामना गर्न हामीले नसकेको कारण के हो ? भन्दै एक गाउँलेले मास्टरसँग प्रश्न सोधेका छन् । कविले दमन भित्र विभिन्न जातिहरूको भौगोलिक विकासक्रम खोज्ने सन्दर्भमा कविले असुरलोकको परिकल्पना गरेका छन् । हालको सिरियालाई नै असुरलोक भनिएको हो । असुरका नामबाट असिरिया र सिरिया बन्न पुगेको कुरा भाषा वैज्ञानिक विकासको आधारमा मान्न सकिन्छ, भनेर समालोचकले प्रस्तुत आफ्नो समालोचनामा व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

काव्यको विषय वस्तुमा सत्ययुग आमाको युग हुँदै अग्निष्टोम यज्ञको सन्दर्भ आउछ । पाषाण युग पार गरेपछि पशुपति युगको कथा सुरु हुन्छ । त्यस पछि खास घटनाक्रमहरु गणपति युगमा पुग्दछन् । संसारका आज पनि विभिन्न ठाउँमा घुम्ने टोली र सामूहिक विकासको परिपाटिका अवशेषहरु पाइएको समालोचक बताउछन् । नेपाली समाजको पनि उदहरण दिदै पूर्वका पहाडी भूमिमा राई, लिम्बू आदि जाति र तराई भागमा थारु जातिहरुमा सामूहिक रूपमा बसोबास गरेको पाइन्छ भन्दै समालोचनामा देवासुर सङ्ग्रामको चर्चा भएको छ । यसरी नै विभिन्न युगयुगको समाजको विवरण पौराणिक तवरले यस महाकाव्यमा व्याख्या गरेको एक युग पछि अर्को युग सुरु हुनु शोषकले शोषणको दायरा फराकिलो पाउँदै विभिन्न कालखण्डमा आफ्नो परिवेश लिएर शासक वर्ग देखिनु शोषणको अत्यचार भोगेर आकुल भएका शोषितले वर्ग सङ्घर्ष गर्नु जस्ता कुराको घटनावली पौराणिक रूपमा कविले व्याख्या गरेको समालोचकीय पद्धतिमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । बुद्धि घिमिरेले वर्ग वर्गको विभाजन हुँदै जानु एक युग पछि अर्को युगको सुरुवात हुनुलाई लिइन्छ घटनाक्रममा दैत्य देवता राक्षस पात्रहरु उपस्थितगर्दै पौराणिक घटनाक्रम प्रस्तुति पाइन्छ ।

महाकाव्यमा युगको विकास हुँदै पौराणिक कालखण्डमा शोषक र शोषित दुवै पक्षमा वर्ग सङ्घर्ष चल्छ मुक्तिको लागि पीडितले क्रान्ति गर्छन् । सामन्ती थिचोमिचोबाट टाढिन चाहँदै समाजको पनि विकास भएको देखाएका छन् । दासहरुमाथि अत्याचार धर्मसत्ता र शासनसत्तामा स्थित शाषक वर्गहरुले वेदादिको रचना र ईश्वरको प्रादुर्भावले दरिलो गराएको पाइन्छ । धर्मसत्ता र राज्यसत्ताको परस्परामा मतभेद हुँदा पराजित धर्माधिकारीहरु क्रूर भएर विपक्षी नेता रावणसित मिल्ने तरखरमा सामन्तहरु आफ्नो राज्यसत्ता हिड्ने लडेर “परस्पर सामन्ती राज टिक्दैन नभई छट्टु बाहुन” भन्दै धर्म गुरुका पाउमा पर्दछन् भुकी क्षत्रीयले पाउ छोए बाहुन वर्गको यहीबाट धर्माधिकारी र सत्ताधारीहरुको साँठगाँठ हुन्छ । यस्तै शैलीमा विभिन्न कथा वस्तुको घटनाक्रममा राज्य सत्ता र वर्ग सत्ताको विचमा रहेको रणसङ्ग्रामलाई लिएर विश्लेषण गरेको छ ।

प्रश्नोत्तरको शैलीमा मास्टरसँग प्रश्न गर्ने खेतालाहरु लगभग पौने दुई सय पृष्ठसम्म विषय वस्तुको उत्कृष्ट वा अन्य कुनै प्रश्न नगरी सुनिनै रहन्छन् र अन्त्यमा गएर मौनता तोड्छन् । यो परिपाटीलाई सरस बनाउन पौराणिक पद्धति भएको भए अझ सरस र चाख लाग्दो हुने थियो भन्दै समालोचक प्रस्तुत हुनुहुन्छ । पात्रका स्थापनामा समालोचक

भन्नु हुन्छ युग पार गरिसक्दा पनि एउटै व्यक्ति इन्द्र पदमा आसीन भएको देखिन्छ भन्नु हुन्छ । जब कि सय यज्ञ गर्ने नहुष आदि अनेकौ व्यक्ति इन्द्र पदमा पुगेका प्रमाणहरू पुराणहरूमा पाइन्छ तर यहाँ यौटै इन्द्रको पदावधि यत्रो समयसम्म चल्नु अलिक नमिल्दो र देवताहरूको अमरत्वको प्रष्ट नै सिद्ध गरे जस्तो लाग्छ जब कि पुरै काव्यमा लेखकको त्यो उद्देश्य देखिदैन भन्नु हुन्छ समालोचक । काव्यमा जातिवादको प्रसंग राख्नु भन्दा अर्थात शासक र शासितको शोषक र शोषितका नामले पुकार्नु नै समय सापेक्ष हुने कुरा अनुभव हुन्छ । किनभने जातीय नारामा धनी गरिव सबै पर्ने हुँदा र त्यसले गर्दा नवीन जातिवादको स्थापना जस्तै भान हुने र हास र हासोन्मुख जातीयता र रङ्गभेदको समस्या साधारण पाठकहरूमा पुनः प्रार्दुभाव हुने सम्भावना देखिन्छ भन्दै समालोचनालाई समालोचकीय धारामा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

ख. ४. देवासुर सङ्ग्रामलाई हेर्दा-शीतांश

शीतांशको छुन बुझ्न खोज्दा सफल भइएन । शीतांश उपनाम वा छद्म नाम हो । यसको नामको भविष्यमा व्यक्तिको चिनारी हुने आसा व्यक्त गर्दा सम्पादक लेख्छन् (सम्पादकीय) ।

कवि मोदनाथ प्रश्रितको देवासुर सङ्ग्राम नेपाली साहित्यको इतिकासमा नौलो मूल्य राख्ने कृतिका रूपमा देखिन्छ । विषयवस्तु गहन र अगाध छ । मानवको सङ्घन अतीतलाई केलाउँदै युगयुगका सामन्त नायकहरूको षण्यन्त्रिक जाललाई देखाउने जमर्को कवि मोदनाथ प्रश्रितले प्रस्तुत यस कृतिमा देखाएका छन् । पौराणिक आख्यानमा देखापर्ने राणा महाराणाहरू देवी देवताहरू ब्रम्हा, विष्णु इन्द्र वरुण जस्ता पात्रहरू देखिन्छन् भने अर्कोतिर तिनीहरूका विरोधमा उत्रने अन्य दासदासीहरू पनि आफ्नो भूमिका ग्रहण गर्दछन् । मूलतः आर्य र अनार्य बीचको द्वन्द्व नै प्रमुखतः काव्यको केन्द्रविन्दु भएकाले र आर्य र अनार्य दुबैलाई राख्न सकिन्छ भन्ने समालोचक शीतांश ।

अध्यात्मवाद र भौतिकवाद विचको द्वन्द्व हो । कल्पनात्मक आख्यानयुक्त पौराणिक आख्यालाई कवि प्रश्रितले स्वाभाविकताको जलप लगाइदिएका छन् र अध्यात्मवादका नसामा मस्त हुनेहरूलाई मर्मन्त हुने गरी चोटिला प्रहार कसेका छन् जसबाट विकृत सामन्ती संस्कृति र त्यसको गनाएको चरित्र बुझ्ने सबल आधार प्राप्त

भएको छ । भौतिकवाद र अध्यात्मकवादको लामो सङ्घर्ष धेरै अगाडिदेखि आइरहेको पाइन्छ ।

शीतांशले देवासुर सङ्ग्राममा नवीन मूल्य भएको देखाउँदै देवकोटा लेखनाथ समको काव्यको काव्यकारिता भन्दा नितान्त फरक देखाएका छन् ।

देवासुर सङ्ग्रामको प्रारम्भमा आदिम युगलाई सत्ययुग भनिएको बताएका छन् । समालोचक/मास्टर र खेताराहरुको कुराकानीबाट आख्यानलाई अगाडि बढाएको छ । मान्छेको अविकसित अवस्थाका रूपमा कविले चित्रण गरेका छन् । हाम्रा पूर्वाहरुमा तेरोमेरो भन्ने भावना पलाएको थिएन । समूहमा खाने, बस्ने, हिड्ने गर्दथे । सानो र ठूलो जस्ता भावना उनीहरुमा कति पनि थिएन । त्यसवेला मातृसत्तात्मक समय कायम थियो भन्दै समालोचक आफ्नो समालोचना पस्कन्छन् । दुङ्गे हतियारको युगको चर्चा विदाइ समारोह, पशुपति युग, गणपतिको चयन, पितृसत्ताको उदय, मातृसत्ताको पतन वा हनन, प्रजापतिको युग, जगत जननी दैवी शक्तिको उत्पत्ति, समूह मन्थन मोहिनी षडयन्त्र, भूपति युगको प्रारम्भ, यस नरकमा असुरहरु, ईश्वरको जन्म बाहुनको रिस साँठगाँठ आखिरी चुनौती एकएक सर्गको रूपमा उनीएको छ भन्छन् समालोचक । आर्यले अनार्य जातिलाई दबाउन गरेको परिकल्पना र ईश्वरको स्थापना जस्ता तथ्यलाई ऐतिहासिक सापेक्षतामा चित्रण गरिएको देखाउनछन् । वेद रचनाको प्रसंग आर्यको उत्पीडनमा थिल्लिथलिए पछि सङ्घर्षको लागि आह्वान गर्दछन् । दासहरुले आपसमा गरेको कुराकानी अहिलेको नेपालीको स्थितिनै हो कि भन्ने जस्तो देखाउछन् भन्दै समालोचक तर्क प्रस्तुत गर्दछन् । दासहरुको नाममा श्रम शोषणमा मात्तिएका आर्य देवताहरुको विरोधमा लड्काका रावण हुँकाउँछन् ।

सामन्तहरुको नाइके राजा दशरथले रावणको नेतृत्वमा दास वर्ग, पुरोहित विर्तावाल, जमिन्दारको सभामा आमन्त्रित गर्दछन् । बृहस्पतिको नेतृत्वमा नयाँ जाल नीति सिर्जना गर्न लगाउछन् । भाग्यवाद र पूर्वजन्मको उदय भए पछि स्वार्थी आर्यहरुले दासमाथि आफ्नो जाललाई फिजाएर चरम शोषण अत्याचार गर्न थाले । जुन आजसम्म पनि चल्दै आइरहेको छ । लामो सङ्घर्ष पछि दास प्रथा टुटेर सामन्तवादी चलन आएको ऐतिहासिक तथ्यले पनि सावित गरिसकेको छ भन्छन् आफ्नो तर्क ।

आदिम युग पछिको दास युग र सामन्त युगको उदयलाई अधि नै ऐतिहासिकताका आधारमा देखाएको र ठूलाजातबाट साना जातमाथि गर्दै आएको शोषणलाई

स्पष्ट हुने गरीउदाङ्ग्याइको छ । शोषकमा पनि फुट्टै राज्यसत्ताको हिमायती क्षत्रीयले प्रत्यक्ष हतियारद्वारा कल्पिने ब्रामणलाई मान्छे, बाजे र टपरे बाहुनका रूपमा परिणत गरे भन्दै समालोचना प्रस्तुत गर्छन् । महाकाव्यमा वृहस्पति र परशुराम आफूहरूले क्षत्रीयले जस्तै राजसी सुख उपभोग गर्न नपाएकोमा भित्रभित्रै चिडिन्छन् र आफ्नो काला जोडका बताएको छ । बाहुन जाति शोषित भए पछि क्षत्रीयबाट मात्रै अनार्य वा विद्रोह वा सङ्घर्षलाई दमन गर्न नसकिने भएकाले इन्द्र र दशरथ अर्थात् क्षत्रियले बाहुन जातिसँग माफी माग्छन् र सन्धि गर्दछ । लङ्काको रावणको नेतृत्वमा अधि बढेको दास वर्ग भित्र नै फुट पार्ने र सामान्तवादी सत्ता दीर्घ कालसम्म टिकाई राख्न जाल भेलको नीति निर्माण गर्न पनि क्षत्रियले बाहुनसँग अनुरोध गर्दछन् । बाहुन र क्षत्रीयको साँठगाँठ पछि अनार्य वा दास वर्गले षडयन्त्र धूर्तता र धोकाका आडमा युगौँदेखि चुम्दै र लुट्टै आइरहेको आर्य वर्गलाई चुनौति दिएको समालोचक देखाउछन् ।

यस महाकाव्यमा क्षत्री र बाहुन वर्गको षडयन्त्र र धूर्तताबाट नै शोषणको इतिहास सुरु भएको देखाएको छ भन्दै यहाँ उल्लिखित बाहुन र क्षत्री वास्तवमा जातिगत आधारमा होइनन् । यहाँ देखिने यी क्षत्री र बाहुनले शोषक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका क्षत्री र बाहुन भित्र पनि शोषित छन् भन्ने यथार्थलाई देखाएको छ । शोषक र शोषित विचको सङ्घर्ष सुन्दर समाज सिर्जना नहुदासम्म चलिराख्छ, भनेको देखाएका कविले भावनालाई विश्लेषण कर्ताले विश्लेषण गरेका छन् यस महाकाव्यको ।

ग. १. गङ्गा कावेरी एक्सप्रेस र गोलघरको सन्देश तुलनात्मक अध्ययन: चैतन्य

प्युठानको खैरा गा.वि.स. प्युठानमा जन्मेका मोहन वैद्य नै साहित्यमा चैतन्यका नामले चिनिएका छन् । नेपालको राजनीतिमा शीर्ष नेतृत्वमा पुगेर हाल नेकपा माओवादीको अध्यक्ष रहेका छन् । चैतन्य साहित्य सौन्दर्य शास्त्र र दर्शनका बारेमा दर्जन भन्दा बढी पुस्तक र सयौं लेखहरू प्रकाशित छन् । यसमा चैतन्यले मोहनविक्रम सिंहको गङ्गा कावेरी एक्सप्रेस र प्रश्रितको गोलघरको सन्देशको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् र दुवै सामाजिक रूपान्तरणमा सहयोगी हुने विश्वास लिएका छन् । गङ्गा कावेरी एक्सप्रेस र गोलघरको सन्देश दुवै गद्य शैलीमा रचिएका लामा कविता हुन् । दुवै कवि राजनीतिमा पनि देखिएकाले दुबैको आशय एउटै देखाएका छन् । समालोचक चैतन्यले दुबै देश, जनता, क्रान्ति र सङ्गठनप्रति प्रतिबद्ध देखिन्छन् र दुबै कवितामा कविहरूमा तमाम विघ्नवाधा र

अवरोधहरूका विरुद्ध जुध्नका लागि ठूलो साहस र त्यागको भावना देखिन्छ तर यी दुबै वेगलावेगलै प्रसङ्ग र वातावरणमा निर्मित भएका देखिन्छ । गङ्गा कावेरी एक्सप्रेसले राष्ट्रिय सन्दर्भ नाघेर टाढा जाने उद्देश्य राखेको देखिन्छ भने गोलघरको सन्देश मूलतः देश तथा कालकोठरी भित्रको सन्देश बोकेको देखाएका छन् समालोचकले । गोलघरको सन्देशको कविलाई तमाम प्रकारका यातनाहरु सहदै गोलघरभित्र निस्सासिएर बस्नु परेको छ तर साथीहरुबाट अलगिइ कष्टसाध्य जीवन विताउनु परे पनि कविले तमाम क्रान्तिकारी र जनताले चलाएका सङ्घर्षबाट आफूलार्य नयाँ आलोक मिलेको कुरा बताउनुहुन्छ र देशलाई त्यत्तिकै माया गर्नु हुन्छ कविले देश, जनता र क्रान्तिप्रति यस प्रकारको प्रेम हुनुको कारण नै यो कविहरुमा तमाम प्रकारका विध्वनवाधा र कठिनाईहरुका विरुद्ध जुध्न सक्ने क्षमता भएको देखिन्छ । दुबै कविहरुले आ-आफ्नो कवितामा त्यस प्रकारका त्यागका भावनाहरु भएको कुरा प्रकट गरेको समालोचकले तयार पारेका छन् । दुबै कविहरुले आफ्नो र क्रान्तिको भविश्यलाई निकै उज्ज्वल देख्नु भएको छ र जीवन जगत र भविश्यप्रति दुबैको मिठो आस्था र विश्वास देखिन्छ भन्दै समालोचना तयार पारेको देखिन्छ ।

समालोचकले दुबै विताको फरक पनपनि देखाएका छन् । गङ्गामा कावेरी एक्सप्रेस कविलाई देश र साथीहरुबाट हुनु पर्दा उत्पन्न मानसिक व्यथा र पीडाहरुले निकै छटपटी गराएका छन् त्यसैको मार्मिक अभिव्यक्ति यो कवितामा पाइन्छ । गोलघरको सन्देशका कवि गोलघरकै वातावरणमा छटपटिनु भएको छ र आखिरमा वानी परे पछि नेल हतकडी कालकोठरी, कोरा, आलपिन, जाडोको सिमेन्ट सबै साथी वा सहज अभ्यास बन्ने र मृत्युसम्म पनि सजिलो पर्ने कुरा व्यक्त गर्नु पुग्नुहुन्छ । गोलघर भित्रका यातनाहरु देशको शोषणका विरुद्ध भएका सङ्घर्षहरु, सङ्गठनात्मक गतिविधि यी सबैसँग सम्बन्धित गोलघर भित्रका क्रान्तिकारीका सपना तथा कल्पनाहरुलाई समेट्ने प्रयास गर्नु भएको समालोचक देखाउछन् दुबै कविताको फरकमा नै समालोचक तुलना गर्दै गोलघरको सन्देशले भने गङ्गा कावेरी एक्सप्रेसले जतिको स्पष्ट सैद्धान्तिक मूल्य र मान्यताहरुलाई समेट्ने सकेको छैन । बारे सिंहज्यूको दृष्टिकोण के हो ? गङ्गा कावेरी एक्सप्रेसले स्पष्ट जवाफ दिन्छ भन्छन् ।

समालोचकले गङ्गा कावेरी एक्सप्रेसमा क्रान्तिकारी कुरा राम्ररी आएको देखाउदै असहमति पनि जनाएका छन् । वर्तमान नेपाली क्रान्तिका दुष्मनहरुबारे उल्लेख भएको छैन

कविले पनि कुरा लेखिसके पछि क्रान्तिका दुष्मनप्रति पनि तीव्र घृणा प्रकट गरेको बताएका छैनन वा दुष्मनलाई नऔल्याउनु एउटा कमजोरी हो भनेका छन् ।

गोलघरको सन्देशमा गङ्गा कावेरी एक्सप्रेसको तुलनामा एउटा ठूलो कमजोरी देखिन्छ भन्छन् । कविले यो कवितामा केही सङ्गठनात्मक तरिकाहरु खुस्काउनु भएको छ । यसबाट दुई कुराले घर नभएको देखिन्छ । प्रथम, संसदीय पारा र पद्धति, द्वितीय क्रान्तिकारी प्रदर्शन । शैलीको दृष्टिले हेर्दा दुवै कवितामा केही कमजोरी देखिन्छन् र मुख्य कमजोरी आत्मपरक शैलीमा नै हो । यस प्रकारका सन्दर्भ र स्वरहरुमा जन्मिएका कविहरु वस्तुपरक शैलीमा बनेका भए निकै राम्रा हुन्थे भन्छन् समालोचक । गोलघरभित्र दुख पाएका र तमाम प्रकारका यातनाहरु सहेर सिद्धान्तका लागि अडिग भएका कैयौं क्रान्तिकारीहरुको प्रतिनिधित्व हुन सक्दथ्यो भन्ने देखाएको छ ।

कविले यस कविताभित्र हरेक व्यक्तिगत दुख र पीरबाट मुक्त भएको देखाउने प्रयत्न गर्नु भएको देखाउछन् समालोचकले कविलाई कमजोरी भएको पनि भन्दै आफ्नो तर्क प्रस्तुत गरेका छन् तर उनको तर्क कति उचित वा अनुचित यो त विश्लेषण कर्ताले पछि खोज्ने नै छन् । कविज्यूले आफू भित्र कमजोरीको कुनै लक्षण देख्नु हुन्न र आफूलाई पहिले सधैं भन्दा कैयौं गुना बढी मजबूत र दृढ भएको देखाउनु हुन्छ । क्रान्तिकारीहरु विनीत हुन्छन् र उनीहरुले आफूलाई आफैँ त्यस रूपमा कहिल्यै देखाउने प्रयत्न गर्दैनन् भन्दै कविको कमजोरी देखाएका छन् ।

गङ्गा कावेरी एक्सप्रेसले जनता र हरेक क्रान्तिकारीहरुलाई सद्धान्तिक प्रेरणा दिएको छ कि चाहे मानिस एक अर्कासँग लामो समयसम्म भेटघाट हुन नसकून या जति सुकै टाढा नै गएका किन नहोऊन यदि उनीहरु विच सिद्धान्तनिष्ठ एकता छ भने वा उनीहरु क्रान्ति र सङ्गठनको सूत्रमा परस्पर आवद्ध छन् भन्ने वा उनीहरुमा सर्वहारा अन्तराष्ट्रियवादी चेतना छ भने उनीहरुलाई देश र कालको दूरीले टाढा बनाएको हुदैन, उनीहरु कहिल्यै आपसमा अलगिएका हुदैनन् । गोलघरको सन्देशले पनि के प्रेरणा दिन्छ भने कुनै पनि व्यक्ति चाहे कालकोठीमा बन्द होस वा उसलाई नेल, हतकडी, गोली र फासीकै सिकार हुन किन नपरोस, यदि ऊ जनताको हक, हित र उद्देश्यहरुप्रति निष्ठावान छ भने त्यो कहिल्यै पनि दुस्मनसँग भुक्दैन बरु मर्न तयार हुन्छ । यी दुवै कविताहरुमा केही कमजोरी छन भन्दै आफ्नो समालोचना चैतन्यले प्रस्तुत गरेकाछन् ।

ग.२. बैचारिक स्पष्टता र कवितात्मक उत्कर्ष गोलघरको सन्देश मधुकर

गुल्मीको हसनावमा सन् १९५६ मा जन्मेका बालकृष्ण भण्डारी त्रि.वि. बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी बुटवल बहुमुखी क्याम्पस र न्यू होराइजन उच्च मा.वि.मा प्राध्यापन गर्छन् । मधुकर बालकृष्ण भण्डारी कै उपनाम हो (सम्पादकीय) ।

नेपाली र नेपालीको मुक्तिका निम्ति आवाज उठाउँदा वर्षौंदेखि बन्दी जीवन विताएका कवि प्रश्रितले आफ्नो विचारहरुलाई अझ तीव्र र शसक्त तुल्याउँदै नेपाल र नेपालीहरुका आह, व्यथा, छटपटी, सङ्कल्प, उत्साह, दृढतालाई आफ्ना कवितामा शसक्तवाणी प्रदान गरेका छन् भन्दै आफ्नो समालोचना तयार गर्छन् ।

साहित्य, कला र संस्कृति देश तथा समाजको सामाजिक संरचना र अर्थतन्त्रको भावनात्मक अभिव्यक्ति हो । त्यसैले कुनै पनि कविता कविको सामाजिक वर्गीय चिन्तनको अभिव्यक्ति हो । सामाजिक चाप प्रतिचापबाट आर्जित जीवनका अनुभव र जीवनदृष्टिकबो कलात्मक भाषिक अभिव्यक्ति नै साहित्य हो । सामाजिक चाप प्रतिचापबाट आर्जित जीवनका अनुभव र जीवनदृष्टिको कलात्मक भाषिक अभिव्यक्ति नै साहित्य हुने हुँदा कविता काव्य र जीवन तथा समाजका विचमा पूर्ण सापेक्ष सम्बद्ध रहन्छ । कवि मोदनाथ प्रश्रितले पनि समाजको वातावरणलाई अवलोकन गर्दै समाजका शोषित, पीडित नेपालीहरुको प्रतिनिधित्व गर्ने साहित्यकार भएकाले उनका कवितामा यिनै तमाम नेपालीहरुका वास्तविक मर्म र व्यथाहरुले अभिव्यक्ति दिएको समालोचक देखाउछन् । मोदनाथ प्रश्रितका कविताहरु वर्षौंका सङ्घर्षमय जीवनका अनुभवहरु तथा नेपालीको वास्तविक मुक्तिका निम्ति नै लेखिएका छन् । गोलघरको सन्देश काव्यमा लाखौं करोडौं नेपालीहरुका आह, व्यथा र छटपटी अभिव्यक्त छन् साथै नेपाली जनताको स्वर्णिम भविश्यको परिकल्पना निर्देशित र रेखाङ्कित भएको छ । प्रस्तुत काव्य 'म' पात्रको दृष्टिकेन्द्रबाट अभिव्यक्त भएकाले धेरै अंशमा नेपालको स्वर्णिम भविश्यको निर्माणमा सङ्घर्षरत एक सचेत क्रान्तिकारी निजी अभिव्यक्तिका रूपमा देखा परे पनि यसैमा तमाम शोषित पीडित नेपालीहरुमा विद्रोहात्मक भावनाहरुले एकीकृत रूपमा अभिव्यक्ति पाएका छन् । वैयक्तिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट सामूहिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत काव्यको खास सफलता हो भन्दै आफ्नो समालोचना विश्लेषण तयार पारेका छन् । नयाँ नेपालको सिर्जनामा लागेको र यसै सन्दर्भमा निरङ्कुश शासकहरुको पञ्जामा परेको एउटा क्रान्तिकारीदूतको अभिव्यक्ति प्रस्तुत काव्य भएकोले

सैद्धान्तिक दृढता, मानसिक अविचलताको प्रस्तुति प्रस्तुत काव्यको वैचारिक अभिव्यक्ति बताउछन् ।

देशको मुक्तिका निम्ति सङ्घर्षरत क्रान्तिकारीहरु चाहे जेल बाहिर आफ्ना अभियानमा लागेका होउन र चाहे जेल भित्र नै थुनिएका किन नहोउन उनीहरुको सोचाई दृष्टिकोण र धैर्यमा शिथिलता आउन सक्दैन । वरु भन प्रतिबद्धता नै रहन्छ भन्दै समालोचकले आफ्नो तार्किक भावना प्रस्तुत गरेका छन् । कविले यस काव्यको सुरुआत आफू जेलमा थुनिएको प्रसङ्गबाट काव्यको थालनी गरेक छन् । कवि जेल भित्रको स्थिति र निर्मम यातनाहरु माझ पनि उत्तिनै प्रबल र सशक्त रहेको आफ्नो वैचारिक स्पष्टता र दृढताको अभिव्यक्ति काव्यमा दिएका छन् । यस कृतिमा अभिव्यक्ति कविका वैचारिक दृष्टिलाई प्रभावित र गतिशील बनाउन के कस्ता सामाजिक पक्षकोहरुले भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको उदाहरणका रूपमा यस काव्यका विशेष गरी तेस्रो, चौथो, पाचौं, सातौं, दशौं, एघारौं, बाह्रौं अनुच्छेदहरुमा मननीय देखिन्छन् । यहाँ निरङ्कुश शासकहरुका घृणित चरित्र, निर्भिक राजबन्दीहरुले भोगेका यातना र उनीहरुको शासक विरुद्धको बालक, वृद्ध, युवा तथा अवला ठानिएका महिलाहरुमा समेत उदाएको क्रान्तिकारी चेतना सिङ्गै देश तथा जनताका मुक्तिका निम्ति उठेका सङ्घर्ष र गुप्त अभियान, सास्कृतिक तथा साहित्यिक क्षेत्रमा पनि उठ्दै गरेको जनवादी चेतनाहरुआदिबाट विभिन्न पक्षहरुले नै आफ्नो वैचारिकता कविको दृढ भएको देखाइएको छ ।

यस कृतिमा कविले समाज विकासका क्रममा देखा परेका दुई वर्ग शोषक र शोषित मध्ये शोषकहरुप्रतिको शोषितहरुको विद्रोह नै समाजको इतिहास हो भन्दै प्रगतिवादी चिन्तनलाई आफ्नो दार्शनिक अडानका रूपमा लिने समालोचक देखाउछन् । कविले देशका युवाशक्तिहरुलाई साम्राज्यवादी तथा विस्तारवादीहरुको सहयोगका निम्ति बेची काला हातले हिमाल मुसादै राष्ट्रवादका गीत गाउने, नेपाल आमाका छोरीहरुलाई विदेशका वेश्यालयमा बेचेर राष्ट्रिय आदर्श र सीताका गाथाहरु गाउने आफ्नो मानवीय अधिकार माग्न खोज्ने आफ्नै भाई बन्धुहरुको रगतमा होली खेली बुद्धको मूर्तिमा फूल चढाई शान्तिका परेवा उडाउने नेपाली शासकहरुका जनता विरोधी र राष्ट्र विरोधी दूषित आन्तरिक चरित्रलाई सुस्पष्ट वैज्ञानिक यथार्थ कविले गरेको देखाउछन् । मर्मस्पशी र उत्तेजनात्मक रूपमा कवि प्रश्रितले शासकहरुका विरोधाभासपूर्ण चरित्रको भण्डाफोर मात्र गरेका होइनन् यिनैका विरुद्ध क्रान्तिकारी अभियानमा लागेका सम्पूर्ण नेपाली जनताको

वर्गीय आकाङ्क्षालाई प्रतिध्वनित गरेका छन् । पूँजीवादी मुलुकमा भैं हाम्रो देशमा पनि आफ्नो मानवीय अधिकार खोज्ने जनतालाई अनेक षडयन्त्रहरु गर्दै तथा प्रत्यक्ष रुपमै दमन र हत्या गर्ने यसै मार्फत आफ्नो शासनसत्ता दिगो राख्न चाहने शोषक सामन्तहरुप्रति नेपाली जनताको वर्ग घृणा र सङ्घर्षको आकाङ्क्षा अभियानको निर्माण गरेका कविको प्रस्तुति समालोचकीय धारमा देखाएका छन् ।

नेपाल र नेपालीको मुक्तिका निम्ति मार्कर भखेरकाकिशोरहरुमा आएको क्रान्तिकारी चेतना र निर्भीकताको सङ्केतका निम्ति उपयोग गरेको प्राकृतिक विम्ब देखाएको छ । विभिन्न भाव विम्बहरुको प्रयोगका माध्यमबाट अनुभूतिगत तीब्रता प्राप्त गर्न सकेको छ । आलङ्कारिक विम्ब र प्रतीकहरुको स्पर्शबाट अनुभूतिगत मार्मिकता र संवेद्यता प्राप्त गर्न सकेको देखिन्छ । आलङ्कारिक विम्ब विधानका सन्दर्भमा कतै उपमा, कतै रूपक र कतै उत्प्रेक्षा अलङ्कारको महत्वपूर्ण सहयोग लिएका छन् । कविले कतै एउटा क्रान्तिकारीलाई जेलमा कोचेर सबै क्रान्तिकारीलाई बन्दी तुल्याएको अनुभव गर्ने शासकहरुका मनस्थितिलाई कोशी र गण्डकीको एक मुठी पानी लोटामा हालेर नदीको बाढीलाई थुन्न खोज्ने हास्यास्पद चालका रूपमा र कतै क्रान्तिकारीहरुका शसक्त अभियानलाई गतिहीन तुल्याउन खोज्ने निरङ्कुशहरुका क्रियाकलापलाई एउटा हत्केलाले सूर्यको जन्मै प्रकाशलाई छेक्न खोज्ने दुस्साहसपूर्ण कार्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने कतै यस्ता कार्यलाई पुरातत्व सङ्ग्रहालयमा लैजान तयार पारिएका माटाको मूर्ति जस्तै ठानेका छन् । कविले कतै चारैतिर पर्खालले घेरिएको बन्दी गृहमै रहेर पनि बाहिरका सम्पूर्ण सामाजिक गतिविधिहरु रेडियो तरङ्गसँगै एक्सरेको बाटो गरी आफ्नो दिमागको टेलिभिजनमा नाचि रहेको अनुभव गरेका छन् भने कतै विभिन्न कार्यहरुको आपसी मिलानलाई क्रान्तिकारीहरुका कम्मरमा भुण्डिएका पिस्तोल र खुकुरीका साथै कुनामा ठडिएका भाला र बन्दुकहरुको एक अर्कालाई सलाम ठोकेको प्रतकद्वारा ज्यादै सजीवता देखाएको समालोचक प्रस्तुत गर्छन् ।

भाव, विम्बका साथै आलङ्कारिक विम्ब र प्रतीकको प्रयोग सुमुधुर तथा ओज गुण साङ्गीतिक स्थिति तथा सरस र सरल भाषाशैलीको प्रयोगबाट प्रस्तुत काव्यले निकै उच्च स्तरको कवित्वको स्थिति प्राप्त गरेको समालोचक देखाउछन् । गोलघरको सन्देश काव्य नेपाली साहित्यको प्रतिवादी सर्वोकृष्ट काव्य हो भनेका छन् ।

वाग्लुङ मल्य (गलकोट) गा.वि.स.मा २००३ सालमा जन्मेका दिल साहनी (दिलबहादुर साहनी) ले भारतको आसामबाट अङ्ग्रेजी विषयमा स्नातकोत्तर गरेका छन् । आसामको मेघालयमा रही विभिन्न पत्रिकाको सम्पादन गर्दै भाषा साहित्यको सेवा गरेर पछि उनी नेपाल फर्के र भैरहवा र बुटवलका क्याम्पसहरूमा प्राध्यापन गर्दै छन् । नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा दक्षता राख्ने साहनीका नेपालीमा आधा दर्जन भन्दा बढी पुस्तक र थुप्रै लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । साहनी कवि समालोचक र विचारक पनि हुन् (सम्पादकीय)।

मोदनाथ प्रश्रितको कविताको अम्स सहित दिल साहनीले विश्लेषण गरेका छन् । लामो गद्य शैलीको कविता गोलघरको सन्देश कवितात्मक विधा हो । यसमा २२ पङ्क्ति र कुल ९३ शब्द प्रयोग गरिएका छन् । एक पङ्क्तिमा सालाखाला ४२ शब्द पर्दछन् । लामा पङ्क्ति ७ शब्दमा र छोटो पङ्क्ति २ शब्दमा मात्र पाइन्छ । यसमा १५ अर्ध विराम, १ विस्मयबोधक र ३ पूर्ण विराम छन् । यहाँ तत्सम, तत्भव, ठेट उर्दू र अङ्ग्रेजी शब्द पनि प्रयोग गरिएको देखिन्छ । कतिपय शब्द व्यक्ति विशेषका नामसित सम्बन्धित छन् जुन यथार्थमा देश काल र क्रान्तिको निमित्त शहीद भएका व्यक्ति हुन् । जनद्रोहीहरूको देशद्रोहीहरूको, युगद्रोहीहरूको फासिस्टहरूको आदि राजनीतिसित सम्बन्धित शब्द हुन् भनेका छन् समालोचकले । यहाँ राजनैतिक शब्दहरू, अत्याचारी, देशघाती, निरङ्कुश शासकहरूलाई इङ्गित गर्ने खालका छन् । कमरेड भन्ने शब्द राजनैतिक शब्द प्रयोग भएको छ । समालोचकले यहा 'आजाद' शब्दलाई लिएर यो 'आजाद' चाहि शहीदको उपनाम हो यो उपनाम वामपन्थी नेता ऋषि देवकोटाको उपनाम हो । शहीद यथार्थ नाम लेर यथार्थको चित्रण गरेको पाइन्छ । यहाँ 'जनद्रोहीहरूको' युगद्रोहीहरूको हत्यारा फासिस्टहरूको सैतानहरूका 'कुकुरले' कायरहरू, हुतिहाराहरू जसले प्रतिक्रियावादी बर्बर शासकहरूलाई बुझाउँछन् । ठाडो अभिव्यक्तिको रूपमा प्रयोग भएका छन् तैपनि देशको समग्र स्थिति कविको गोलघरको अत्यन्त एकाकी र पीडामय जीवन कठोर यन्त्रणा शत्रुप्रति स्वभाविक रूपमा उठेका घृणा र आक्रोष, कविको प्रयोगमा त्यस्तो कुनै खास ठाडो अभिव्यक्ति अनुभव हुदैन भन्दै समालोचना तयार पारेका छन् । कवितामा कठोरतम यन्त्रणा गृह, जस्ता शब्द प्रयोग भएका छन् । यी शब्दले समबन्धित व्यक्तिले ठूलो यातना खप्न परिरहेको बुझाउँछ । यथार्थमा यसले स्वयम् कविले गोलघरमा भोग्नु परेको पीडालाई प्रकट गर्दछ भन्दै मूल्यांकन

गरेको देखाउछन् । कवितामा खुँखार दाहा, तिखा नङ्गा जस्ता शब्द प्रयोग हुन गएका छन् जसले जङ्गली अवस्था र पशुवत व्यवहारलाई इङ्गित गर्दछन् । बारुदले आधुनिक हतियारलाई प्रतिविम्ब गर्दछ । फाँसी शब्दले मृत्यु दण्डलाई सङ्केत गर्दछन् । कवितामा प्रयोग गरिएका 'चपाउन', 'गाउन', 'उडाउन' मुन्डाउन आदि क्रियापदहरू आगो जस्ता भरिला छन् र बम भै विष्फोट हुन्छन् । यी क्रियापदहरूले हिंसा र दमनलाई बोध गराउँछन् । जङ्गली अवस्था पशुवत व्यवहारसित र राता जस्ता विशेषण बोकेर आएको देखाउछन् कविले एकातिर कविको चित्रात्मक दृष्टिलाई इङ्गित गर्दछने भने अर्कोतिर प्रतिक्रियावादीहरूको बर्बरतालाई उद्घाटन गर्दछन् भन्दै आफ्ना समालोचनामा साहनी प्रस्तुत गर्दछन् ।

यो राजनैतिक कविता हो । यसमा गोलघरको एउटा साँघुरो परिधिभित्र शारीरिक र मानसिक यातना खप्न बाध्य भएको कविता उकुसमुकुस स्वर विचार र भावना विस्फोटित चोइटाका रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् । प्रतिक्रियावादी निरङ्कुश शासकहरूको पशुवत् व्यवहार, यातना र राजनैतिक हत्याको परिवेश भित्र एक जना वन्दी कविको कल्पना भन्दै प्रश्रितका कविता माथि विश्लेषण मूल्याङ्कन दिल सहानीले गरेका छन् ।

ग. ४. मानव महाकाव्यको पृष्ठभूमि: आमाको आँसु उपेन्द्र 'पागल'

सुनसरी जिल्लाको मधेसा १ मा २००३ सालमा जन्मेका उपेन्द्र पागलले शास्त्री र नेपालीमा एम ए गरेका र २०२० देखि राष्ट्रसेवा र सुकुना बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापन कार्य गरी हाल सेवा निवृत्त जीवन बिताइरहेका छन् । पागलको कविता, खण्डकाव्य, कथा, निबन्ध र समालोचना गरी आठ कृति प्रकाशित भइसकेका छन् । (सम्पादक)

आमाको आँसु (२०१३) कविता संग्रहमा २६ वटा कविताहरू छन् । यस संग्रह भित्रका कविताहरूमा विषयको विविधता पाइन्छ । आमाको आँसु यस सङ्ग्रहको एक नेतृत्वदायी कविता हो । यसमा एकै आमाका दसधारा दुध पिएर हुर्किएका भए पनि दुई वर्ग भएका र ती दुई वर्गका विच भ्रगडा भएको हेर्न नसकी आमाले आँसु बगाउनु परेको भाव व्यक्त छ भन्छन् समालेचक उपेन्द्र 'पागल' ।

'हिमचुली'मा हिमाच्छादित प्रकृतिलाई निर्भय औषधालय, आमा, छात्र तुल्य, चिठ्ठी, नदीकेशमुनि जोगी, गोपुच्छ, जस्ता विविध रूप विम्ब दिएर हिमालको वर्णन गरी

अन्त्यमा हिमाललाई फूलबारीको मालिका रूपमा व्यक्त गरिएको छ । सूर्य विम्बलाई चेतनाको संबाहक बनाएर परोपकारी स्वरूप प्रदान गरिएको पाइन्छ भन्छन् उपेन्द्र 'पागल' ।

अथार्त द्रौपदी, किन सम्भन्धिस ? 'अन्तिम शिक्षा', 'मानवताको पुकार', आदि कविताहरु आन्तरिक संवेगहरुको उच्छ्रतनको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । 'कुमाउ' शीर्षक कवितामा नेपालीका दुःख, पीडा र समाजबाटै श्रमजीवीले उपेक्षित हुनु परेको अभिव्यक्तिद्वारा सामाजिक व्यङ्ग्य गराएको छ । कतव्य गर्दै गए शीर्षक कवितामा कर्मव्येवाधिकारस्ते भन्ने गीताको उक्तिको प्रभाव लिएर मानवले कर्तव्यबोधी र कर्तव्यपरायण भई संसार हाक्ने नायक बन्न सक्नु पर्ने त्यसको प्राप्तिका लागि उच्च विचार लिनु पर्ने कर्तव्य पथबाट पिठिउँ फर्काउन नहुने सन्देश प्रवाहित गरेको देखाएका छन् ।

'के आयो' शीर्षक कवितामा विपन्न वर्गको लागि राष्ट्रिय चाड पर्वहरु पनि थला पार्ने र जिब्रो टोकाउने भएर आउने अनुभूतिको विम्ब प्रस्तुत गरी सामाजिक व्यङ्ग्य गरिएको छ । देशका लागि शीर्षकमा लडौंला देशको लागि मरौंला देशकै लागि भन्ने वीरोचित भावलाई कविद्वारा व्यक्त गरिएको छ र अणु बमधारी शक्तिहरुलाई पनि तृण बराबर मानी मानवतामुखी बन्नु पर्ने सन्देश दिएको छ ।

झम्रो पानी कवितामा पानीको तात्पर्यमा जीवनदायी पानी र शक्ति स्वरूप पानीलाई मानिएको छ । भोको पेट हुने गरिवहरुलाई यही पानीले शक्ति प्रदान गर्दछ र जीवन चलाउन र श्रम गर्न पानीले नै शक्ति प्रदान गरेको छ, भन्ने भाव व्यक्त गरी विपन्न वर्गप्रति सहानुभूति प्रदान गरिएको छ । 'कहिले देख्न पाउँला' शीर्षकमा कवि राजा र रङ्कको छोटो र एउटै लडमा बसी कापी कलमका छोपेको कहिले देख्न पाउला भन्दै रुढीवादी परम्परा बोक्सी, धामी, अछुत, छुतको भावना मासिएको र दुई पेट खान पाउने अवस्था एवम् साना ठूला राष्ट्र एकै राष्ट्र भएको विध्वंसी पनको नाश गरेर शान्तिकामी मान्छे बनेको कहिले देख्न पाउला भन्दै मानवतावादी वर्गीय समाजको परिकल्पना गरिएको भविष्यको आशावादी स्वर पाइन्छ ।

नेपाली किन विग्रीए ? शीर्षक गीति कवितामा नेपाली कडगाली किन भयो ? घिउ बेची चुरोट उडायो भन्ने उक्तिलाई पटकपटक दोहोर्‍याएर दृढता व्यक्त गरी धामी, बोक्सी जस्ता रुढीवादीमा विश्वास सामाजिक सुधारका कार्यप्रतिको उदासिनता सामाजिक आकाङ्क्षा आदिका कारण नेपालीले प्रगति गर्न नसकी विग्रीएको भाव व्यक्त छ । भगडा

किन ? शीर्षक कवितामा विश्व शान्तिमय वातावरणको चाहना युगानुरूप चल्नु पर्ने भावना, स्वतन्त्र मिलेर ऐम्य भावनायुक्त भएर अग्रगामी बन्नु पर्ने सन्देश दिएको देखाउछन् ।

परदेशीको चिठ्ठीमा रोजीरोटीका निम्ति परदेश गएको नेपाली नै व्यक्तिद्वारा नेपालीहरलाई परदेशको कष्टकर जिन्दगी भोग्ने नआऊ ! बरु आफ्नै बन्धु वाधवसँग मिलेर देशोन्नतितर्फ अग्रसर होऊ ! भन्ने सन्देश दिएको देखाएका छन् । ‘केगरु छोरी’ ? मा आफ्नी विवाहिता छोरीलाई कुलकी लच्छिनकी बत्ती बनेर हाम्रो शोखहरु र आफ्नो पतिगृहमा अनुशासित कर्तव्यनिष्ठ बनेर कार्य गर भन्ने सन्देश दिदै ज्वाइलाई आफ्नी छोरी समर्पण गरेको भाव देखाएका छन् समालोचमले ।

सबको प्यारो सुर्ती शीर्षक कविताद्वारा सुर्ती भोगी समग्र मानव वर्गका प्यारो हुन सकेको सुर्तीको वखान गरी व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् भने जय नेपाल शीर्षक कविताद्वारा नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्यमय सम्पदा सास्कृतिक, ऐतिहासिक एवम् सामाजिक जातीय बीरता एवम् शान्तिकामी मानवीय भावविम्ब प्रस्तुत गर्दै नेपाली जाती पुजाहरुद्वारा ‘मातृभूमिकमो जय होस्’ भन्ने दृढता व्यक्त गर्दै देश प्रेमको भाव व्यक्त गरिएको देखाएका छन् ।

‘नजा पुतली’ मा बत्ती भनेको आधार जीवन हो किन भने उज्यालो भनेको नै मानव चेतना हो तर राम्रो नराम्रो त मित्रता हो । भएर मात्र हुँदैन आफ्नै प्रेमी कालको दुत बन्न सक्छ । नारी र पुरुषका बीच आत्मीय सम्बन्ध नभएर जीवननै विकामे बन्न सक्ने सन्देश दिएको छ । नयाँ भल्को कविताको कथ्यले स्वार्थपूर्ण दुर्भावनाहरु हटाएर भुटो बोल्ने प्रवृत्ति हटाएर रुढीवादी परम्परादेखि मुक्त भएर चित्त सम्म भयो भाइ भाई बीचको ऊच नीचताहरु हराएर गयो शान्तिकामी बुद्धको युग प्रारम्भ भएको हाम्रो चित्र सम्म हाम्रो चित्त पल्टियो भन्ने भविष्यप्रति आशावादी सन्देश देखाएका छन् ।

“हेरेर मात्रै हिँडेस्” कविताले भेदभाव, ऊचनीचतामा भावना र मानवीय अहमका कारण शिक्षित र अशिक्षितहरुका बीचको भेदभावका भावना पनि त्याग गरी सारा मानव मात्र भाइको नाता सम्भरेर मात्र हिँडेस् भनी मानवलाई समतामुखी बन्ने सन्देश दिएको छ । दर्पदलन बुटी कवितामा गरिवहरुलाई सताउने ठूलो हुँ भन्ने सेनाको शक्ति लिएर घमण्ड गर्नेलाई ठीक पार्ने बुटी रहेको छ भन्ने भाव व्यक्त छ ।

आफैँ मान्छे बनौ, नाटकीय शैलीमा लेखिएको कविता हो । यसले हरेक मान्छे स्वालम्बी परिश्रमी भएर आफैँ मान्छे बन्नु पर्ने आशयको सन्देश दिएको छ । अन्तिम छ विसौँ क्रमको कविता 'जय मानवता' कवितामा सत्य र अहिंसा साथमा लिएर त्रिलोक नै विजय गर्न सक्ने मूल मन्त्र नै मानवता हो भनिएको छ । मानव दानव निर्जर भेदरहित बनाउने साधन मानवता हो । राम, बुद्ध, मार्क्स, गान्धी आदि विश्व प्रसिद्ध मानवहरूको ध्वनि पनि मानवता नै हो भन्दै २६ ओटै रचनाको विश्लेषण छोटो रूपमा दिएका छन् ।

आमाको आँसु फुटकर कविता सङ्ग्रहको भाषिक प्रयोग सरल छ । केही संस्कृतका शब्दहरू प्रयोग भए तापनि ती दुरुह भने छैनन् । अलङ्कार, आलङ्कारिक भाषिक प्रयोग गरी उपमा उपेक्षा रूपक अन्त्यानुप्रास एवम् छन्द युक्त भाषा प्रकृतिलाई मानवीकृत गरी गतिशील प्रकृतिको प्रयोग विधाताको शक्ति प्रतिविश्वास एवम् अग्रगामी सोच देशप्रेम, प्रकृति प्रेम एवम् मानवतावादी सोच रुढीवादको विरोध र विपन्न वर्गप्रति सहानुभूति राखेको देखाएको छ । समालोचकले यी कविताहरूबाटै बीज अङ्कुरण भएर फैलिदै भ्याङ्गिएर मानव महाकाव्यको सिर्जना हुन सकेको देखाएका छन् । आमाको आँसुको केन्द्रीय विचार मानवता हो । मानवको मूल विचार पनि मानवता हो । आमाको आँसुको केन्द्रीय विचार नै बीजका रूपमा रहेर यो महाकाव्यको रचना भएको हो भन्नु स्वभाविक नै हुने छ भन्दै मानव महाकाव्यको सुरुवात आमाको आँसु देखाएका छन् ।

ग.५. राष्ट्रियताको हाक: नेपाली बहादुर कवितामा विजय खरेल

सावा तेहथुममा २००३ सालमा जन्म भएका विजय खरेल हाल मेचीनगर १० काकडभिट्टा, भापामा बसोबास गर्दछन् । फुटकर कविता र निबन्धबाट साहित्य सिर्जनाको अभ्यास थालेका तीनवटा पुस्तकहरू प्रकाशित भईसकेका छन् भने अरु पुस्तक प्रकाशोन्मुख रहेका छन् ।

विश्वका विभिन्न भागका विभिन्न भाषामा आजसम्म यिनै नेपाली बहादुर शब्द वाक्यहरू हाम्रा नेपाली बहादुरहरूमा कानमा त्यत्तिकै भन्किरहेछन् । राष्ट्र, राष्ट्रियता र सम्पूर्ण श्रमजीवीहरूका पक्षमा अनवरत कलम चलाउने कवि मोदनाथ प्रश्रितलाई राष्ट्रिय स्वाभिमानका एक बिम्ब नै मान्दा हुन्छ । सधैँ नै मार्क्सवादी सौन्दर्य चेतमा ओतप्रोत भएका उहाँका सिर्जनाहरू गीत, कविता, निबन्ध, संस्मरण र लेखहरू जेसुकै पढेपनि त्यही राष्ट्रियता श्रमजीवी वर्गीय प्रतिवद्धता र नेपाली स्वाभिमानको वासना मग्मगाइरहेको पाइन्छ । देशभिन्न

कायम रहेको सामन्ती शोषण, उत्पीडन, गरिब, आर्थिक दुरावस्थाबाट बच्न र युगानुकूल नयाँ सपना साच्च अभाव र निराशाबाट बाच्च विदेशतिर बसाई जाने परम्परा पुरानै हो । स्वदेशमा बाँच्ने अवस्थाको अभाव, खाइजीविका खोजिनु जीवनको सुरक्षा खोज्दै विदेश पुगेका नेपालीहरुमा भएको श्रम शोषण उत्तिकै समालोचक देखाउछन् ।

नेपाली विदेश पलायन भएर बहादुर पुर्खाको नाममा विदेश सामन्तवादीहरुले कुरुरलाई भैँ उल्टै निजी कार्यमा लगाएका छन् । गरिवीको भोको भतुवाको अघि दिदै अहिले पनि हातखुट्टा टुटाएर स्वदेश वेदना भित्राएर फर्किएका छन् । अङ्गअङ्ग भएका छन् । दिनहु हजारौ युवा विदेशिएका छन् भन्दै समालोचक प्रश्रितका कविता हाल पनि यस कविताको मूल्य फरक नपर्ने देखाउछन् ।

नेपाली बहादुर कविता एक युगवोधी कविता हो । नेपाली बहादुर कविताले उद्घाटन गरेको विषय वस्तुको एउटा युगदेखि अर्को युगसम्म नेपाली समयलाई र परम्परालाई भक्भक्काएको छ । एउटा प्राकृतिक स्रोतले सम्पन्न मुलुकका नागरिकले आजसम्म ऐतिहासिक रुपमा आर्जन गरेको पगरी, पद वा उपाधि भनेको त नेपाली बहादुर, गोर्खा बहादुर, चौकीदार बहादुर, होटल बहादुर, लाहुरे बहादुर, बनेर अरु पल्लो विदेशमा पुगेर वाध्यतापूर्वक निकृष्ट कामहरु गरेर बहादुर पदलाई जोगाइरहेको स्थिति छैदछ । वीरताको युग एउटा युग थियो गोर्खा साम्राज्यको भूगोल पनि थुप्रै फराकिलो भई सकेको थियो । वीरताको गाथा गाउन सकिने अन्तिम समय नालापानीको युद्धसम्म थियो । इतिहास भन्छ दरवारी षडयन्त्र वर्तमान सत्ता खोसाखोस जस्तो अवस्था रहेकोले गर्दा अतुलनीय वीरतापूर्वक गरिएको लडाई पनि हरुवा सन्धिमा ल्याप्चे लाएपछि पो साम्राज्यवादको र विस्तारवादको पन्जामा परेका नेपालीहरु बहादुर भएका हुन् र बहादुर शब्द यतिवेला नेपालीका स्वाभिमानी मनलाई एउटा कलङ्ककै पर्याय बताएका छन् समालोचक विजय खरेलले ।

बहादुरी परिभाषा त बलिया आँटिलाहरुलाई हराउनु र निर्धा निमुखाहरुलाई न्याय दिलाउनु हुनु पर्ने हो तर हामीकहाँ त यसो नभएर बहादुरले आँटिला दरालाई संरक्षण गऱ्यो र निर्धा निमुखाहरुलाई हत्या गऱ्यो र छातीमा तक्मा भिऱ्यो भने बहादुर बनेको देखाएका छन् कविले भन्दै समालोचक आफ्नो समालोचना तयार गर्छन् ।

मलायामा तिमी जान्छौ लडाइमा पठाउछन् नेपालीका लास माथि गिद्ध रमाउँछन् भन्दै कविले वीरताको रक्षा देश भन्दा पनि विदेशले वीर भन्दै नेपाली निशानामा लागेको प्रश्रितले देखाएका छन् ।

नालापानीको युद्धमा नेपाली बहादुरको पाइन देखेका बेलायतीहरूको आफ्नो साम्राज्य विस्तार गर्न र जोगाउन नेपाली तन्नेरीहरू नै अन्य जाति भन्दा भर पर्दा देखेर नेपाली वीरताको आहुति दिन र आफ्नो सुरक्षा गर्न नेपालीलाई बली चढाउन उसका निधारमा सधैंका लागि लेखि दिए गोर्खा बहादुर, नेपाली बहादुर र अब विश्वमा नोकरको नेपाली जात छुट्याउने र नोकर वा गुलामको विकल्पमा प्रयोग गरिने शब्द हो बहादुर भन्दै कविले प्रष्टाएको समालोचक देखाउछन् ।

सुन ए कान खोलेर सुन !

यस युगका कुवेरहरू !

हामीले आफ्नो दुस्मनलाई चिनिसकेको छौं

अब हामी साच्चै नै बन्दुक उठाइरहेका छौं तर यस पालि

त्यो बन्दुकको नाल त्यतातिर फर्किने छ

जतातिर तिमीहरू रहेका हुन्छौ !

यसै हाँकको प्रतिध्वनी विश्वमा गुञ्जिरहेको छ । विभिन्न नाममा विभिन्न बानामा विश्वमा विस्फोटक रूपमा उठिरहेका छन् । विश्वका धनीसेठहरूका मुटुमा ढयाङ्ग्री बजिरहेछ भन्दै कविले देखाएको भावलाई समालोचक समालोचना तयार पार्छन् ।

घ.१. पचास रुपैयाँको तमसुक नाटकको विश्लेषण र मूल्याङ्कन -डा. कपिलदेव लामिछाने

कास्की जिल्ला, पोखरा माझठाना-१ मा जन्मेका कपिलदेव लामिछाने विगत २७ वर्षदेखि रुपन्देहीको भैरहवामा बस्दै आएका छन् र साहित्य सिर्जना र लेखनको मूल थलो पनि भैरहवालाई नै बनाएका छन् । त्रि.वि.वि बाट नेपालीविषयमा स्नातकोत्तर गरी त्रि.वि भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापन पेशामा लागेका लामिछानेले प्राध्यापन र लेखनलाई समानान्तर रूपमा अगाडि बढाएकै हुनाले आहिलेसम्म उनका दुई दर्जन भन्दा वढी

पुस्तकहरु प्रकाशित भएका छन् । सिर्जना र समालोचनामा दुवैमा कलम चलाउने लामिछानेको प्रस्तुत समालोचनामा पचास रुपियाँको तमसुक नाटकको साङ्गोपाङ्गो विश्लेषण गर्दै त्यसको मूल्याङ्कन गर्दै प्रगतिवादी नेपाली नाटकको परम्परा र नेपाली समाजको रूपान्तरणमा यो नाटक कोसे ढुङ्गा भएर रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

डा.कपिलदेव लामिछानेले पचास रुपैयाको तमसुकको जम्मा ४शीर्षक र विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरी यस नाटकको विस्तृत विप्लेषण गरेका छन् आफ्नो सम्पादकीयमा उनको समालोचनाले निकै ठूलो प्रयोजनलाई प्रतिपादन गरेको छ ।

शीर्षक एकमा डा. लामिछानेले पचास रुपिया तमसुक नाटकलाई जनवन र महाकवि देवकोटाको कृषिवालसँग तुलना गरी प्रगतिशील नाटककारका रूपमा विशिष्ट अनुभव प्राप्त गर्ने रचनाकार प्रश्रितलाई स्थापित गरेका छन् ।

शीर्षक दुई मा समालोचकले पचास रुपियाँको तमसुक नाटकको संरचनात्मक अध्ययन लाई लिएर प्रस्तुत गरेका छन् । नाटक दृश्यविधा हो दर्शनीय हो । नाटकको रचना खेलाउन देखाउन वा प्रदर्शन गर्नका निमित्त हुन्छ । कथा वस्तु, कथानक, पात्र र नरित्र , उद्देश्य र विचार द्वन्द्व संवाद वा कथोपकथन परिवेश रङ्गमञ्च र अभिनय भाषा शैली र नाटयशिल्प आदि नाटकका निर्माणकारी संरचक घटक वा उपकरण भनिन्छन् । यिनै उपकरणको समुचित संयोजन वा उपयोगबमट नै नाटकको निर्माण हरन पुग्छ । भन्दै समालोचकले प्रस्तुति दिएका छन् ।

शीर्षक दुई कै उपशीर्षक एकमा कथावस्तु र कथानकको विश्लेषण छ । पचास रुपियाँको तमसुक नाटकको कथावस्तुको स्रोत तत्कालीन नेपाली सामाज हो । २०२४ साल देखि खेलिएको र २०२८ मा पहिलो पटक छापिएको हुँदा यसले त्यही समयको सामाजिक परिवेश प्राप्त गरेको छ, भनिएको छ । नेपालीको राजनीतिमा द्रोषी भएको वा पञ्चायती शासन दोषी व्यवस्था रहेको त्यस समयमा गाउँ सहर सर्वैतर सामन्तवादले रूपान्तरण गर्दै थियो । त्यसलाई समाप्त पार्न राजनीतिक दलहरु सामान्य पूर्वधार तयार पार्दै थिए । शोषक सामन्तहरु सत्ताका आडमा जनताको ढाड सेक्न र कोपरेका थिए । यो नाटक त्यही राजनीतिक सामाजिक परिवेशमा उभिएको र वस्तुस्थितिलाई सम्पदाक प्रष्ट्याउछन् ।

जम्मा दश दृश्यमा विस्तारित यस नाटकको कथानक साहु मानसिङको घरबाट सुरु भएको छ । घटनाक्रम पहिलो दृश्यबाट सुरु हुन्छ । पहिलो हृदयमा गाउँले सामन्त

मानसिङको घरमा घरेलु कामदारका रूपमा काम गरे आएको साहिँलाले घर पुगेर आउँछु भनी बिदा माग्दा साहु बिदा दिन आनेकाने गर्छ भने भोलि पल्ट विहान भालेको डाकमा आइपुग्ने सर्तमा मात्र साहिलाले छुट्टी पाउँछ । दोस्रो दृश्यमा साहिला घर पुग्दा बाबु (बुढा) सिकिस्त विरामी भएको र छोरी मुनाले स्याहार गरिरहेकी हुन्छे । तेस्रो दृश्यमा साहिलो भटपट वैद्य कहाँ पुग्छ । पहिले त वैद्य राति अवेला भयो भनी आनेकाने गर्छ तर छोरीले भने पछि जान तयार हुन्छ । चौथो दृश्यमा वैद्यले विरामी हेरिसके पछि दस रुपियाँको औषधि लाग्ने बताउँछ । साहिला त्यत्रो रुपिया नभएकोले उधारोमा लिन खोज्छ तर वैद्य उधारोमा दिन मान्दैन । पाचौँ दृश्यमा बाबु सिकिस्त हुँदै गएको अवस्थामा पनि वैद्यले उधारोमा औषधि नदिए पछि ऊ प्रधानपञ्च कहाँ जान हिँड्छ तर प्रधानपञ्चले “जुनी गाल्छस् एउटाको चाकरीमा पैसा माग्छस् हामी सित !” भन्दै उल्टै भर्पाछ ।

छैटौँ दृश्यमा साहिला साहु कहा पुग्छ र दस रुपिया माग्छ । साहु गारो साघुरो परेका बेलामा सहयोग गर्नेको सट्टा यहीमौका छोपी साहिलाको रहेपहेको जायजेथा हत्याउने षडयन्त्र रचन थाल्छ । बाजेले कुनै बखत लिएको पचास रुपियाँ व्याज, स्याज, साउँ, ठेकीबेठी घिउ खाने गरी पच्चिस सय पुगेको कुरा साहुको पृथठपोषक वीर बाहादुरले बताउँछ । साहिला चकित हुन्छ । त्यही पचास रुपियाले गर्दा तीन पुस्ता कमारा भएर वस्दा पनि कसरी पुग्छ पच्चिस सय भनी उ प्रतिवाद गर्छ । साहुले अहिल्यै पच्चीस सय रुपियाले कि बुकुरो भुपडी र पाटो (खेत) तुरुन्तै छाड भन्छ । साहिली भनै अफ्यारोमा पाछ । साहिलो एककसी जोसिन्छ र एउटा लाटालाई पनि चित्त नबुझ्ने हिसाब किताब गरेकोमा काफ्नो विभक्ति रहेकाले पैसा पनि तिर्दिन र अब देखि काम पनि गर्दिन भन्छ । साहु र वीरबाहादुरले साहिलालाई मुर्छा पर्ने गरी कुटछन् । साहिलो मुर्छा पछि पहिलेदेखि ठिक्क पारेको कागजमा साहिलाको औँठाछाप लगाउँछन् ।

सातौँ दृश्यमा मर्नु आघि बुढाले साहिलालाई खोज्छन् । समयमै ओखतीमुलो हुन नसक्दा उनी घिटिछघिटी हुन्छन् । मुनाले पानी ख्वाउछे । बुढाले कुमारलाई दासताबाट मुक्ति पाउन शोषकलाई समाप्त पार्नु पर्ने बताएर जिब्रो टोक्छन् । आठौँ दृश्यमा साहिलालाई खोज्दै उसकी छोरी मुना साहु कहा पुग्छे । मुनालाई देखेर साहुको स्वर फेरिन्छ । ऊ दश रुपिया दिन तयार हुन्छ । निकलेर जानु पर्दैन पनि भन्छ । मुनालाई हातपात गर्न खोज्छ, लतार्न खोज्छ । मुना गुहार भन्दै चिच्याउछे । साहिला मूर्छाबाट व्युँभन्छ र साहु माथि

भ्रम्टन्छ । मुना र साहिलो मिलेर साहुलाई गोदछन र साहु मूर्छा पर्छ । साहुको सेमानी कोट खोल्दै साहिला यसैले बाबुको कात्रो बनाउछु भन्दै घरतिर लाग्छ ।

नवौं दृश्यमा साहिला घर पुग्दा उसको आँगनमा आठ दश जना युवाहरु लस कुरेर बसेका हुन्छन् । साहिलो बाबुको लासमा घोप्टिएर अनकराउन थाल्छ । साहुले गर्दा बाबुलाई औषधिमूलो गर्न नपाएको र परान जाने वेलामा पानी खाउन पनि नपाएको भनी विलौना गर्छन् । फुटेको भाग्य भनी थाप्लो ढोक्न थाल्छ, तर कुमारले कसैको थाप्लो फुटेको वा अभागी हुँदैन, शोषकले गर्दा दुःख पाएको भन्दै गरिव जति एक भए सारा गरिवमाराहरु सखाप हुने विश्वास र आशाको संञ्चार गर्दछन् । यसरी साहिला शोक विह्वल भइरहेकै वेलामा वीरबहादुर र अन्य दुईजना लठेतका साथमा साहु आइपुग्छ, र साहिलालाई थर्काउछ, तर साहिलो हाम्रो तीन पुस्ता र हजारौं गाउँलेको रगत खाएर नपुगेर अब मरेका बाबुको मासु खान आइपुगेको भनी घृणा गर्दछ । साहु भनै आक्रोशित भएर लठैत लगाएर कुटाउछ, तर साहिला, कुमार, कुले गोरे र नमुना सबै मिलेर लठैत, वीरबहादुर र साहुलाई नै लछारपछार गर्छन् । लठैतहरु भाग्छन्, तर साहु उनीहरुका कब्जामा पर्छ । साहिलो आँगनको उधिनढुङ्गो उठाएर साहुलाई हान्न खोज्छ, तर कुमारले यसलाई यति सजिलै मार्न दिनु हुँदैन भन्दै साहुलाई घिच्याउदै उसको घरतिर लाग्छन् । दसौं दृश्यमा उनीहरु सारा नक्कली कागजपत्रहरु निकाल्न र जनताको धन जनतालाई बाँडिदिन र साहु वीरबहादुरलाई कागज ल्याउनका साथै एक-एक तमसुक पढ्दै च्यत्दै गर्छ अनि राजीखुसीले सबैलाई आ-आफ्नै घर जान भन्छ । गाउँलेहरुमा भने नक्कली कागज च्यात्दैमा सन्तुष्ट हुँदैनन् र गरिवको धन गरिवलाई फर्काउनु पर्ने अडान राख्छन् । साहु धन (सामान) लिन भनी भित्र पस्छ, र सबै त्यहाबाट भागिहल्ल नत्र भने गोली खान तयार हुन आदेश दिन्छु तर त्यहाबाट कोही पनि चलमलाउन्न । साहुले साहिला माथि गोली चलाउनै लाग्दा साहिलाले बन्दुकको नाल समाई ठाडो पारिदिन्छ, र गोली आकाशतिर चल्छ । सबै मिलेर साहुलाई पुनः कन्याककुरुक पारेर बाध्छन् घरभित्र पसेर शारा माल समान निकालेर जसको हो उसैलाई बाँडिदिन्छन् । साहुको मुखमा कालो मोसो दलिदिन्छन् र पछाडि टिन बाधेर टिन ठट्टाउँदै निस्कन्छन । यसरी गीतसँगै कथानक पनि सकिन्छ, भन्दै समालोचक वा सम्पादक डा. कपिलदेव लामिछानेले कथानक उल्लेख गरेका छन् ।

यो नाटकको घटनाक्रम र क्रियाकलापलाई विश्लेषण गर्दा नाटकको कथावस्तु सामाजिक छ । नेपाली समाजमा साहु महाजनले आफ्नो भोला भर्ने र गरिवहरुलाई

पुस्तौसम्म कजाउने माध्यम बनाउछन् र शोषक सामन्ती राज्यबाट संरक्षित हुन्छन् । अशिक्षा, अज्ञानता र चेतनाको कमीका कारण जाली तमसुकहरु बनाएर असीमित जनताका रगत पसिनाको शोषण गरेर सीमित व्यक्तिहरु मोटाउनका निम्ति सामन्ती शासनव्यवस्था अनुकूल हुन्छ भन्दै पचास रुपियाँको तमसुकको डा.लामिछानेले विश्लेषण वा मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

साहुमानसिँडबाट साहिँलाको बाजेले पचास रुपिया लिएवापत साहिँलाको बाजे, बाबु र साहिलो समेत जीवनभर कमारा हुनु त्यस माथि साउँ व्याज ठेकी-बेनी र घिउ खाने जोडेर पच्चिस सय पुऱ्याउनु, बाबुलाई ओखतीमूलो गर्न दस रुपियाँ माग्दा मुर्छा पर्ने गरी कुट्नु, बेहोस भएका बेलामा सादा कागजमा औँठा छाप लगाउनु, साहिँलाको घरखेत हत्याउने षड्यन्त्र गर्नु मुनामाथि बलात्कार गर्ने प्रयत्न गर्नु, साहिलालाई कुट्न लठैतहरु लिएर जानु जस्ता घटानाहरु सामाजिक यथार्थपरक छन् ।

पचास रुपियाँको तमसुक नाटकको कथानक आदि मध्य र अन्त्ययुक्त छ पहिलो दृश्यमा साहिँलाले घर जान विदा माग्नुबाट कथानकको प्रारम्भ भएको छ भने कथाको अन्त्य साहुको घर भित्र पसेर रारा मालसामान निकालेर जसको हो उसैलाई बाडिदिन्छन् र साहुको मुखमा कालो मोसो दलि दिन्छन् र पछाडि टिन बाँधेर टिन ठटाउँदै ए देशका गरिब हो, बोलको गीत गाउँदै च्याली निस्कन्छ र घटनाक्रम त्यही सकिन्छ ।

शीर्षक दुईको उपशीर्षक दुईमा पात्र र चरित्र चित्रण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यहाँका पात्रहरु प्रतिनिधिमूलक, सहायक र गौण गरी तीन प्रकारका छन् । कुमार, बुढा वीरबहादुर, वैद्य, गोरे कुले प्रधान पञ्च, दुई जनाकेटा, लठैत र गाउँलेहरु पुरुष पात्र हुन भने सानी, मुना दुई जना नाच्ने केटीहरु नरी पात्रहरु हुन् । जीवनचेतना वा वर्गीयताका दृष्टिले साहिला कुमार कुले, गोरे मुना सानी बुढा नाच्ने केटाकेटीहरु गाउँलेहरु निम्न वर्गका र शोषित, पीडित वर्गका चरित्रहरु देखापर्दछन् । जहा जता रहे पनि यिनको, व्यथा एउटै हो । मानसिँड शोषक सामन्त वर्गको प्रतिनिधि हो भने वीरबहादुर वर्गीय हिसावले निम्न वर्गको तर भूमिकाका दृष्टिले सामन्त वर्गको पृष्ठपोषण हो ऊ आफू त निम्न वर्गको व्यक्ति हो, तर उसले शोषक सामन्त मानसिँडको हुदो र आफ्नो वर्गको नहुदो काम गरेको छ । मानसिँड वीरबहादुर लठैतहरु र वैद्य नकारात्मक चरित्रहरु हुन् । यिनै नकारात्मक र सकारात्मक क्रियाकलापले नाटकमा द्वन्दको सिर्जना भएको छ ।

क. साहिलो

साहिलो यस नाटकको प्रमुखपत्र हो । ऊ निम्न वर्गीय प्रतिनिधिमूलक चरित्र हो । बाजेले साहु मानसिङ्सित पचास रुपियाँ लिएको हुँदा बाजे कमारो भए, बाजेपछि बाबु कमारो भयो र बाबु अशक्त भए पछि अब ऊ कमारो भई साहुको काम गरिरहेको छ । यसले पुस्तैनी शोषणलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ । उसले आफ्नो घरपरिवार भन्न पनि पाउदैन, आफ्नो घरको काम भन्न पनि पाउँदैन । बाबुमर्न लाग्दा ओखतीमुलोका लागि दश रुपिया पनि पाउन सक्दैन । यसले गर्दा उसका मन मस्तिष्कमा असन्तोष, रोष, आवेश र आक्रोश कोच्चिएर दविएस बसेको पाइन्छ । ऊ सुरुतिर जति निहित, सबल र बोलक्कर देखिएको छ । साहिला तत्कालीन आम नेपाली जनताको प्रतिनिधि चरित्रका रूपमा उभिएको छ ।

ख. मानसिङ

मानसिङ नाटकको प्रतिनायक र एक प्रमुख सहायक चरित्र हो । वर्गीयताका दृष्टिले मानसिङ शोषक फटाहा चरित्र हो । पछि आउँदा गाउलेले लिएको ऋणलाई साउँ-व्याज ठेकी बेठी र घिउ खाने गरी जोडेर सयौँ गुणा बढाउने र आसामीलाई कमारो तुल्याउने जस्तो अत्यन्त निकृष्ट अधम र अमानवीय व्यवहार गर्ने खल चरित्र हो मानसिङ । स्वेच्छाचारी र भ्रष्ट छ ऊ । गाउँलेका नजरबाट गिरेको छ ऊ गाउँलेले उसलाई जब घोक्र्याएर वाचन गर्न लगाए तब उसका फट्याइँ र जालसाजी खुल्न आएका छन् । सुभ्रमा रवाफिलो देखिने मानसिङ अन्तमा निरीह, कमजोर देखिए पनि उ प्रतिकूलबाट अनुकूल भने भएको छैन । त्यसैले मानसिङ प्रतिकूल र स्थिर चरित्र हो । स्त्रीलम्पट र भ्रष्ट चरित्र पनि हो । श्रमजीवी किसानलाई हेर्ने उसको दृष्टिकोण नकारात्मक छ ।

ग. कुमार

कुमार यस नाटकको सहायक पात्र हो । सहायक भए पनि उसको भूमिका उल्लेख्य छ । उ एकैचोटि सातौँ दृश्यमा देखापर्छ । साहिलाको बाबु मर्ने बेलामा कुमार नै अगाडि हुन्छ र बुढाको अन्तिम इच्छा सुन्ने व्यक्ति पनि अभै हुन्छ । कुमार र बुढाको विचारमा साम्यता छ । उसले बुढाका अधुरा सपना पुरा गर्ने अठोट गरेको छ । कुमार अनुकूल र सत्पात्र हो, सचेत युवाहरुले प्रतिनिधि तथा आन्दोलनको अगुवाह गर्ने सचेत र

सङ्घर्षशील चरित्र हो । साहिँलाले अधिन्हुङ्गो उठाएर मानसिडलाई हान्न खोज्दा नगुमाउने जिम्मेवार चरित्रका रूपमा देखिएको छ ।

घ. बुढा

बुढा यस नाटकको गौण पात्र हो । उ नायक साहिलाको बाबु हो । ऊ बाबुले लिएको ऋणको उत्तराधिकारी आसामी र कमारो हो, तर नाटक थालिदा उ लिएर वा बृद्ध र रुग्ण भएर घरमा बसेको छ र उसको सट्टामा लामो समयदेखि साहिलो साहु कहा बसेको छ । बुढा विगतमा बाघ भई बसे पनि उसभित्र शोषक र सामन्त प्रति तीव्र घृणा लुकेर रहेको कुरा भने बेलामा उसले कुमारलाई भनेका कुराबाट प्रष्ट हुन्छ ।

ड. अन्य पात्रहरु:

यस नाटकमा कुले, गोरे, सानी, र मुना, गौण तर सकारात्मक चरित्रहरु रहेका पात्र हुन् । मुना साहिलाकी छोरी हो भने सानी वैद्यकी छोरी हो । दुवै चेचनशील, सकारात्मक नारी चरित्र हुन् । मुना पूर्ण जिम्मेवार, सङ्घर्षशील, जुभारु छ भने सानी तेस्रो दृश्यमा मात्र भुलुकक देखापर्छ ।

यस नाटकमा वीरबहादुर, वैद्य, प्रधानपञ्च लठैतहरु जस्ता नकारात्मक चरित्रहरु पनि रहेका छन् । वीरबहादुर साहु मानसिडको जुठो-पुरोमा हुर्केको कारिन्दा हो । ऊ निम्न वर्गीय भएर पनि सामन्त वर्गको सेवामा समर्पित चरित्र हो । वैद्य स्वर्धी चरित्र हो । प्रधान पञ्च चाकरलाई सहयोग गर्न नरुचाउने चरित्र हो ।

शीर्षक दुईको उपशीर्षक तीनमा उद्देश्य र विचार प्रस्तुत गरेका छन् । प्रगतिवादी जीवन दृष्टि र भविष्य दृष्टिका कोणबाट प्रस्तुत नाटक सकारात्मक र उत्कृष्ट छ । यो नाटक सामाजिक रुपान्तरणको सशक्त साधनका रूपमा हजारौँ पटक प्रयुक्त भइ आएको देखाएका छन् । अन्याय, अत्याचार, शोषक, दमन र उत्पीडनबाट ग्रस्त नेपाली समाजलाई त्यसबाट मुक्त पार्दै सुन्दर, स्वस्थ, समतामूलक समाजको स्थापना गर्न सहयोग पुर्याउनु नै प्रस्तुत नाटकको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यही उद्देश्य प्राप्तिका लागि यहा सर्वप्रथम सामन्ती शोषण उत्पीडन र थिचोमिचो देखाइएको छ । सामन्तप्रति घृणा उत्पन्न गरिएको छ, सामन्तवादका विरुद्ध जनतालाई एकताबद्ध हन उत्प्रेरित गरिएको छ र शोषण, उत्पीडनका विरुद्धको सङ्घर्षमा जनताको विजय देखाइएको छ । यस नाटकमा साहु मानसिड र साहिलाका सम्बन्धबाट अगाडि बढाई वैद्य, प्रधानपञ्च, वीरबहादुर, बुढा, कुमार

कुले, गोरे, मुना सानी आदि चरित्रका क्रियाकलापका आधारमा शोषित, पीडित वर्ग र शोषक सामन्त वर्गका विचको वर्गद्वन्दबाट पुस्ट्याई गरिएको छ । मानसिड शोषक सामन्त वर्गको प्रतिनिधि हो, जसले शोषणका अनेक जाल ओछ्याएको छ । सोभा गाउँलेका घरखेत लुटेको छ, अनेक जाली तमसुक खडा गरेको छ ।

सामन्ती शोषण उत्पीडनबाट अर्जित र उत्पीडित भएकाहरु एकजुट-एकमत भएर लागे जस्तो सामन्तवादी प्रति प्रतिकार गर्न र सामन्तहरुलाई विस्थापन गर्न सकिन्छ, भन्ने देखाउदै यहाँ जनएकताको बलमा सामन्तवादलाई विस्थापन गरी समतामूलक समाज वा जनवादी शासन व्यवस्था स्थापित गर्न सम्भव हुन्छ, भन्ने सारवस्तुलाई सम्प्रेषण गर्न नाटक सक्षम भएको छ ।

समग्रमा नाटकले सामन्ती शोषण उत्पीडनबाट शोषित पीडित भएर, विदेश पलायन हुनुभन्दा गास-बासका लागि आफ्नो देशमा सडघर्ष गर्नुपर्छ भन्ने जीवनवादी आशावादी विचारको प्रवाह पनि यहा भएको छ । मुगलान गएर बरु विदेशीको चाकरी गरेर भए पनि साहुको पैसा चुक्ता गर्ने विचार गर्ने साहिलालाई आवाज, आकाशवाणीले त्यस्तो विचार त्यागेर यही सडघर्ष गर्नुपर्ने सन्देश दिएको छ । नाटकले जीवनबाट पलायन र निराशाहरु सुनौलो भविष्यको आशाको सञ्चार गरेको छ । कुमारले थाप्लो कसैको पनि अभागी हुँदैन भनेको छ । साहिलाले बेहोसी अवस्थामा हाम्रो दिन आउँदै छ बोलको अन्तिम गीतले सुनौलो विहानीको सञ्चार गरेको देखाउछन् समालोचक । यसमा शोषक सामन्तलाई जनकारवाही भएको घटनाले हरेक शोषित पीडितले अब त हाम्रो दिन आउछ भनी जुर्मुराएर उठ्ने बेला भइसकेको सडकेत गर्दछ । नाटकले भाग्यवादको साटो कर्मवादी तथा निराशाको साटो आशावादी विचारको सम्प्रेषण गरेको छ । भन्दै समालोचना अगाडि बढाउछन् ।

नाटकको उदेश्य वा विचार परिवर्तनधर्मी समुन्नत र सुन्दर रहेको देखिन्छ । सुन्दर एवम् समतामूलक समाजको स्थापनामा जोड दिएको छ । वर्तमान समाजको कुरुप पक्षलाई देखाउन्दै सुन्दर समाजको स्थापना केकसरी गर्न सम्भव छ भन्ने मार्ग चित्र समेत यसले प्रस्तुत गरेको छ ।

शीर्षक दुईको उपशीर्षक चारमा समालोचकले संवाद वा कथोपकथनलाई प्रस्तुत गरेका छन् । नाटक अभिनयात्मक र प्रदर्शनमूलक भएकाले यसमा संवादको प्रमुख

भूमिका रहन्छ । संवादले कथानकलाई अगाडि बढाउने चरित्रलाई उजेल्याउने परिवेशलाई बुझाउने र पात्रको स्तर चिनाउने काम गरेको हुन्छ । नाटकको संवाद स्वाभाविक, सरल र ओजपूर्ण समेत रहेको छ । शोषक र शोषित वर्ग गरि मुख्य दुई पक्ष रहेको यस नाटकमा संवाद पनि यिनै दुई पक्षका विचमा रहेको छ ।

शीर्षक दुईको उपशीर्षक पाँचमा द्वन्द्व प्रस्तुत गरेका छन् समालोचकले । यस नाटकमा नाटककार प्रश्रितले नाट्यविधालाई शोषक र शोषित विच रहेकाले शोषकले आफ्नो अत्याचार मौलाओस् भन्ने चाहेको छ र त्यसमा कही कसैबाट अवरोध विरोध भए ऊ सहन चाहन्न भन्ने शोषित, पिडितले त्यस सोषण दमन उत्पीडनबाट छुटकारा वा मुक्तिको मार्गमा आउने हरेक अवरोधलाई पन्छाउन प्रतिवद्ध भएर लागेको छ । समाजमा वर्ग छन् र हरेक वर्गका आफ्ना वर्ग स्वार्थ छन् । स्वार्थ बुझ्नुको तात्पर्य नै सङ्घर्ष वा द्वन्द्व हो भनेका छन् शीर्षक दुईको उपशीर्षक छ मा परिवेशलाई परिवेशले नाटकलाई टेक्ने र उभिन्ने ठाउँ प्रदान गर्नुको साथै नाटकका जीवन्त र स्वाभाविक यथार्थको धरातल प्रदान गर्दछ । यस नाटकमा नाटककारले देखाउन खोजेको परिवेशलाई समालोचकले प्रष्टाएका छन् नाटकले प्राप्त गरेको परिवेश पञ्चायतकालीन हो । यस नाटकमा ग्रामीण परिवेशमा उभिएको र सहरिया उद्योग, व्यापार र जागिरे जीवन नभएर ग्रामीण र कृषि जीवन रहेको छ । साहिँला गरिव किसान हो भने साहु मानसिङ धनी किसान वा जमिनदार हो । गरिव किसानहरुलाई विभिन्न जाल र फन्दामा पारेर धनी किसान वा सामन्तहरुले तीनपुस्तकमारा बनाएर तिनको श्रम शोषण गरेका छन् र शोषक प्रति असह्य भए पछि आफ्नो अधिकारको लागि जाइलागेर भएर भएपनि मूक्ति हुन चाहेका छन् । यही परिवेशमा नाटक घुमेको छ ।

शीर्षक दुईको उपशीर्षक सातमा भाषा शैली प्रस्तुत गरेका छन् । नाटकको भाषा शैली सरल बोधगम्य र प्रभावकारी छ । पटक पटक मञ्चन भएको पछि लेखन गरिएको र लेखिसकेपछि फेरि पञ्चन गरिएको हुँदा लोक नाटकमा भै यसमा पटक-पटक परिष्कार परिमार्जन र परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

समालोचकले शीषक दुईको उपशीर्षक आठमा अभिनय र रङगमञ्च प्रस्तुत गरेका छन् यस नाटकको अभिनय तत्व र रङगमञ्चका दृष्टिले सशक्त छ रङगमञ्च र अभिनय पक्षलाई हृदयङगम् गदै यसको रचना भएको देखिन्छ । कथा वस्तु, पात्रहरुको स्तर र परिवेश बमोजिम जुन किसिमको रङगमञ्चको निर्देश नाटकमा भएको देखाएका छन् । त्यो स्वाभाविक ,सम्भव र प्रभावकारी रहेको देखाएका छन् ।

शीर्षक रहेको उपशीर्षक नौमा नाटकको शैलीमा र संरचना यस नाटक अभिनयपूर्ण प्रदर्शन भएको वा प्रदर्शनकारी कृति हो । नाटक रङ्गमञ्च र अभिनयका दृष्टिले कति समृद्ध र सबल छ नाट्य शैलीका दृष्टिले पनि त्यतिकै सशक्त र नयाँ छ । यस नाटकमा जम्मा दश वटा दृश्यमा संरचित छ । नाटकमा पाँच अंक हुनुपर्ने र हरेक अडक विभिन्न दृश्यहरूमा विस्तारित हुनुपर्ने शास्त्रीय मान्यतालाई छाडेर यसमा अडक होइन दृष्य विधान मात्र गरिएको छ । नाटकको नायक उदात्त, उच्च आदि हुनु पर्ने शास्त्रीय मान्यता रहेपनि यहाँ साधारण किसान र अझ शोषित, पीडित तथा कमारो तुल्याइएको साहिंलालाई नाटकको प्रमुख पात्र वा नायक बनाएको छ । नाटकले जम्मा २६ पृष्ठ ओगटेको छ र मञ्चन गर्दा एकडेढ घण्टा मात्र लाग्छ आयाम लघु छ । नाटकमा चरित्र र घटनाको सन्तुलित प्रयोग छ, गीतको समावेश भएको छ, नाटकको कथानक सन्तोषमा टुङ्गिएको छ । नाटकको अन्तर्वस्तु र चरित्रहरू दुवै रङ्गमञ्चमा दर्शक सामू प्रस्तुत गरिन्छ भन्दै समालोचक प्रस्तुत गर्दछन् ।

शीर्षक तीनमा मूल्याङ्कनका कमीमा पचास रुपियाँको तमसुक नाटकमा पनि समालोचकले सबलपक्ष र दुर्बल पक्ष देखाएका छन् ।

सबल पक्ष :-यो अत्यन्त सबल र सशक्त प्रगतिवादी नाटक हो यसको ऐतिहासिक महत्व छ भन्छन् समालोचक । नाटकमा सामाजिक राजनीतिक रूपान्तरणमा पनि यसले अहम भूमिका खेलेको छ । सबल पक्षलाई बुँदागत पक्षमा देखाएका छन् । वा पचास रुपियाँको तमसुक नेपाली नाटक परम्पराकै एक महत्वपूर्ण प्राप्ति हो त्यो प्रगतिवादी नेपाली नाट्य परम्पराको एक उत्कृष्ट र नमुना कृति पनि हो ।

२. यो नाटक २०२४ देखि हजारौँपटक नेपालीहरूका विचमा प्रदर्शन गरिएको छ र यसलाई अन्याय अत्याचार परेको तथा तमाम शोषित पीडितहरूले यसलाई मन पराएका छन् ।
३. नाटक छोटोछोटा दश दृश्यमा सङ्गठित छ । यो नाटक पहिले र जहाँ पनि सामान्य तयारीका साथ प्रदर्शन गर्न सजिलो छ ।
४. यसको कथावस्तु तत्कालीन नेपाली समाजबाट लिइएको हो । शोषण दमनबाट आक्रान्त वर्गीय समाज देखाउँदै यसमा उन्मुक्तिको चाह देखाइएको छ ।
५. नाटकले शोषित, पीडितहरूको एकता र सङ्गठनको आवश्यकता देखाएको छ ।

६. शोषक सामन्तप्रति उदारता देखाउन नहुने, शोषक सामन्त वर्गप्रति विश्वास गर्न नहुने त्यस्ताको धाक-धम्कीबाट डराउन नहुने देखाएका छन् ।
७. नाटकले शोषित, पीडित जनताको चेतनाको स्तर उकासेको छ ।
८. यसमा वर्गचेत छ, वर्गद्वन्द छ र वर्गद्वन्दमा उत्पीडित पक्षको विजय छ । तसर्थ नाटकले प्रगतिवादी जीवन दृष्टि र प्रगतिवादी भविष्य र समतामूलक समाज व्यवस्थाको चाहना राखेको छ ॥

दुर्बल पक्ष

१. शोषक सामन्तलाई अत्यन्त कमजोर देखाएको छ ।
२. यहाँ कथानकको विकास एकदम छिटो छिटो भएको छ ।
३. पात्रहरुको चेतनाको विकास सुकेको खरमा आगो लागे भै छिट्-छिटो भएको छ ।
४. नाटकमा पात्रको चेतनाको स्तर र नाटकमा समावेश गरिएका गीतको चेतनाको स्तर र नाटकमा सामञ्जस्य कायम भएको छैन ।
५. परम्परागत शास्त्रीय नटकहरुमा आकाशवाणि भनेर नेथ्यकबाट बोलेकै यहाँ नेपाल आमाको आवाज आएको छ ।
६. कतिपय दृश्य साढे छोटो छन् ।

शीर्षक तीनको उपशीर्षक तीनमा मूल्याङ्कनमा समालोचक डा. लामिछानेले यस नाटकलाई यसरी हेरेका छन् । प्रगतिवादी नाट्य परम्परामा पचास रुपियाँको तमसुक एक उत्कृष्ट नाटकका रूपमा रहेको देखाउँदै नेपाली नाटकमा प्रगतिवाद २००८ सालमा प्रकाशित वासु पासाको किमान हो । यसै क्रममा प्रश्रितले पनि पचास रुपियाँको तमसुक प्रगतिवादलाई अंगालेर तयार पारेको कृति हो भनिएको छ । उनका परवर्ती नाट्य कृतिहरुका सापेक्षमापनि प्रस्तुत नाट्य कृति उत्कृष्ट देखापर्छ । दस दृश्यमा लेखिएको पचास रुपियाँको तमसुक (२०२८) नाटक शोषण र त्यसबाट मुक्तिको सङ्घर्षमा आधारित छ । यसनाटकमा जुन समस्या उठाएको छ, त्यो आधारभूत र मूल समस्या उठाएको छ र त्यसको प्रततिशील समाधान पनि देखाएको छ । शोषण दमनबाट मुक्ति पाउनु भनेको सामन्तवादबाट मुक्ति पाउनु हो । यो नाटक संरचनाका दृष्टिले तथा रङ्गमञ्च र

अन्वितित्रयका दृष्टिले हेर्दा सर्वाधिक सन्तुलित उत्कृष्ट र स्तरीय देखापर्दछ । तसर्थ उनका आमाको काखमा देशलाई मन्त्रीजी, बुङ्गमञ्च र अन्वितित्रयका दृष्टिले हेर्दा पचास रुपियाँको तमसुक सर्वाधिक सन्तुलित उत्कृष्ट र स्तरीय देखापर्दछ । तसर्थ उनका आमाको काखमा, पहार देशलाई मन्त्रीजी, बुद्ध र चण्डाल युवती भन्दा पचास रुपियाको तमसुक नै समालोचकले उत्कृष्ट ठहराएका छन् ।

प्रेमप्रसाद राजभण्डारीले प्रश्रितको “सपनाहरु उपहार देशलाई” नाटकलाई नेपाली नाट्य परम्परामा राखेर हेर्नुका साथै नाटकको तत्वगत आधारमा पनि अध्ययन गरेका छन् ।

राजभण्डारीले नाटकको विषय उठामा नेपाली भाषामा सुरुवात हास्यकदम्बक मुद्राक्षसको अनुवाद गरी मोतीराम भट्टका शकुन्तला, पदमावती, प्रियदर्शिका, ज्ञानभङ्ग तरङ्गिणी, हुँदै अटलबहादुर नेपाली नाटकको इतिहासमा प्रथम मौलिक नाटक भएर देखा परेपछि मुटुको व्यथाबाट नाटकले आधुनिकता पाएको र नेपाली नाटक परम्परामा विभिन्न धारा , परम्परा र विशेषताका साथ गति लिने क्रममा गोपालप्रसाद रिमालको मसान (२००३) गोविन्दबाहुर मल्ल गोठालेको ‘भूसको अगो’, च्यातिएको पर्दा, विजय मल्लको भस्मासुरको नलीहाड, गोपाल पराजुलीको ‘गोलाईका दुई छेउ’, मोहनराज शर्माको वैकुण्ठ एक्सप्रेस, सरुभक्तकोयुद्ध: अनी ग्यास च्याम्बर भित्र, अशेष मल्लको “तुँवालोले ढाकेकोवस्ती” हुँदै मोदनाथ प्रश्रितको सपनाहरु: उपहार देशलाई नाटकले स्थान लिएको देखाइएको छ ।

मोदनाथ प्रश्रित नेपाली साहित्यको प्रगतिवादी धाराका विविध विधामा परेका सशक्त स्तम्भ हुन् । नेपाली प्रगतिवादी नाटकको हालसम्म आमाको कादम उनका प्रकाशित नाटकहरुको क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । उनका प्रकाशित नाटकहरु हालसम्मका आमाको काखमा, पचास रुपियाँको तमसुक सपनाहरु उपहार देशलाई र ‘मन्त्रीजी’ हुन । उनले मार्क्सवादी मान्यतालाई प्राथमिकता दिएर लेखेका छन् । उनका नाटकहरुमा देश, प्रगति, स्वतन्त्रता, वर्गीयता आदि कुराका लागि विशेष रुपमा विचार प्रधान भएका छन् । यो नाटक लेखन सुरुवात मात्र प्रश्रितले गरेका हुन उनले चार हृदयमा लेखिएको नाटकलाई नाटककार, कलाकार, ऋषि मुनाल र विजय पौडेलद्वारा नाटकको चार दृश्यलाई अपूर्ण मानी अन्य केही दृश्य थप गरी नाटकलाई नै दृश्यमा टुङ्ग्याइयो । नाटकको पुनर्लेखन रामप्रसाद प्रदीपले गरेको हुनाले यो नाटक एक नाटककार द्वारा सम्पन्न नभएर

सामूहिक लेखनबाट तयार भएको हो । भन्दै प्रष्ट्याएका छन् । समालोचक प्रेमप्रसाद प्रेमप्रसाद राजभण्डारी ।

कृतिगत विश्लेषण गर्दा शीर्षक, संरचना, पात्र कथानक संवाद द्वन्द र विचार आदि तत्वका आधारमा यसलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

शीर्षकमा सपनाहरुमा उपहार देशलाई नाटकको नाम वा शीर्षक लाक्षणिक रहेको छ । एक सचेत नागरिक देशको अस्मिता र जनताको मुक्तिका लागि विचारमा परिवर्तन गर्न कुनै पनि यातना देखि नडराई, प्रलोभन, दया माया, मोहमा नअल्झिएर सपनालाई साकार पार्न सहीद भएको छ । उसले देश र जनताका पक्षमा गरेका काम निःस्वार्थ भएको देखाएका छन् । मानिसलाई सङ्गठित गरी पुरानो पञ्चायती सत्तालाई परिवर्तन गरी जनताका लागि जनताकै शासन ल्याउने प्रयत्नमा धेरै योजना बोकेर काम गर्दा गर्दै एकजुट हुन नदिन नेल र हतकडी ले बाधिएको निरिह अवस्थामा दृढ रहेको योडाले जनताको मुक्तिको योजनालाई शासक समक्ष कति पनि कुनै सङ्केत नदिएर आफूले जीवन बलिदान गरेको छ । आफूले गरेको लक्ष हुन नसकेको हुन नसकेको हुनाले बाँकी योजनालाई सपनाका रूपमा देशलाई उपहारका रूपमा छोडेको छ । यस नाटकको नायक अर्जुनले कु-शासनको मृत्युदण्डको सुनुवाई पछि पनि निर्भीकता कायमै राख्छ । अर्जुनले जङ्गलमा आफूलाई गोली हानेर मार्नु पूर्व तत्कालीन शासनको रक्षक भनाउदो डीएसपीलाई प्रत्येक कुरामा चुनौति दिँदै गम्भीर मुद्रामा देश र जनतालाई सम्बोधन गर्दै निरङ्कुशताको विद्रोह गरेको छ । यहीक्रममा अनुनका सपना पूराहुन नसकेका देशलाई नै बाँकी काम गर्न उपहार दिएको भैँ भएको विश्लेषणात्मकता छ ।

संरचनागत स्वरूप समनाहरु उपहार देशलाई नाटक ४४ पृष्ठमा संरचित र नौ दृश्यमा विभाजन भएको छ । यस नाटकमा नौ दृश्यहरु समानान्तर रूपमा विकसित भएका छन् । नाटकमा दुई पृष्ठको दृश्य देखि तेह्र पृष्ठसम्मकामो दृश्य रहेका छन् । नाटकको दृश्य आयामिक दृष्टिले सबैभन्दा छोटो दृश्य आठ र सबैभन्दा लामो दृश्य सात रहेका छन् । एउटा गाउँको ठूलो चौरमा दिनको चार वजेतिरबाट प्रारम्भ भएको नाटकका भित्री दृश्यहरुमा छोटो-छोटो अभिनय र संवाद कुतूहलका साथ हेरिरहने प्रकारले मञ्चन व्यवस्था भएको छ । एकै बसाइमा पढेर सकिने सानै आकारको भए पनि यो नाटक सैद्धान्तिक, वैचारिक एवं क्रान्तिकारी भावनाले युक्त विशाल भावनात्मक आयामको नाटक हो । वि.स. १९९७ सालको सहीद काण्डदेखि तीस वर्षे निसङ्कुस पञ्चायती व्यवस्थाको दमन चक्र

विस्तारित हुने सम्भावित सङ्केत गरी प्रतिबन्धित अवस्थामा धेरै सजगता अपनाएर विभिन्न समस्याको सामना गर्दै जनतालाई मोहित पार्दै क्रान्तिको पक्षमा तयार हुन चेतनाको जागरण गराउन यो नाटक सक्षम छ ।

पात्रविधानमा सीमित आयाममा सीमित पात्रको व्यवस्था मिलाई पुरा भएको नाटक हो । यस नाटकभित्र महिला-पुरुष सत असत युवाबृद्धको पात्रका रूपमा सफल संयोजन भएको छ । यहाँ नाटकको नायक अर्जुनले नावालक छोरादेखि बाबु- आमासम्मको उपस्थिति गराई एक सङ्घर्षशील व्यक्तिको जीवनले तिन पुस्तालाई प्रभावित बनाएको देखाइएको छ । सहिद मुख्य पात्र अर्जुन अर्जुनको बाबु, अर्जुनकी आमा, अर्जुनकी श्रीमती सङ्गीता, बहिनी सरिता र भाषण मञ्चमा देखिने थुप्रै महिला पुरुषहरु सतपात्रका रूपमा क्रान्तिकारी भावले ओतप्रोत भएका वर्गीय चरित्र हुन् । निरङ्कुश शासनको भरौटे एवम जनदमनकारी शोषक, सामन्तका रक्षकका रूपमा असत स्वयम खल पात्रका रूपमा अञ्चलाधीश, डी.एस.पी , इनस्पेक्टर, हवलदार, पाँच सात जना प्रहरी न्यायधीश आदि रहेका छन् । नाटक भित्र प्रमुख रूपमा नायक अर्जुनलाई विभिन्न षड्यन्त्र गरी प्रलोभन देखाउने काममा सक्रिय भए पनि अन्ततः उनीहरु आफ्नो लक्षमा विफल भएर न्याय र स्वतन्त्रताका पक्षमा रहने एक निर्दोष व्यक्तिको हत्या गर्छन् । खलपात्रहरुको बढी सङ्ख्याले निर्दोष अर्जुनलाई राज्यसत्ताको विरोधि बनाउदै कानुन आफ्ना हातमा लिएर अर्जुनको जनताका पक्षमा पनि आवाज उठाए पनि केही चलेन । अन्तमा निरङ्कुशताले बचाउ गर्न न्याय स्वतन्त्रता र समानताका आवाज उठाउने निर्दोष व्यक्तिको हत्या गरेको देखाइएको छ ।

कथानक गाउँको ठुलो चौउरमा एक परिवर्तनशील समूहले गाउँमा जनता भेला गराई तत्कालीन व्यवस्थाको विरोध गर्नेहरुको कार्यक्रममा प्रहरी हस्तक्षेप हुन्छ । झडप पछि अर्जुनलाई प्रहरीले नियन्त्रणमा लिन्छ । रातको समयमा प्रहरी यातनाकोठामा अर्जुनलाई हतकडी र नेल हालेर केरकार गर्न सुरु गर्छन्, प्रहरी,हवलदार,इनस्पेक्टर र डी.एस.पि. ले अनेक यातना दिदा पनि अर्जुनबाट आफ्नो सङ्गठनको गोपनीयता भङ्ग नगरेकाले उसलाई नङ्मा पिन ढोक्ने, चाकमा सुर्सानी लगाउने, टाउकोमा करेन्ट लगाउने गरियो तर केही नमागी कुटाई र यातनाबाट बेहोस लडेको अवस्थामा कित्ते बयान लेखी बुडी औँठाको छाप लगाई बयानको फाईल तयार पारिन्छ । अर्जुनलाई अर्को दिन अदालतमा लगेर कठघरामा उभ्याई हातहतियार सहित गिरफ्तार भएको पेसेवार आतङ्ककारी, राजद्रोही, र राज्य

विप्लवीको आरोप लगाइन्छ । अर्जुनले कुनै बयान नदिए पनि कित्तै बयानका आधारमा देश र जनताको सुन्दर भविष्यको समना बोकेर हिडेका राजनीतिक कार्यकर्तालाई प्रतिक्रियावादी अदालतले प्रहरीको माग दावी मनासिव ठहर गरी राजकाज अपराध र सजाय ऐन अनुसार भन्दै अर्जुनलाई मृत्युदण्ड दिने निर्णय सुनायो । फैसलाको सुनुवाई पछि डी एस पी र अञ्चलाधीश का विच सल्लाह गरी एक जनालाई मार्नु भन्दा समूह पत्ता लगाए राम्रो हुन्छ भन्ने गोप्य सहमति पछि अर्जुनलाई सहयोग गर्ने बचाउने विभिन्न बाहना गरिन्छ । श्री ५ मा निवेदन गरि बचाउने नक्कली कुरा सगठनको सुराकी पत्ता लगाउने प्रयास हुन्छ । अर्जुनबाट कुनै हालतमा सुराकी पत्ता नलागेमा अदालतको निर्णय बमोजिम गर्ने सल्लाह अञ्चलाधीश र डि एस पी विच हुन्छ । साँभको पाँच बजेपछि डी एस पी बन्दी कोठाभित्र प्रवेशगरि अर्जुनलाई नाटकीय रूपमा सम्झाएर पलायन गराउने अनेक प्रयत्न गर्छतर अर्जुनले निरङ्कुश व्यास्थामा 'म जस्ता कति मरे, म मरे पनि इतिहासको प्रवाह रोकीने छैन । कुनै दिन निरङ्कुशताबाट मुक्त भएर सबै मुक्त र स्वतन्त्र हुनेछन्' भन्ने विचार प्रकट गर्छ, तैपनि अर्जुनलाई आत्मसमर्पण गराई सङ्गठनका कुनै गतिविधि पत्ता लगाउन सकिन्छ भनि डी एस पी अर्जुनको घरमा गई अर्जुनको जीवन बचाउन सकिन्छ भन्दै परिवारका सबै सदस्यसंग अनेक बनावटी कुरा गरी अर्जुनलाई आत्मसमर्पण गराउन पुन प्रयार गर्छ । डी एसपी ले एकपटक बन्दी अर्जुनसँग कैदी कोठामा परिवारमा सबै सदस्यको भेट गराई अर्जुनलाई फकाउन चाहन्छ, तर भेटमा अर्जुनबाट सबै सदस्यलाई सान्त्वना दिने काम हुन्छ । अर्जुनले कुनै पनि हालतमा आत्मसमर्पण नगरेपछि अन्तमा उसलाई ठूलो जङ्गलमा लागि गोली हानि मारिन्छ । यसरी क्रान्तिकारी व्याक्ति वा नाटकको नायक अर्जुन देश र जनताको लागि सहीद बनेको छ ।

समालोचकले संवादलाई पनि प्रष्टाएका छन् । सपनाका उपहार देशका नायकको भाषणबाट प्रारम्भ भएको छ । यो राजनीतिक लक्ष्य भएको नाटक भएकाले प्रायःनाटकमा प्रयोग भएका संवादहरु राजनितिबाट प्रेरित छन् । संवादमा प्रयोग भएका अभिव्यक्ति लक्ष्यणात्मक र व्याञ्जनात्मक दुबै प्रकारका छन् । यस नाटक भित्रका संवादहरु सन्दर्भगत तरिकाले लामाछोटा र ओठे जवाफका रूपमा निकै आणतन युक्त छन् । नाटकको नायक अर्जुनले प्रयोग गरेका संवाद क्रान्तिकारी, अग्रगामि र आक्रोशपूर्ण देखिन्छन् । निरङ्कुश शासकका पक्षधरहरुले प्रयोग गरेका संवादमा पुरानो गन्ध यथास्थितिवादी चिन्तन र प्रतिगमनकारि आशय रहेका छन् । कतै-कतै कूटनीतिक एवम् षड्यन्त्रमूलक संवादले

नाटकलाई कौतूहलपूर्ण बनाएको छ । संवादहरु गतिशील बनेको यो नाटकमा साल संवादको प्रयोग भएको छ, यो सबैको लागि पाच्य छ । सरल र सहज संवादहरु विचार गहनताका दृष्टिले निकै वस्तुवादी देखिन्छ र द्वन्द्व र सङ्घर्ष: यस नाटकले द्वन्दात्मक भौतिक वादलाई प्राथमिकता दिएर वर्गसङ्घर्ष देखाउन खोजेको छ । नाटकमा अग्रगमनकारी चिन्तनबाट अगाडि बड्ने क्रान्तिकारी योद्धा र सामन्तवादी पक्षपोषण गर्ने पश्चगमनकारी एवम् यथास्थितिवादीका हिमायतिका बीच द्वन्द्व देखाईएको छ । विचार द्वन्द्वबाट सिर्जना भएको वस्तुगत अवस्थालाई व्यक्ति हत्यामा लगेर टुङ्ग्याईएको छ ।संवाद अभिनय र विचारका विचमा पनि सूक्ष्म र तीव्र प्रकारको द्वन्द्व देखाएको छ । नाटकमा अभिनय, गीत, संवाद आदिका माध्यमद्वारा परिवर्तन र स्वतन्त्रका लागि वर्गद्वन्द्व देखाएको छ । परिवर्तनकारि नायक माथि निरङ्कुशताका संरक्षकले दमन गर्दा सुक्ष्म भएको द्वन्द्व स्पष्ट रुपमा सत्ता र जनता शोषण,र शोषित,दमनकारि र दमित विच हुने द्वन्द्वलाई पात्रहरुका माध्यमबाट नाटकमा देखाएको छ ।

विचारलाई पनि समालोचकले प्रस्तुत गरेका छन् । नाटकमा विद्रोह, सङ्घर्ष र क्रान्तिलाई प्रतिकामक रुपमा अभिव्यक्ति गर्दै नाटककारले समाजमा अवस्थित वर्गीय शक्तिको विजय गीत गाएका छन् । यहाँ हुने खाने र हुदा खाने विच वर्गीय द्वन्द्व कलात्मक रुपले प्रस्तुत गरी साम्यवादी आदर्शलाई जीवन प्रयोजनका सन्दर्भमा क्षणिक पराजय देखाए पनि निराशाको प्रतिकार गरी आशावादी पक्षलाई अगाडि देखाएको छ । सामान्य बौद्धिकता प्रदर्शन गरेर भावनात्मक भन्दा पनि विचार तत्वलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ ।

नेपाली नाट्य परम्परालाई प्रश्रितले मार्क्सवादी दुखान्त नाट्य मान्यतालाई अंगालेर लेखेको “सपनहरु उपहार देशलाई” नाटकमा मानवीय पीडाको सौन्दर्यीकरण नगरी देशमा विद्यमान वर्गीय समस्यालाई उजागर गरी क्रान्तिकारी एवं प्रगतिवादी शक्तिको विजयलाई देखाउने प्रयत्न गरेको समालोचकले देखाएको छ ।

ड.१. निवन्धकारका रुपमा मोदनाथ प्रश्रित

डा. जीवेन्द्रदेव गिरी

सुर्खेत जिल्लाको सिम्ता, काप्रीचौरमा जन्मेका गिरी त्रि. वि.बाट नेपाली स्नातकोत्तर गरी प्राध्यापक पेसाम संलग्न रहेका छन् । भाषा साहित्य, लोक सहित्य बाल साहित्यका क्षेत्रमा गिरीका दर्जन जति पुस्तक र थुप्रै लेख रचनाहरु प्रकाशित भइसकेका छन् ।

नेपाली साहित्यका कविता, गीत नाटक आख्यान, समालोचना आदि विधामा भैं निबन्ध विधामा पनि मोदनाथ प्रश्रितको योगदान उल्लेखनीय छ । प्रश्रितका निबन्धात्मक सिर्जनाले निकै ठूलो क्षेत्र लिएको देखिन्छ । उनका निबन्ध कृतिहरूमा अतीतका पाइलाहरू (२०४०) केही ठट्टा केही मर्का (२०४६) केही साँस्कृतिक निबन्धहरू (२०६२) हुन् भने जीवाणुदेखि मानवसम्म (२०३२) भूतप्रेतको कथा (२०४२) तथा नानीहरूलाई कसरी असल बनाउने ? (२०४४) जस्ता कृतिहरूमा पनि उनका निबन्धात्मक अभिव्यक्ति पोखिएका हुन् भन्दै समालोचक डा. जीवेन्द्रगिरि ले विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् । डा. मोदनाथ प्रश्रितले आफ्नो निबन्धमा घोलेर मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोण अनुरूप प्रस्तुत गरेका छन् । राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय, प्राचीन नवीन एवम् सामान्य विशिष्ट अनेक विषय र सन्दर्भले प्रवेश पाएका छन् । समाजोपयोगी, ज्ञानबर्दक र विचारोतेजक मात्र होइन, तर्क र अनुसन्धानमा आधारित एवम् रसिला र लोकप्रिय छन् । विषयगत विविधता, प्रस्तुतिगत सरलता र भाषागत सुधगम्यता तिनका विशेषता बनेका हुन् भन्छन् समालोचक गिरी, मोदनाथ प्रश्रितको निबन्धकारितामा समालोचक विषय वस्तुको सेरोफेरोलाई उठान गरेका छन् गिरीले प्रश्रितका निबन्धहरूमा उनका जीवनका कैयन् पक्षहरूलाई नियाल्न सकिन्छ । त्यहा भित्र उनको बाल्यकाल र विद्यार्थी जीवन, उनले अँगालेका पेसा उनको जीवनदर्शन र राजनैतिक प्रतिबद्धता अनि जेलजीवनका अनेक आयामहरू विद्यमान छन् । विभिन्न अवस्थामा दिन गुजारेका लुम्बिनि अञ्चलका पहाड-तराई कैयन ठाउहरू र भारतको काशी लगायतका अनेक स्थलहरूको परिवेश पनि निबन्ध भित्र समाविष्ट छन् । प्रश्रितका विद्यार्थी जीवनमा भोगेका, गुजारेका प्रणालीको उनले खुलेर आलोचना गरेका छन् । आफ्नो पिता, भावली हजुरबा र मावली दाजु अध्यापकका रूपमा रहेको पाठशालाले उनको चित्त बुझाउन नसकेको कुरा निबन्धमा व्यक्त गरेका छन् । उनले आफूलाई नचाहिदो व्यावहार गर्ने गुरुप्रति प्रतिशोधको भावना व्यक्त गरेका छन् । प्रश्रितले आफ्नो बाल्यकालमा देखेको रिडी बजारलाई पनि प्रष्टाएका छन् । नगर जीवनको पहिलो जानकारी दिने रिडि बजार उनकि सैना आमाको न्यानो स्नेहले उनको निबन्ध सिञ्चित छ । आभार श्रुति देखाउने अगाध स्नेह पनि निबन्धका रूपमा प्रकट भएको छ । यिनै विभिन्न विषय वस्तुको सेरोफेरेमा आफूले देखेका, भोगेका र अवलोकन गरेको विभाषालाई प्रश्रितले उठान गरेका छन् ।

प्रश्रित सादा जीवन मन पराउँछन् भन्ने कुरा उनका निबन्धमा पाइन्छ । काकाको वेदनामा 'आमाको आँसु' 'छोरी सँग एक दिन र एउटा चित्रकारसित विताएको एक

रातमा उनको सादा जीनप्रतिको मोह प्रकट भएको छ । सामन्ती ढोंग र उत्पीडनको पनि उनका निबन्धले जमेर आलोचना गरेका छन् । खिदिम गाउँमा विर्तावालाहरुले दसैं घरमा गर्ने कचहरी र यातनाजन्य क्रियाकलापहरु जनताबाट उठाउने आलोक, जात हाल्ने र फाल्ने कुरीति अनि तिनका विरुद्ध फेरालीका निवासीहरुले प्रदर्शन गरेको साहस उनका निबन्धका विषय बनेको समालोचक डा. जीवेन्द्रदेव गिरी प्रष्टाउछन् । उनले मदन पुरस्कार बापतपाएको चादीको पातो गालेर घर व्यवहारको समस्या टार्नु परेको वर्णनले एकातिर हामीलाई संवेदित तुल्याउछ । छोरा-छोरीले एक गास मात खान नपाउने परिवारको हालत खुलस्त भएको छ । ससुराको पिण्ड खाए बापत पिटाइ खानु परेका र पण्डितलाई खानका लागि दिएका केराका कोसाप्रति टुलटुल आँखा लगाइरेको दयनीय बालबालिकाको सजीव वर्णन उनका निबन्धमा पाइन्छ ।

भाषाशैली प्रश्रितका धेरैजसो निबन्धहरु, निबन्ध लेखनका सिद्धान्तलाई केन्द्र बनाएर लेखिएका छन् । केही निबन्धहरु भने आधुनिक निबन्धले अपेक्षा गर्ने विधि विधानका दृष्टिले प्रभावकारी छन् । उनका निबन्धमा कतै आत्मपरकता पाइन्छ भने कतै वस्तुपरकता पनि पाइन्छ । निबन्ध लेख्दा लेख्दै कहीं उनी अत्यन्त भावुक बनेका पाइन्छन् भने कहीं बेजोड तार्किक रुपमा भेटिन्छन् । विचार र तर्कको शक्तिशाली प्रवाह उनका निबन्धमा पाइन्छन् । भाषिक सरलता र बोधगम्यता पाइन्छ । समालोचकले भाषाशैलीमा प्रष्टाउदै विभिन्न निबन्धको उदाहरण दिदै चर्चा गरेका छन् । निबन्धमा कवितात्मक सिर्जनाहरु गरेका पनि छन् । महाकाव्यको स्तरसम्म कवितालाई लेखिसकेका प्रश्रित निबन्धमा पनि कवितात्मक भाषा प्रयोग गरेका देखिन्छन् । निबन्ध लेखनका क्रममा गीत, लोक भावका पनि समावेश पाइन्छ भने संस्कृत वाङ्मयका श्लोक सुक्तिहरु पनि उल्लेख गरेका छन् । संस्कृत कवि कालिदास र अन्य विद्वान्का पङ्क्तिहरुले पनि उनका निबन्धमा प्रवेश पाएका छन् । संवाद पनि निबन्धको भाषाशैलीमा उभ्याएका छन् ।

समालोचकले प्रश्रितका निबन्धहरु कतिपय उपशीर्षकमा पनि विभक्त छन् । बौलाहाहरुको साथमा पाँच महिना 'विद्या हराए काशी जानु' 'बा' 'इन्कलालाब जिन्दावाद' विर्चाका 'रैतीहरुह' जस्ता निबन्धमा विभिन्न उपशीर्षक भेटिन्छन् । एक बसाइमा पढ्न सकिने आकारमा प्रश्रितका निबन्धहरु संरचित भएकाले सरल र बोध्य देखाएका छन् । समालोचक गिरीले यसमा प्रष्टाएका छन् ।

उपसंहारमा पनि प्रश्रितकै निबन्धको संक्षिप्त चर्चा गर्दै नेपाली साहित्यको निबन्ध विधामा ठूलो आँधि ल्याउने काम भएको देखाएका छन् । प्रकृति, संस्कृति, जनजीवन, इतिहास, धर्म दर्शन साहित्य समाज शास्त्र अनेक विषयमा कलम चलाएका देखाएको छ । इतिहास पौराणिककाल देश विदेश सामाजिक घटनाक्रमका साथै राजनीतिक परिवेशलाई पनि टड्कारो रूपमा प्रस्तुती दिएको समालोचकले देखाएका छन् ।

ड.२. प्रश्रितका केही विचार, चूडापणि रेग्मी

संखुवासभा जिल्लाको बगामा वि.स. १९९३ सालमा जन्मेका चूडामणि रेग्मी लामो समयसम्म मेची बहुमुखी क्याम्पस भद्रपुरमा प्राध्यापन गरी हाल केही समयदेखि सेवा निवृत्त जीवन विताइरहेका छन् नेपाली साहित्यको सेवामा भने उनी जोसिएर लागिरहेका छन् । (सम्पादकीय)

मनव महाकाव्य (२०२३) ले मदन पुरस्कार पाएर चर्चाको शिखरमा चढेका मोदनाथ प्रश्रित ऐतिहासिक महाकाव्य देवासुर सङ्ग्राम (२०३०) लेखेर फन चर्चित भए । उनले थुप्रै पुस्तकहरु नेपाल र नेपाल बाहिर अत्यन्त लोकप्रियतका साथ विके, फस्वरुप उनका कति पुस्तक लुकिचोरी प्रकाशन गर्ने र वेच्ने विक्रेता पनि बढे । लेखक स्वबाट लेखक प्रश्रित ठगिए पनि पाठकहरुका प्रेमबाट उनी ठगिएनन् भन्दै समालोचक प्रश्रितका बारेमा लेख्छन् । प्रजातन्त्र प्राप्त नामको २०४६ पछि भने प्रसिद्ध त रहेनै, एमालेका मूर्धन्य नेता भएका कारण कान्तिपुर आदि दैनिकमा स्थान लिइयो । उनी भौतिकवादी विचार पोख्ने शैली भएका लेखक हुन । सरल, स्पष्ट वक्तापन र प्रगतिशील विचारका शसक्तिकरणका उनका भौतिकवादी विचार व्यक्त गर्ने लेखमा पाइने विशेषता उनमा देखाएका छन् । प्रश्रित नेपालीमात्र होइन संस्कृतका निकै ठूला विद्वान हुन् । उनले ऋग्वेद आदि वेदहरु, उपनिषद र महापुराणहरुको भौतिकवादी दृष्टिले अध्ययन गरेका देखाएको छ । अध्ययनकै फल स्वरुप देवासुर सङ्ग्राम जस्ता धेरै पुस्तक र लेखहरुको सिर्जना भएको पाइन्छ ।

बगर फउन्डेसनले प्रकासन गरेको नकुल सिलवालले सम्पादन गरेको 'नदी' नामको सङ्कलन २०६१ सालमा मोदनाथ प्रश्रितका २५ बाट लेख निबन्ध (२०५६-०६१ सम्मका लेखहरु) प्रकाशित छन् ।

नेपालमा दशैँबारे विवाद चर्किएको छ तर प्रश्रितका विचारमा दशैँ सबै नेपालीको साझा चाड हो । दसैँ मान्ने नेपालीमा एकता छ, भन्ने प्रश्रितको विचारलाई

उल्लेख गरेका छन् । शिवलाई आर्य, गैर आर्य सबैले महादेवका रूपमा मानेका छन् । यस्तो हार्दिकता परम्परागत रूपमा हामीमा छ भने अहिले आएर हामीले बटार्ने कुरै छैन भन्ने प्रश्रितले विचार व्यक्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् चूडामणि रेग्मीले । दशैं हिन्दुको मात्र चाड हैन भन्ने तर्क दिदै कतै हामी आफ्ना चाड-पर्वलाई अरुका भन्दै तर्कन्छौं ? नामको लेखमा राम र रावण सन्दर्भको सम्झना गराएका छन् । दशैं विभिन्न ठाउँमा विभिन्न ढङ्गले मनाइन्छ । नेपालमा सबै जातले मनाए भैं भारतमा सबै ठाउँमा सबै जातले मनाउँदैनन् । आर्यको मात्र दशैं भएको भए किन दशैमा देवी पूजा हुन्थ्यो आर्यले पशुहत्या किन मान्थे आदि प्रमाण प्रस्तुत गरेको यस विश्लेषणमा देखाएको छ ।

श्राद्ध गर्नु नपर्ने बारे पनि प्रश्रित स्पष्ट छन् । बाबु-आमाको सम्झना गर्ने हो भने बाबु-आमा मरेको दिनमा उनीहरूकोफोटो राखौं, माल्यार्पण गरौं आत्मीयपनमा आदरणीय पितृका विशेषताको गुणगान गरौं भन्दै विश्लेषण तयार पारेका छन् चूडामणि वन्धु रेग्मी । कृष्णको समयबाट गण विवाह र बहुपति प्रथा एक निष्ठ विवाह र बहुपत्नी प्रथातिर मोडिदै गयो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । युगका नेता थिए कृष्ण भनेका छन् ।

पशुपालन र कृषि कार्यलाई र बलरामले बलियो बनाए यो काममा विरोधी इन्द्रलाई हराए आदि कुरा उल्लेख गरेको देखाएका छन् । प्रश्रितले दुई प्रकारको कृष्णको चर्चा गरेका छन् । भागवतको कृष्णलाई काव्यको कृष्ण भनेका हुन् महाभारत युद्धलाई महाविनासकारी युद्ध थियो भनी प्रश्रितका विचारको विश्लेषण गरेका छन् ।

अवतारवाद, ईश्वरवादको प्रश्रितले तर्कपूर्ण खण्डन गरेका छन् विभिन्न लेखमा पुराणका ईश्वर वा ईश्वरका अवतारलाई तत्कालीन युगका गणनायकका रूपमा चर्चा गरेको उल्लेख गरेको यस विश्लेषणमा देखाएका छन् ।

ड.३. प्रश्रितका अतीतका पाइलाहरू :

पुण्यप्रसाद खरेल

ताप्लेजुङ थेचम्बु ३, मा वि.वस २००६ चैत्रमा जन्मेका पुण्यप्रसाद खरेल लामो समयदेखि मेची नगर -१०, भ्नापामा बसोबास गर्दै आएका छन् । लामो समयसम्म विद्यालय शिक्षकका रूपमा कार्य गरी यतिखेर उनी सेवा निवृत्त जीवन यापन गरिरहेका छन् । खरेलका आधा दर्जन भन्दा बढी पुस्तककार कृति र दर्जनौ पुस्तक र लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । सम्पादकीय समालोचक पुण्यप्रसाद खरेलले प्रश्रितलाई सम्झदै उनले प्रश्रितको “मोनेरा देखि मानवसम्म” भन्ने कृतिको लिथोकापी पहिला पढेको होकि भन्दै

उनले पहिलाचाहि कुन पढें थाहा नभएको देखाउँदै देवासुर सङ्ग्राम हो कि ? भन्दै एकिन गर्न सकेका छैनन् ।

प्रश्रितलाई आत्मीयता, प्यारो, उच्च मानेका छन् । भाषा सरल, यथार्थ , सुव्यवस्थित आदि पनि देखाउन खोजेको छ । नेपालका साहित्यकार मध्ये धेरै पढेको साहित्यकार प्रश्रित नै हो भन्दै उनलाई उच्च मूल्य दिन्छन् । गोलघरको सन्देश, नारी: बन्धन र मुक्ति, देशभक्त लक्ष्मीबाई, पचास रुपियाको तमसुक, मानव, आस्था र प्रथा: एक विवेचना, भुत प्रेतको कथा 'मानवताको कलङ्क : जातपात र छुवाछुत प्रथा' पहिले देखिएका अहिले लेखिएका इत्यादि कृति पनि समालोचक खरेलले पढिसकेका देखाएका छन् ।

मोदनाथ प्रश्रितको अतीतका पाइलाहरु (२०३६) उनीको बाल्यकालदेखि लगभग विद्यार्थीकाल पुरा गरुन्जेलसम्मको संस्मरणात्मक लेखहरु भएको कृति देखाएका छन् । प्रश्रितको जन्म थलो देखि तत्कालीन २००७ साल सामाजिक -संस्कृतिक परवेश त्यस बेलाको शिक्षाको परिपाटी, प्रश्रितको परिवार, मावली, मावलीहरुको साँस्कृतिक चिन्तन अध्ययनहरुमा बाडिएको यस कलिका हरेक अध्यायहरु अत्यन्त महत्वपूर्ण सन्देशमूलक रोचक कथा जस्ता छन् भनेका छन् । सरल भाषामा गाँउवेसीले सजिलै बुझ्नेगरी त्यस्तै टुक्का त्यस्तै उपमा आदिको प्रयोग गरी लेखिएका लेखहरु पढौँ-पढौँ लाग्छ भनेका छन् समालोचकले । अतीतका पाइलाहरु पढ्दा सुरुका पाठहरु हरिहर संस्कृत पाठशाला गणेशको चोरी-चोरी को श्रीगणेश, इन्कक्लाव-जिन्दावाद देउताको चमत्कार, जस्ता गुरु उस्तै चेला हामी माथि सोचनै पर्छ' ले तत्कालीन पाठशालाको स्थिति, त्यहाको घोकन्ते पढाई, बालमनोविज्ञान, बालकहरुको आफ्नै प्रकारको चेत, गुरुहरुको कारणले विद्यार्थीमा विकास हुने मनोभाव आदि देखाएका छन् समालोचक पुष्पप्रसाद खरेलले । जबर्जस्तीको घोकन्ते , निरस शिक्षाले प्रश्रित माथि परेका प्रभाव र उहाँको स्कुलबाट भाग्ने बानी पछि पछि बुझेर पढ्दा उँहाले प्रथम स्थान लिएको कुरा बुझ्नु पर्ने भन्दै विश्लेषण गरेका छन् ।

आधा घण्टा गुरु, 'जँड्याँहा गुरु' जस्ता पाठ प्रश्रितज्यूका दास मनोवृत्तिबाट मुक्त भई वास्तवमा महात्मागान्धी र लेनिन बीचको समानता र फरक बुझ्न गम्भीर बन्नु पर्ने र साच्चैको प्रगतिवादीको दृष्टिकोण निर्माण गर्न गुजर्नु पर्ने अध्ययन र भोगाइको कुरालाई प्रस्ट्याउछन् । तिन्ने डिट्टाको सरात 'काको वेदना' जस्ता पाठले गरिव नेपालीको विवश जीवन प्रस्ट्याएको छ । श्रद्धेय पितृको श्रद्धा गर्नु पर्दा आफ्ना काखका असर्फी जस्ता छोराछोरीको पेटमा एक गाँस मिठो खुवाउन नपाएको कारणले पिण्ड सेलाउन गएका बेला

त्यही पिण्डमा हारालुछ गरेको दृश्य मार्मिक देखाएका छन् भने अर्कातिर हाम्रो सबैभन्दा ठूलो चाड दसैमा टिका लगाई आशीर्वाद बाड्ने बेलामा काकाको एउटा छोरो अलिक राम्रै एक जोर लुगाको भागमा नाङ्गै बसी विद्रोह गरेको बेला काकाका आँखामा निस्केका भएको छ भन्दै समालोचना तयार पारेका छन् खरेलले ।

विद्या हराए काशी जानुमलाई खिज्याउने चाँदीको पातो दुईवटा पार मात्र पढ्ने हो भने प्रश्रितज्युको अध्ययन र उनले प्राप्त गरेको सफलता पछि कति दर्दनाक अभाव, गरिवी विवशता र छटपटी अवस्थालाई देखाएो छ भनेका छन् समालोचकले । ससुरा पर्नेको गोजीको रु ३० चोर्नु पर्ने बाध्यता देखि आफूले मदन पुरस्कारमा प्राप्त गरेको चाँदीको प्यारो तक्मा नै वेचन बाध्य बन्नु परेको अवस्था पनि विश्लेषण गरेको छ खरेलले ।

‘आज बुद्ध जन्मेको भए!’ भेलखान तिर, पाठहरुबाट प्रश्रितज्यु वयस्क बन्नुभएको बोध हुन्छ । जनताका मुक्तिका लागि फलामको विश्वास लिएर उभिएका, जेल-नेल दमन, यातनासँग रत्तिभर नलत्रीकन जनता जगाउदै हिड्नु पर्नेछ भन्ने जन अपेक्षा अनुरूप गरिएका काममा संस्मरण हुन । बुद्ध जन्मेका भए राज्यले चारै तिरबाट उम्किन नदिईकन मान्छेलाई गोरु भैं, गधा भैं जोत्ने लाद्ने गरेको परिपपाटी भत्काउन र स्वतन्त्रका लागि क्रान्ति गरेको देखाएका छन् । प्रशासनिक दबाव र उहाँको प्रतिरोध पाठकका लागि शिक्षामूलकछ ।

अतीतका पाइलाहरु अत्यन्त सरल, भर्सा शब्दहरु र उखान टुक्काहरु समेत प्रशस्त उपयोग गरी लेखिएको सबैजसो जनताले पढ्न र बुझ्न सकिने र अनिबार्य पढ्नु पर्ने कति हो भन्दै समालोचना तयार पारेका छन् ।

ड.४. मानस पटलका तस्वीरहरुका निबन्धकार प्रश्रितका निबन्धका केही विशिष्टता चूडामणि बशिष्ठ

भापा शान्तिनगर ७ मा वि.स. २०१४ मा जन्मेका डा.चूडामणि बशिष्ठ त्रि.वि.बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन गरी मेची बहुमुखी क्याम्पस भद्रपुर भापामा प्राध्यापन कार्यमा संलग्न छन् ।

समालोचक बशिष्ठले प्रष्टाउँदै प्रश्रितको कलम कविता पछि निबन्धमा बढी चलेको छ । २०१३ लालदेखि अहिलेसम्म पनि अविरल रूपमा निबन्ध सिर्जनामा उनको कलम चलिरहेको छ । उनका निबन्ध कृतिमा नयाँ जनवादी संस्कृति (२०२१), जीवाणु देखि

मानव सम्म (२०४२) नारी बन्धन र मुक्ति (२०३३) भूत प्रेतको कथा (२०४२) प्रश्रितका एक जोडा लेखहरू (२०४३) नानीहरूलाई कसरी असल बनाउने ? (२०४४) आस्था र प्रथा एक विवेचना (२०४४) हिन्दु धर्म जातपात र छुवाछूतको सङ्क्षिप्त इतिहास (२०४४) अतीतका पाइलाहरू (२०४२) मानस पटका केही तस्वीरहरू (२०४९) जनसंस्कृतिको नयाँ दिशा (२०४७) जीवनको बाटोमा (२०४८) आदि पुस्तकाकार कृति र विभिन्न साहित्यिक र अखबार पत्र-पत्रिकाहरूमा सयौं लेख लेखेका प्रश्रितको निबन्धकारिता देखाएका छन् समालोचक चूडामणि वशिष्ठले ।

प्रश्रितका प्रगतिवादी निबन्धहरूमा जातपात, छुवाछूत, भूतप्रेत जस्ता अन्धविश्वासी धारणाहरूको वैज्ञानिक किसिमले खण्डन गर्दै वर्गीय विषमता, सामाजिक असमानता धर्म भित्र देखिएका विसङ्गति विकृतिको आलोचना गरिएको छ ।

उनका निबन्धमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादि वैचारिकता मुखरित भएको छ । तर्कपूर्ण शैली, वसतुवादी व्याख्याको माध्यमद्वारा मार्क्सवादी चिन्तनको प्रयोग अत्यन्तै सहज सरल भाषामा स्वाभाविक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ ।

मानस पटका तस्वीरहरूमा जम्मा २४ वटा निबन्धहरू छन् । यस भित्रका सबै निबन्धहरू संस्मरणात्मक शैलीमा लेखिएका छन् । रिडी बजार रसौना आमा, शीर्षकको निबन्धमा एउटा बालक भित्र हुने स्वाभाविक जिज्ञासा कौतूहलता, नया-नया कुरो जान्ने बुझ्ने, चाख्ने उत्सुकता कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा मनोवैज्ञानिक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । “यसलाई बाँधेर पलटाऔं” शीर्षकको संस्मरणमा वैयक्तिक स्वार्थ सिद्ध गर्न कित्ते कागज गरेर अर्कालाई दुख दिने दुश्चरित्रको उद्घाटन गरिएको छ । “आप नेपाली है तो हम भी पञ्जाबी है” शीर्षकमा अन्ध शब्दवादको अर्थ खुलासा गर्ने काम भएको छ । भन्दै आम निबन्धमा पनि विभिन्न भाव प्रतिभाव औंलाउदै समालोचक विश्लेषण गर्छन् । निबन्धकार प्रश्रित एक सफल चिकित्सक पनि हुन । उनका चिकित्सा सम्बन्धी प्रसङ्ग यस पुस्तकका विभिन्न निबन्धहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । जङ्गलको बास विरामीको आस र जब नानीले आँखा खोल्थे जस्ता निबन्धहरूमा निबन्धकारका चिकित्सा सम्बन्धी संस्मरण सँगालिएका छन् । बालविवाह, अनमेल विवाहले निम्त्याएका सामाजिक समस्या, प्रश्रित आफू जेलमा बसेको वेलामा छोरीसँग भएको भेट, घरमा चोरी भएको प्रसङ्ग हिजोका कामरेडहरू आज विग्रिएको अवस्था, गाडी दुर्घटनाबाट बाँचेको दिनको स्मरण आदि जस्ता

प्रङ्ग नै निबन्धको विषय वस्तु बनेका छन् । भन्दै विश्लेषणकर्ताले विश्लेषण गरेको पाइएको छ ।

च.१. आख्यानका आलोकमा मोदनाथ प्रश्रित

डा. जीवेन्द्रदेव गिरी

सुर्खेत जिल्लाको सिम्ता, काप्रीचौर मा.वि.स. २००९ सालमा जन्मेका जीवेन्द्रदेव गिरी त्रि.वि.बाट नेपालीमा स्नातकोत्तर गरी प्राध्यापन पेशामा संलग्न रहेका छन् । भाषा, साहित्य लोक साहित्य, बालसाहित्यका क्षेत्रमा दर्जन जति पुस्तक र थुप्रैलेख रचनाहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । (सम्पादकिय)

डा. जीवेन्द्रदेव गिरीले यस विश्लेषणमा प्रश्रितका विभिन्न पाटाहरूलाई नै अध्ययन गरेका छन् प्रगतिवादी साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित कविता नाटक, निबन्ध, उपन्यास, समालोचना एवं कथा आदि साहित्यिक विद्याका साथै वाङ्मयका अन्यक्षेत्रमा पनि आफ्नो सिर्जनशील कलम चलाएका छन् । कृतिकारका रूपमा प्रश्रितलाई धेरै ठूलो धनी देखाएका छन् । महाकाव्य देखि फुटकर कविता सम्म र उपन्यास कथा देखि समालोचना, सम्मलाई लिएर हेर्दा पहाडै बनोको भैं समालोचकले प्रष्टाएका छन् । आख्यानात्मक कृतिहरू मोदनाथ प्रश्रित ! संकलित रचनाहरू खण्ड-३ (२०५८) मा एकमुष्ट बाँधिएका समालोचकले प्रष्टाएका छन् । समालोचक काव्य र नाटकमा पनि आख्यान तत्वअन्तर्निहित हुन्छ, तापनि यहाँ मूल रूपमा कथा चियाउने चेष्टा गरिएको छ भन्छन् ।

उपन्यास विधामा देशभक्त लक्ष्मीबाई र चोर पुस्तक प्रकाशित छन् । अन्य उपन्यास हरूमा 'सङ्कल्प' 'रूपको हाट' र 'जीवन निरोधा' भन्ने कृति छापिने अवस्थामा पुगेर पनि गायब भएको समालोचक देखाउँछन् । सामन्ती शासकले कृति नै जलाएको देखाएको छ समालोचनामा ।

उनका 'कथाहरू' मा सात वटा कथाहरू मात्र सङ्कलित छन् । त्यो मान्छे 'म यहाँ दश वर्षदेखि खडा छु 'निर्मला स्वर्गका पितृ 'भगडाको विउ' 'पछुतो' नरककी देवी शीर्षक ती देखा परेका छन् ।

समालोचकले प्रश्रितका आख्यानात्मक कृतिहरूमा वस्तुतत्वलाई पनि विश्लेषण गरेका छन् । प्रगतिवादी आख्यानकार प्रश्रितले यही दुनियाँको सेरोफेरोबाट आफ्ना आख्यानहरूको सामल बटुलेका छन् भन्दै विश्लेषण गरेका छन् गिरिले । आफूले टेकेको धर्ती

र देखेभोगेको समाजकै वास्तविकतालाई निरन्तरताका साथ प्रस्तुत गर्ने कार्य गरेका हुन प्रश्रितले भन्दैसमालोचक प्रस्तुत भएका छन् । विभिन्न काल खण्डका राजनीतिको शोषण दमन अत्याचार समाजमा देखाएको कुकार्यलाई समेटेर विश्लेषण गरेका छन् । साम्राज्यवादीको विरोधमा अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादलाई धावा बोलिएको र इस्ट इन्डिया कम्पनीका नाउँमा व्यापार गर्ने निहुले भारत पसेका अङ्ग्रेजहरूले भारतीय जनतालाई कति सताए र त्यसको प्रतीकार कसरी गरियो भन्ने कुराको सजीव वर्णन देशभक्त लक्ष्मीबाईमा पाइन्छ । बेलायती राज्यका गभर्नर जनरल वा लाट साहब डनफौजी र कैनिड तथा तिनको सैन्य शक्ति हाक्ने मालकम, डनलप गार्डन, रोज आदिका निर्देशनमा भारतका राजा-रजौटा, सम्राट र बादशाह राज्यहरू खोसिएको तथा भारतीय जनतालाई व्यापक दमनका साथ पराधीन तुल्याएको अनि त्यसका विरुद्ध भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईका नेतृत्वमा वीरतापूर्ण लडाइ लडिएको कुरा देशभक्त लक्ष्मीबाईमा वर्णित छ समालोचना तयार पारेका छन् । प्रश्रितको उपन्यासकारले एकातिर गौरा अङ्ग्रेजहरूका काला कातुतलाई प्रस्तुत गरेको छ भने अर्कातिर तिनका विरुद्ध डटिरहेका न्यायप्रेमी योद्धाहरूका उज्याला कामहरूलाई अधि सारेको छ ।

समालोचक सान्तवादलाई प्रहार गर्दै आफ्ना हक एवम् न्यायप्रेमी आवाज घन्काएका छन् । उनका चोर र देशभक्त लक्ष्मीबाई दुवै उपन्यासमा सामन्ती उत्पीडनका कहानी लाग्दा कहानीहरू प्रस्तुत भएका छन् भने 'म यहाँ दश वर्षदेखि खडा छु र 'पछुतो' शीर्षकका कथाहरूमा सो पीडा अभिव्यक्त छ । चोर उपन्यासमा बनेपाको पदमे साहुले किस्नेका बाबुलाई उनका इच्छा विपरीत क्षमता बाहिरको खसुको रुख चढेर घास काट्ने काममा लगाउँदा उनको ज्यान गएको , त्यसपछि बालक किस्ने उसकी आमा र बहिनीले साहु पूजारी, सिडिओ र प्रहरीका अन्यायपूर्ण क्रियाकलापको सिकार हुनु परेको हुदयविदारक कथा छ । समालोचक देखाउछन् पद्मे साहुले ऋणको हिसाब गरेर आमाछोरालाई काममा मात्र ढनाएन, उनीहरूको चौनारोड छोएको जग्गा, बास र पालेका बस्तुभाउ समेत हडपेर उठिबास लगायो । आँसुका घुट्टा पिउँदै भक्तपुर र काठमाडौं पुगेका ती तीन प्राणीलाई कतै साहूहरूले कुकुर लगाएर लखेट्ने, कतै नाबालकका हात खुट्टा गल्ने गरी थोरै ज्यालामा काममा दल्ने र कतै मन्दिरमा आश्रय लिएका बखत पुजारीले आफू स्वयम र पुलिसको मिलेमतोमा गलहत्याउने र कुटपिट गर्ने जस्ता अमानवीय काम गरेका छन् । किस्नेकी नाबालक बहिनीको मृत्यु भएको र मृतकको लास च्यापेर मन्दिरको आश्रय लिइरहेका

आमाछोरालाई चन्दने पुजारीले गरेका दुर्व्यवहार र पुलिसले लखेटेर तिघामा सोठा बर्साउने सहरबाट बाहिर पठाएको दृश्य अत्यन्त कारुणिक छ । सिडिओका घरमा काम गर्न बस्दा उनीहरुप्रति गरिएको अत्याचार लगायतका घटनाक्रमले सामन्तवादलाई प्रहार गरेको पाइन्छ । भन्दै समालोचना तयार पारेका छन् । डा. जीवेन्द्रदेव गिरीले ।

चोर उपन्यासले यसरी निम्न वर्गका जनताहरु सामन्ती जातोमा पिसिएको कुरा एकातिर व्यक्त गरेको छ भने अर्कातिर जेलबाट निस्के पछि काडमाण्डौंमा काम गर्दा भेटेका आफ्ना विद्यार्थी मामाहरुका सम्पर्कमा पुगेर अन्याय- अत्याचारको अन्त्यका लागि जुट्न किस्नेको सङ्कल्पलाई पनि प्रकट गरेको छ । यसरी नै अरु आख्यानमा पनि समालोचकले सामन्तवादलाई प्रहार गरेको देखाएका छन् ।

राष्ट्रप्रेमी प्रश्रितले आफ्नो राष्ट्रप्रति देशभक्त लक्ष्मीलाई उपन्यासका साथै 'निन्द्रालाई फकाउँदा' 'एउटी असल र राम्री बोक्सी चाहियो' तथा नरककी देवी कथा- उपकथामा प्रकट गरेका छन् । भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईले आफ्नो मातृभूमिका निम्ति आफ्नो राजकीय सुखसयल र स्वार्थ सबैलाई तिलाञ्जली दिइन । उनले भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामका निम्ति आफ्नो राजकीय सुखसयल र स्वार्थ सबैलाई तिलाञ्जली दिइन् । उनले भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामका निम्ति सम्पूर्ण देशभक्त शक्तिलाई सङ्गठित र सम्मानित गर्ने काम गरि र देशकै निम्ति युद्ध मैदानमा प्राण त्यागिन आदि घटनाक्रम प्रस्तुत गर्दै देशप्रेमलाई पनि प्रश्रितले आख्यानमा वेजोड प्रस्तुत गरेको विश्लेषण दिएका छन् गिरीले । यस्तै अरु कृतिमा पनि देश प्रेमको प्रखर भाव व्यक्त गरेको छ ।

प्रश्रितकै आख्यानकारितामा समालोचक गिरीले नारीको साहस र सङ्घर्ष त्याग र उत्सर्गको भव्य चित्रण देखाएको विश्लेषण गरेका छन् । देशभक्त लक्ष्मीबाईकी नायिकाले बाल्यकालमा नै उनका पिताको सङ्कोचलाई नाघेर आफ्ना आश्रयदाता अनुपस्थितिमा उनका धर्म पुत्रद्वय नाना साहब र राव साहब तथा तात्या टोपे सँगै घोडा चढ्ने तरवार चलाउने र बन्दुकको निसाना लगाउने जस्ता काममा सबैलाई उछिनेकी छन् । साथै जुही, रमा बक्स आदि नारी पनि सेनासँच बराबरी लडाइ लडिएको देखाएका छन् ।

चोर उपन्यासकी किस्नेकी आमाकोसङ्घर्ष पनि उत्तिकै शक्त र उदाहरणीय छ । उनले कोठा भित्र थुनेर बलात्कार गर्न चाहने सिडिओरूपी राक्षसको प्रतीकार गरेर आफूलाई बलात्कृत हुनबाट जोगाउन अदम्य आँटको प्रदर्शन गरिन् भने पुलिस हिरासतमा

यातनाको चरम पीडा भोग्दा पनि यथार्थ कुरा भन्नबाट टाटिभर डगमगाइनन्, लगायतका नारीको सङ्घर्षलाई आख्यानमा प्रश्रितले उभ्याएको समालोचक गिरी देखाउँछन् ।

प्रश्रितले भोगेका जेलको ज्यादतीलाई पनि आख्यानमा वर्णन गरेको समालोचक देखाउँछन् । आफैँले वारम्बार प्रहरी हिरासत र जेल जीवनको कठोर यातनाहरु बेहोरेको प्रश्रितले मान्छेलाई कसरी अन्यायपूर्ण रूपमा पक्रिन्छ, र अनेक यातनाका साथ केरकार गरिन्छ, कसरी साबित गर्ने प्रयत्न गरिन्छ, जेल पुऱ्याउने वा बेपत्ता पार्ने काम गरिन्छ भन्ने कुरा आख्यानमा देखाएको विश्लेषण गिरीले दिएका छन् । देशभक्त लक्ष्मीबाइमा अङ्ग्रेजी र भारतीय शासक हरुले कूरतापूर्वक भारतीय जनताका आँखा फेड्ने, जिब्रो काट्ने काम गरेको जानकारी दिएका छन् । त्यो मान्छे कथामा एक युवकलाई बुढी आमाका घरबाट रातिको समयमा जबर्जस्ती पक्राउ गरिएको, पक्राउको कारण सोध्ने ती आमालाई अपशब्द प्रयोग गर्दै हकारिएको ती युवकलाई पक्रने वित्तिकै हतकडी लगाएर बेपत्ता पारिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस्तै उनका अन्य आख्यानमा पनि ज्यादतीलाई स्पष्ट देखाएको विश्लेषण गरेकाछन् समालोचकले ।

डा. जीवेन्द्रदेव गिरी समालोचककीय आधारमा प्रश्रितका आख्यानमा जात-जात विचसद्भावको पक्षपोषणलाई पनि उठाएका छन् । प्रश्रित आफैँ छुवाछुत विरोधी आन्दोलनमा संलग्न रहेका हुनाले जातीय सद्भावलाई उनले आफ्ना आख्यानहरुमा महत्वका साथ हेरेका छन् । उनको निर्मला कथामा यसको हार्दिक पक्षलाई अनुभूत गर्ने देखाएका छन् । समालोचकले । 'निर्मला' कथाकी निर्मला विश्वकर्माकी छोरी हुन र आफ्नी आमाले विसवर्षका निमित्त जेल परेका पितालाई भेट्न आउने क्रममा उनलाई आफूसँग ल्याउने गरेकी छोरीलाई जेलको ढोका भित्र प्रवेश खुला छ, यहाँ जेलमा धर्ममा लिप्त रहेका रामनाथ उपाध्याय समेच हुन् भने पूजापाठ भान्सा पनि आफैँ मात्र पकाएर खाने गरेका भएपनि उनले दलितकी छोरीलाई लिएर भोज खाएको पुजापाठा सँगै लागेको घटना आख्यानमा रहेको समालोचक देखाउँछन् । यहीक्रममा उनका अन्न आख्यान कृतिमा पनि जात-पात विच सद्भावको पक्षपोषण गरेका छन् ।

निम्न वर्गको परस्पर प्रेमका रहर लाग्दा प्रसङ्गहरुले प्रश्रितका आख्यानलाई सार्थक तुल्याएका छन् । त्यो मान्छेमा बुढी आमाले पक्राउ परेको युवक र उसका असल भावनाको वारम्बार सम्झना गर्दै फेरि-फेरि त्यस किसिमका व्यक्तिलाई पक्राउ हुनबाट जोगाउने विचार व्यक्त गरेकी छन् । देशभक्त लक्ष्मीबाइमा मोतीबाइले खुदाबक्स प्रति

देखाएको हार्दिक माया र राजाबाट त्यस बापत पाएको सजायमा मात्र होइन उनीहरूको पक्षमा आवाज उठाए वापत जिब्रो काटिएको सुन्न सकिन्छ । खुदाबख्सलाई नाटक हेर्न प्रवेशद्वार खोल्ने र त्यस निमित्त फाँसी तख्तामा चढ्ने सिपाहीहरूको भावनामा पनि वर्गबन्धु मायाप्रेम अनुभूत गर्न सकिन्छ भन्छन् समालोचक डा.जीवेन्द्रदेव गिरी । ‘म यहाँ दश वर्षदेखि खडा छु’ को प्रहरीले गरिबहरूले प्रहरी हिरासतमा पाउने सास्ती र उच्च वर्गका व्यक्ति प्रति गरिने आदर सम्मानको बयान गरेर आफ्नो वर्गको मर्म पोखेको छ । आदि सम्पूर्ण कृतिमा प्रश्रितले निम्न वर्गको एकता र परस्पर प्रेम लाई आख्यानमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रश्रितका आख्यानमा नेपाल र भारतको भूगोललाई स्थानगत वातावरण लिइएको छ । आख्यानात्मक कृतिहरू पढ्दा कहिले पाठक नेपालका गाउँघर र सहरको पात्र गर्छ भने कहिले भारतका गाउँघर र सहरहरू र ठाउँहरूको विचरण गर्न पुग्दछन् । नेपालका बनेपा भक्तपुर र काठमाडौँका खेतबारी चौतारा मन्दिर होटल सडक, अस्पताल आदिका विभिन्न दृश्यहरू त्यहाँ भित्र अङ्कित छन् । यसरी नै पोखरा बनेपा बुटवल कपिलवस्तु , भैरहवा, पाल्पा, गुल्मी आदिका बजार र गाउँघरतिर पनि प्रश्रितका आख्यानले पुऱ्याउछन् भन्दै वातावरणको विश्लेषण गरेका छन् समालोचकले ।

विवधितामय चरित्रहरूमा महिला र पुरुष दुबै चरित्रहरू प्रश्रितका आख्यानमा छन् । किस्नेकी मआमा र बहिनी पोखराका नानीहरू भासीकी रानी लक्ष्मीबाई र उनका सेनामा कार्यरत मुन्दर, सुन्दर काशीबाई भेटीबाई, जुही र रमावख्स, युवकलाई आश्रय दिने बुढी आमा, निर्मला र आमा नरककी देवी बनेकी प्रभा, लेखकका सानी र सानीमा, सासू मैया साहेव, लेखकप्रति आश्रित युवती, गिलास भाउजु महिला कलाकारहरू प्रधानपञ्चको छोरी द्वारा सताइएकी चम्पा र उनका साथी उजेली एवमं उमा, खेल्दा साथीहरूसँग भगडा गर्ने जुना र उनको आमा साहुको उजुरीमा प्रहरीद्वारा पिटिएकी आमा आदि बालिका, युवती र बृद्धा महिलाहरूको उपस्थिति छ । यसरीनै पुरुषहरूमा केही स्वदेशी चरित्रका पात्रको उनका आख्यानमा प्रस्टाएका छन् ।

सौन्दर्यमूलकता प्रश्रितका आख्यानहरूमा सिर्जित छन् । उनी साम्राज्यवादी एवम सामन्ती उत्पीडनलाई ध्वस्त पार्न चाहन्छन् र एउटा न्यायपूर्ण विवेकी एवं सुन्दर समाजको सिर्जना गर्न चाहन्छन् । उनले अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादले भारतका स्वतन्त्र राज्यहरूको अस्तित्व समाप्त पार्न गरेको षड्यन्त्र आक्रमण रूचाएन र उसका युद्ध सरदारहरूको विरोधमा आख्यान

सिर्जना गरे एक राष्ट्रलाई गरेको थिचोमिचो होस वा एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई गरेको उत्पीडन होस, त्यसलाई उनी ठाडै नकार्न नाहन्छन् । त्यसैले उनी देशभक्तिलाई मुटुका केन्द्रमा राख्दछन् । उनी भीमसेन थापाको देशभक्तिपूर्ण पत्रमा खामिएको वाणीविधिको राष्ट्रप्रेमी गीत मात्र होइन, अङ्ग्रेजी कवि अर्नेस्ट जोन्सको साम्राज्यवाद विरोधी कविता पनि गुनगुनाउछन् भन्दै समालोचकले प्रष्टाएका छन् ।

भाषाशैलीगत विशेषतामा प्रश्रितको आख्यानमा सुव्यवस्थित सरलसहज र कलात्मक यथार्थतापूर्ण भावलाई प्रतिनिधित्व गराएका छन् , देखेका भोगेका र सत्य तथ्यलाई स्पष्ट रूपमा प्रष्टाएका छन् । गाउँले परिवर्तनमा वा सहरी परिवेशमा भएका एकिन विचारलाई भावपूर्ण मिठासपूर्ण तरिकाले उनले आख्यानहरु पस्केका छन् । उनका भाषिक गम्भीरता र स्वभाविकताले पाठकको मन सजिलै छुने कुरामा कसैको विमति हुन सक्दैन । घटनालाई अझ प्रभावकारी प्रस्तुति उनको भाषा शैलीमा देखिन्छन् । आख्यानमा विभिन्न भरो शब्द टुक्का र उखानहरुको प्रयोगद्वारा स्वादिलो बनाएका पाइन्छन् । यसरी नै समालोचकले आफ्नो प्रस्तुती देखाएका छन् ।

च.२. मोदनाथ प्रश्रिलको लघु उपन्यास चोरले प्रस्तुत गरेको जीवन -दर्शन-जीवलाल

वस्याल:-

पाल्पा जिल्लाको यम्घा गा.वि.स.-८ मा २००८ सालमा जन्मेका जीवलाल वस्याल त्रि.वि. बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन गरी महेन्द्र रत्न क्याम्पस, तहागर, काठमाडौँमा प्राध्यापन पेशामा संलग्न छन् । वस्यालका दुइवटा पुस्तक र केही फुटकर लेख, समालोचनाहरु प्रकाशित छन् । डा.कपिलदेव लामिछानेले सम्पादन गरेको कृतिमा जीवलाल वस्याल यसरी आफ्नो समालोचनालाई देखाएका छन् ।

नेपाली उपन्यास विभिन्न धारा र मोडहरु मध्ये प्रगतिशील धारका प्रखर हस्ताक्षर मोदनाथ प्रश्रित लक्ष्मीबाट (२०३०) ऐतिहासिक उपन्यास सँगै उपन्यासकारका रूपमा परिचित हुन पुगेका हुन् । दशकौँ वर्ष लामो साहित्यिक यात्रामा मानव (२०२३) महाकाव्य लेखेर मदन पुरस्कार प्राप्त गर्ने प्रश्रितले देवासुर संग्राम (२०३१) गोलघरको सन्देश (२०४०) अतीतका पाइलाहरु (२०४५) जस्ता एक दर्जन भन्दा धेरै साहित्यिक, साँस्कृतिक महत्वका कृतिहरु रचेर निकै ठूलो योगदान दिएका छन् ।

उपन्यासकारले आफ्नो जेल यात्राका क्रममा २०२६ मा भद्रगोल जेलमा चोर साधु उपन्यासको मूल पात्र कृष्णलाई भेटेको र उसले भोगेको जीवन जगतका अत्यन्त संवेदनशील र हृदयविदारक कथा व्याख्याबाट प्रभावित हुँदै यो उपन्यासको लेखन प्रारम्भ गरेको देखाएका छन् ।

लघु उपन्यास चोरमा पाइने दर्शन प्रस्तुत गरेका छन्, जीवलाल वसालले । यस उपन्यासमा ईश्वरवादी र अनीश्वरवादी दुवै किसिमका पात्रहरू देखिन्छन् । कृष्णकी आमा, भक्तपुरको पुजारी (चन्दने) र मन्दिरमा पूजा गर्न आउने मुर्तिपूजकहरूमा ईश्वरीय आस्थाका प्रतीक हुन् भने कृष्णकी आमा ईश्वरमा विस्वास गर्दछिन् ।

द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणका आधारमा जीवन जगतका घटनाक्रमलाई विश्लेषण गरी हेर्ने केही पात्रहरू यसमा देखिन्छन् । भाइसाव, डिल्लीबजारमा डेरा गरी बस्ने विद्यार्थीहरू पोखराका विद्यार्थी नानीहरू र डाक्टर प्रस्तुत दृष्टिकोणले जीवन जगतको विश्लेषण गरी हेर्ने सर्वहारावादी मानवतावादी पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूमा कतै पनि आध्यात्मिक दार्शनिक दृष्टि रहेको देखिँदैनन् सबै द्वन्द्ववादी भौतिक दृष्टिले अनुप्राणित छन् ।

द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणमा कालमाक्सद्वारा प्रभावित द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले वस्तुमा अन्तर्निहित विपरीत शक्तिहरू बीचको अन्तर्द्वन्द्व र त्यसको स्वस्थ परिचालनले युग-जीवनको द्रुतगामी विकास हुन्छ भन्ने विश्वास राखेको देखाएको छ । वाद, प्रतिवाद र सडकट अन्तर्क्रियाद्वारा यो प्रक्रिया सम्पन्न हुन्छ । नेपाली समाजको आर्थिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक क्षेत्रका प्रगतिशील र प्रतिगामी शक्तिहरूको पहिचान गर्दै तिनीहरू बीचको वाद सङ्घर्षको स्वस्थ परिचालनद्वारा न्यायिक समाज व्यवस्थाको निर्माणमा विश्वास राखी यो उपन्यासको कथनको योजना भएको देखिन्छ । समाजको मानवीय र दानवीय चरित्रको चोखो विश्लेषण गर्दै मानव समाज यी दुई विपरीत प्रवृत्तिको द्वन्द्वद्वारा गतिशील हुन्छ र सत्यगामीहरू प्रतिक्रियावादी द्वारा पराजित देखिए पनि कहिल्यै उनीहरूको हार हुँदैन भन्ने विश्वास यस उपन्यासमा प्रष्ट भएको देखाएका छन् ।

आत्मसमर्पण विरुद्ध अविरल सङ्घर्षशीलता दुई विपरीत विचार या मान्यता विचको सङ्घर्षमा उपेक्षित वा उत्पीडित पक्षको सङ्घर्ष र विजयमा आस्था प्रकट गर्दै उनहरूको क्रान्तिकारी जीवन चरित्रको आंकलन यस उपन्यासले देखाएको छ । कृष्णले आफ्नो किशोर वयसम्ममा धेरै शक्तिहरूको बर्बर आक्रमण र क्रूर यातानाको पीडा सहन

गरेको छ । उसको विचार आत्मबल समस्या माथि विजय पाउने मनोभावमा कतै पनि कमजोर भएको देखिदैन । आक्रमण र कठोर यातना बीच पाडा वा डरको बर्बताहरुमा ऊ शिथिल भए भैं देखिए पनि आफ्ना समवर्गीय चिन्तक र योद्धाहरुको सहयोग प्रेरणामा विद्रोहात्मक चरित्रलाई अभि प्रबल बनाउदै लगेको छ । पदमे साहुले घरवास खोसेर खेदेपछि त्यस ज्यानमारा हापाराप्रति क्रमश प्रतिहिंसाको भावना विकसित भएर आउँछ । सहरमा भोग्नु परेको सामाजिक जीवन सङ्घर्षमा कतिपय मानिसहरु हार दान्छन् र शत्रुको अगाडि आत्मसमर्पण गरेर उनीहरुको दास बन्दछन् । यस्ता पात्रहरु यस उपनयासमा छैनन् ।

डा. लामिछानेको सम्पादन यहाँ जीवलाल वस्यालको वैचारीक भावचोर उपन्यसमा वर्गीय अन्तर्द्वन्द्वको सूक्ष्म निरीक्षण गरेका छन् खसुरको बाटोमा चढाएर बाबुको ज्यान लिए पछि पदम साहुप्रति वर्ग शत्रुको चेतना प्रारम्भमै दरो भए पनि विद्यार्थीहरु र माडसावसँगको निकटता, प्रेरणा र शिक्षामा कृष्णले वर्गीय अन्तर्द्वन्द्वको सूक्ष्म निरीक्षण गर्ने अवसर प्राप्त गरेको छ । विद्यार्थीहरु माथि गरिएको पुलिस आक्रमण र जेल यातना माडसाव जस्ता विद्वान्, कवि, कलाकार र विना अपराध व्युत्तिनु परेका अधिकांश बन्दीहरुको जेलजीवन, पुलिस, प्रशासक र न्यायधिशको षड्यन्त्र र कठोर यातना एवम् पक्षपातपूर्ण व्यवहार र मृत्युशैथ्यामा आमाले दिएको सङ्घर्षशील चेनाले कृष्णको मनोजगतमा स्पष्टता, शासक र शासित, उत्पीडक र उत्पीडित घोर शत्रुतापूर्ण अवस्थामा रहेको वर्गहरुको साक्षात्कार भएको छ ।

वर्गप्रेम र वर्ग घृणा विपरीत सिद्धान्त र कार्यव्यापार बीच घोर भिन्नता देखाएर सवर्गीय मानव विच सद्भावना र वर्गशत्रुप्रति दुर्भावनाको चेतना जागृत गर्ने जीवन दृष्टि उत्पीडित वर्गलाई प्रदान गर्नु यस उपन्यासको महत्वपूर्ण उपलब्धि हो । विद्यार्थीहरु माडसाव र डाक्टरबाट प्राप्त सहयोग र सहानुभूतिले आफ्नो वर्गका उत्पीडित श्रमिक जातिप्रति वर्गप्रेमको चेतना कृष्णमा जागृत गरेको छ । पृत्युशैथ्यामा परेकी कृष्णकी आमाले दिएको उपदेशमा वर्ग प्रेम र वर्ग घृणाको स्पष्टता प्राप्त भएको छ । शोषण, उत्पीडनबाट सदाको लागि मुक्तिका निम्ति सवर्गीय मानवीय हार्दिक सद्भावना एवम् सहयोगको वलिण्ड प्रेमवन्धन हुनु पर्ने र वर्ग शत्रुप्रति कठोर घृणाको चेतना विकास गर्नु पर्ने कुराको दिशावोध गरिएको छ ।

अपराजय वर्गशक्तिको निर्माणमा न्याय स्वतन्त्रता र समानतामा विश्वास राख्ने प्रत्येक सचेत उत्पीडित नागरिकले मानवमुक्तिको निमित्त कहिल्यै हार नखाने वा नभुक्ने

वर्गशक्ति निर्माण गर्नको निम्ति आ-आफ्नो क्षेत्र र तहबाट सचेतता पूर्वक योगदान गर्नु पर्छ र वर्ग सङ्घर्षको गतिलाई तीव्र पार्न प्रयत्नशील हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिने यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो भन्दै विश्लेषण गरेका छन् जीवनलाल वस्यालले ।

च.३. रचना विधानका आलोकमा यहाँ दसवर्षदेखि खडा छु कथाको विश्लेषण त्रिभुवन वरई ।

रुपन्देहीको गोनाहा गा.वि.स.मा २०३६ मा जन्मेका त्रिभुवन वरई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी त्रि.वि. भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत छन् । केही कथा लेखेका भए पनि वरईको समालोचनाप्रति गहिरो अभिरुचि र लगाव छ । यिनले प्रसिद्ध नेपाली कथाको खास गरी रचना विधानका आधारमा समालोचना गरेका छन् ।

डा.लामिछाने बाट सम्पादन भएको यस कृतिभिन्न त्रिभुवन वरईको समालोचना संगालेका छन् । यसमा 'म यहाँ दस वर्षदेखि खडा छु' कथा विश्लेषणमा साहित्य तथा साहित्येतर जगतका विविध फाँटमा कलम चलाई बहुमुखी प्रतिभा बनेका मोदानाथ प्रश्रित आधुनिक नेपाली कथा परम्पराका प्रगतिवादी धाराका एक सशक्त कथाकार हुन् । वि.स. २०२२ सालमा मौन देवता, शीर्षक कथा छात्र प्रभामा प्रकाशन गरी आधिकारिक ढंगले कथा यात्रा थालेका प्रश्रितले सामाजिक राजनीतिक, प्रशासनिक आदि विविध क्षेत्रमा देखापरेको विकृति र विसङ्गति कर्तव्यबोधप्रतिको उदासीनता, भ्रष्टाचार विभेदकारी र पूंजीवादी अर्थ व्यवस्था, बहदो अन्याय, अत्याचार शोषण र उत्पीडन, नियम कानुनको फितलो र विभेदकारी प्रयोग, सर्वसाधारण नागरिकप्रतिको राज्यको उदासीनता, सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग, युगीन आवश्यकता र मागलाई आफ्नो कथाकारिताको वीजभूमि बनाएका छन् । वि.स. २०२२ सालदेखि कथालेखन कार्य औपचारिक रूपमा अघि बढाएका प्रश्रितका हालसम्म पुस्तकाकार कथात्मक कृति छापिएको पाइदैन । नेपाली समाजको वास्तविकता निम्न वर्गीय जन मानसका बाध्यता र विवशता शोषक सामन्त र आडम्बरीहरुको हृदय हीनता, मानवताको ह्रासोन्मुखता आदिलाई यथार्थवादका आडमा प्रस्तुत गरी समाजको वास्तविक तस्वीर खिच्ने प्रश्रितले आफ्ना कथाका माध्यमबाट अन्याय अत्याचार , शोषण, रुढिवादिता निरङ्कुशता आदिको समूल नष्ट गर्नुका साथै मानवीय मूल्य र मान्यता, मानवतावादको संरक्षण कानुनी राज्य र शासन व्यवस्थाको व्यावहारिक हकको ग्यारेन्टी

भएको समतामूलक, अग्रगमनकारी र लोकतन्त्रात्मक समाज तथा शासन व्यवस्थाको स्थापना गर्न खोजेका छन्, भन्दै समालोचकले आफ्नो प्रस्तुति दिइएका छन्, ।

म यहाँ दसवर्षदेखि खडा छु' कथाको रचनाविधानलाई प्रष्टाउने कोशिसमा विभेदपूर्ण अर्थनीति फितलो कानुनी व्यवस्था, भ्रष्टाचार जनित न्यायिक प्रणाली जनमुखी शासन व्यवस्थाको अभाव शोषक र सामन्तहरूको षड्यन्त्र, साविस र चक्रव्यूह, मानवताको ह्रासोन्मुख राजनीतिक शक्तिको दुरुपयोग आदि विविध कारणले निम्न वर्गले भोग्ने अभावमय, पीडामय र तिरस्कारप पूर्ण जीवनलाई रचना गर्न बनाई लेखिएको प्रस्तुत कथा सामाजिक रुचि क्षेत्रको प्रयोग पाइन्छ । असमान अर्थनीति र उचित शासन व्यवस्थाको अभावका कारण गरिवीको रेखामुनि रहेका नेपालीहरू जस्तोसुकै प्रयास गर्दा पनि उँभो लाग्न पाएका छैनन् । भुडी फुलाउनुका साथै सरकारी कर्मचारीलाई नोटका विटा थमाई संरक्षण पाइरहने शोषक र सामन्तहरूको हृदयहीनता क्रूरता र कुकार्य एवं पशुवत क्रियाकलापबाट संवेदनशील र मर्माहत भई यस कथाको रचना गरेको पाइन्छ । नेपाली समाजमा अन्याय, अत्याचार र निरङ्कुशता छ, समाजका सर्पले सरकारी संरक्षण पाउदैछ, ठुलाठुला पदमा बस्ने कर्मचारी तथा शासकहरू पदीय दायित्व र कर्तव्य वहन गर्दैनन्, शोषक र सामन्तहरू मेटाएकै छन्, र सम्मान पाउके छन्, गरिवीको रेखा मूति रहेका सर्वसाधारण न्याय, स्वतन्त्रता र कानुनी व्यवस्थाको अभावमा न्यूनतम मानवीय जीवन जिउनबाट समेत वञ्चित छन् । आदि सम्पूर्ण विषयहरूलाई लिएर समालोचक प्रस्तुति दिएका छन् ।

समालोचक बरईले राजनीति क्षेत्रलाई पनि प्रस्तुति दिइएकै छन् । नेपालको विभेदकारी अर्थ नीति, वर्गीयता, सामाजिक र प्रशासनिक विकृति र विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार र शोषण, निम्नवर्गीय मानिसका जीवनका दारुण र वाध्यात्मक परिस्थिति, भ्रष्टाचारमा लिप्त प्रहरी प्रशासनको गैर जिम्मेवारीपूर्ण क्रियाकलाप ऋण लेनदेनको अवैध प्रक्रिया शोषक र सामन्तहरूको अनुकूलन स्थिति हृदय तीनता, मानवता वा मानव अधिकारले बह्रदो ह्रासोन्मुख अवस्था लगायतका नेपाली समाजका वास्तविकतालाई जीवन्त ढंगले अङ्कन गरिएकाले यस कथामा यथार्थवादी रीतिक्षेत्रको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली समाज र प्रहरी निकायका वास्तविकता देखाउदै नेपालमा पञ्चायती व्यवस्था हुँदा पनि शोषक र सामन्तहरू रमाएकै थिए, आज पनि रमाएकै छन् र भोलि पनि रमाउलान् नै भन्न सकिन्छ । निम्न वर्गीय मानिसहरू हिजो पनि पीडा, दमन र तिरस्कार भोगेकै थिए, आज पनि भोगिरहेकै छन् । भोलि नभोग्लान भनी कुनै ठोस प्रमाण नभएको देखाउछन् । यहाँ

उच्च स्थानका नेता र कर्मचारी गैरपदीय क्रियाकलाप र भ्रष्टाचारजन्य प्रवृत्ति देखाउछ भनेका छन् ।

डा. लामिछानेको सम्पादनमा त्रिभुवन वरईले यस कथाको कथासार यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :-

नेपाली समाजका निम्न वर्गीय तथा गरिवीको रेखा मुनि रहेका मानिसहरुको जीवनका कथाव्यथा शोषक, सामन्त र उच्च पदस्थ प्रहरी अधिकारी द्वारा गरिने मान अधिकार हनन् , मानवताको निर्मम हत्या, भ्रष्टाचार अन्याय, अत्याचार र उत्पीडन फितलो कानुनी व्यवस्था, प्रहरी र शोषकका मिलेमतोमा हुने अपराधजन्य कर्तुत, राज्यको कर्तव्यविमुढता आदिको यथार्थपरक ढंगले उद्घाटन् गर्न खोज्नु प्रस्तुतकथाको सारवस्तु रहेको देखाएका छन् । तल्लो दर्जामा कामगर्ने एउटा सिपाहीका माध्यमबाट नेपाली समाजको वर्गीयता, शोषक र सामन्तहरुको शोषण, अन्याय र भ्रष्ट क्रियाकलाप, निम्न वर्गीय मानिसहरुको कथा व्यथा, बाध्यता र विवशता, प्रहरी प्रशासनको अनुत्तरदायित्वपूर्ण क्रियाकालप, देशमा बढेको दण्डहीनता आदिलाई देखाउने प्रयास कथाले गर्न खोजेको छ । नेपालका शोषकहरुले गर्ने चरम शोषणको भल्को कथामा यसरी देखाइएको छ । साहुले रिन तिर्नु आफूले घाँस बोकेर हात्ती घस्याउनु जस्तै थियो । मैले पेट कहिल्यै भरिएन जस्तै भावबाट यहा शोषण र दमनको ठुलो भेदभाव रहेको देखाएका छन् । सर्वसाधारणलाई सचेत, चनाखो र होशियार भई बाँच्नु पर्ने तथा राज्यको कानुनी व्यवस्था र प्रहरी प्रशासनको गैर जिम्मेवारीपूर्ण क्रियाकलाप प्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेको देखिन्छ । म पात्रका माध्यमबाट प्रश्रितले आफ्नो अग्रगमनकारी, परिवर्तनगामी र प्रगतिवादी स्वर, देशप्रेमको भावना निम्न वर्गीयप्रतिको सहानुभूति र शोषक एवं सामन्तप्रतिको विरोध, अन्याय र अत्याचारको जरो उखेलेर फाल्नु पर्ने दृष्टिकोण, मानवताको संरक्षण आदिको रहस्योद्घाटन गरेका छन् । सानालाई ऐन ठुलालाई चैन भन्ने नेपाली लोकआहानलाई चरितार्थ बनाउन पुगेको प्रस्तुत कथाको सारवस्तु देखाएका छन् समालोचक वरईले ।

अर्थसापेक्षतामा यथार्थवादी मूल्य र मान्यतालाई आत्मसात गरी अभिलिखित प्रस्तुत कथाको सारवस्तु बौद्धिक तथा प्राज्ञिक कसरत विना नै सोभै, सहज र अभिधा शब्द शक्तिकै माध्यमबाट बोध गर्न सकिने भएकाले उक्त कथामा अभिधात्मक अर्थ सापेक्षको प्रयोग गरिएको प्रष्ट हुन आउँछ भन्दै यथार्थवादी ढाँचामा लेखिएको यस कृतिमा जटिल विम्ब र प्रतीकको प्रयोग देखिँदैन । नेपालमा कानुनी व्यवस्था धराशायी भएको, अन्याय,

अत्याचार, उत्पीडन र भ्रष्टाचार बढेको, निम्न वर्गीय मानिसहरु ठगिन, लुटिन र पशुवत जीवन बाँच्न बाध्य भएका, प्रहरी प्रशासन पूर्ण रुपमा बाटो विराडसकेको सामन्त, शोषक र तस्करहरुको जिन्दगी उच्च भएको, कानुन, न्याय स्वतन्त्रता समानता र मानवताको उठीबास भएको लगायतका कथाका सारभूत कुराहरु बोध गर्नमा कुनै तगारो उभिएको पाइँदैन । तसर्थ यस कथामा अभिधात्मक अर्थ सापेक्षको प्रयोग गरिएको छ ।

दृष्टिविन्दु समाख्याता र दृष्टिविन्दु दुवैका रुपमा म -(सिपाही) पात्र आएकोले प्रस्तुत कथामा आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टि विन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ । 'म' पात्रले आफूलाई कथाको केन्द्रमा राखी आफ्नै जीवनका इतिवृत्त प्रस्तुत गर्नमा लल्लीन रहेको पाइन्छ । प्रमुख केन्द्रीय आदि जस्ता चारित्रिक विशेषता बोक्न सफल रहेको 'म' यस कथाको सर्वाधिक महत्वपूर्ण पात्र हो । कथाको आदिदेखि अन्त्य भागसम्मको हरेक घटना र क्रियाकलापमा पूर्ण सहभागी रहेको 'म' कथामा पीडामय, विवश र पशुवत् जीवन विताउन बाध्य निम्नवर्गीय नेपालीहरुको प्रतिनिधिको रुपमा आएको देखिन्छ, भन्दै प्रश्रितका कथामा समालोचनात्मक व्याख्या त्रिभुवन बरईले गरेका छन् ।

कथानक ढाँचा कथा भित्रका घटना र क्रियाकलापको क्रमभङ्ग एवं व्यतिक्रम भएको वृत्ताकारीय ढाँचाको प्रयोग गरिएको यस कथाको कथानक जीवन्त, प्रभावकारीर कौतूहलपूर्ण देखिन्छ । 'तपाईं मलाई यहाँ दस वर्षदेखि देख्दै हुनुहुन्छ' भन्ने पूर्वदीप्ति शैलीको प्रस्तुतिबाट उठान गरिएको प्रस्तुत कथाको उठान त्यही उपकथाको विच 'भरुवा बन्दुक बोकेर दस वर्षदेखि खडा छु' भाव देखाएको छ ।

आदि भागमा 'म' पात्र दस वर्षदेखि एउटै अवस्थामा रहेको परिस्थितिदेखि 'म' पात्र प्रहरी सेवामा प्रवेश गरी त्यहाँ भित्रको वास्तविकता बोध नगर्दा /सम्मको भाग यस कथाको कथानकको आदि भाग हो । ठुलाबडाको मात्र नभई सानाहरुको पनि कथा हुने र तल्लो तहका कर्मचारीको अस्तित्व अस्वीकार गरिने प्रकृतिको उद्घाटन गर्दै कथाकार प्रश्रितले पाठकलाई आकर्षित गर्न खोज्नु अभिमुखीकरण हो । माने साहुसँग ऋण चुक्ता गर्न म पात्र अघि सर्नु प्रस्तावना हो भनेका छन् ।

कथाको मध्य भाग प्रहरी प्रशासन भित्रका भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलाम, कर्तव्य विमूढ र अनुत्तरदायित्वपूर्ण आचारण, विभेदकारी न्यायिक प्रणाली लगायतका वास्तविकता 'म' पात्रले बोध गरेदेखि 'म'पात्रको साहुलाई कानुनी कठघरामा उभ्याउने सपना धराशायी

हुनु तथा साहुको अझ प्रभाव बढ्दै जानु सम्मको भाग यस कथाको कथानकको मध्य भाग हो ।

यस विन्यासमा मोदनाथ प्रश्रितः सङ्कलित रचनाहरु खण्ड-३ भित्र 'कथाहरु' शीर्षक अन्तर्गत मुख्य देखि-३२६सम्म गरी कुल सात पृष्ठमा समाहित प्रस्तुत कथाको आयाम मध्यम प्रकारको रहेको देखिन्छ । होटल, दुकान पाइन्ट, गिरपतार, वुट, चेन इन्साफ, कोन्ट पिन, रम, जिन, हिवस्की, साइनबोर्ड, बडी गार्ड, अभिर रेडियो पकेट, फर्निच, जस्ता आगन्तुक, च्यापदै, भन्याप्प, तनक्क, सिइड मुसुक्क, छभद्म, खुजुरमुजुर जस्ता अनुकरणात्मक, 'छँदा-छँदा' रातमाट, भन भन, साथ-साथै, मन-मनै, सुम्म-सुम्म, पछि,पछि, विस्तार-विस्तार, दामी-दामी, गद गद, ठुलुला, दिन्दिनै देखादेख, जस्ता समस्त भन्दा असमस्त, व्युत्पन्न भन्दा मूल आगन्तुक भन्दा मौलिक स्रोतका शब्दहरुको बढी विन्यास भएको पाइन्छ । भन्दै रुप विन्यासको प्रयोगलाई देखाउछन् ।

निम्नवर्गीय नेपालीहरुको समस्या, सामन्त र शोषकहरुले गर्ने अन्याय अत्याचार र शोषण, विभेदपूर्ण अर्थनीति, कानून न्याय, स्वतन्त्रता, मानवता र मानव अधिकारको उठीबास भएको परिस्थितिलाई मुख्य विषय बनाइ बहुआयामिक व्यक्तित्व मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लेखिएको "म यहाँ दस वर्षदेखि खडा छु" शीर्षकमा निहित छ ।

च.४. म यहाँ दस वर्षदेखि खडा छु कथाको अध्ययन सूर्यप्रसाद अधिकारी

सूर्यप्रसाद अधिकारी भ्वापा जिल्लाको सुरुङ्गामा -२ मा वि.स. २०३८ मा जन्मेका सूर्यप्रसाद अधिकारी त्रि.वि.बाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरी शिक्षण पेशामा आवद्ध छन् । (सम्पादकीय)

डा. कपिलदेव लामिछाने द्वारा सम्पादन यस कृतिभित्र सूर्यप्रसाद अधिकारीले प्रश्रितको म यहाँ दस वर्षदेखि खडा छु कथाको अध्ययन गरेका छन् उनी प्रस्तुती मोदनाथ प्रश्रित नेपाली साहित्यको कुनै पनि विधाका लागि नौलो नाम रहेना नेपाली काव्य वजगतमा मानव जस्तो उत्कृष्ट महाकाव्यको सिर्जना गरिसकेका प्रश्रितलाई साहित्यका जुनसुकै कित्ताहरुले स्वयम पछ्याउने गर्दछ, भन्दै समालोचनाको अभिव्यक्ति दिन्छन् ।

प्रस्तुत कथाको मुख्य वा केन्द्रीय पात्र 'म' आत्यन्तै निम्न वर्गको 'सिपाही' हो । हिजोदेखि आजसम्म ऊ ढोकाबाट भित्र पस्ने अनि निस्कने प्रत्येक व्यक्तिहरुलाई सलोट ठोकिरहेको छ । उसले सलोट ठोकेका व्यक्तिहरु त महान नै साथै उस सित एउटै ढोकामा

पहरा दिने व्यक्तिले समेत चाकरी गरी आफ्नो जीवन स्तर सुधारेर उसैलाई सलोट ठोकाएको छ तर ऊ वा 'म' पात्र ठिक दस वर्ष पछि पनि दस वर्ष अघिकै स्थितिमा छ । 'म' पात्रको स्मरण रूपी सेरोफेरो नै यस कथाको मुख्य कथानक हो ।

चरित्रचित्रणमा यस कथामा उल्लेख भएको 'म' पात्रका अतिरिक्त अन्य पात्रहरू मुख्य नभई सहायक छन् । हाकिम, सहयोगी सिपाही, साहु श्रीमती आदि सहायक पात्रहरू छन् । कथामा केही पात्रहरू स्पर्णका रूपमा पनि आएका छन् भने केही मञ्चीय रहेर पनि गौण अनुभूत हुने प्रकृतिका छन् । कथाले मुख्य 'म' पात्राकै केन्द्रीयतालाई बोकेको अनि उसैको स्तरको आलोक गर्ने ध्येयले राखिएको हुनाले 'म' पात्रले समान शोषितपीडित नेपाली जनताहरूको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ ।

परिवेशमा यस कथामा उल्लेख भएको स्थानगत परिवेश नेपालको विकट पहाडी जिल्ला हुँदै भारतका केही सहरहरू गोरखपुर, बनारस आदिसम्म फैलिएको पाइन्छ । यसको केन्द्रिय परिवेश चाहि नेपालको राजधानी काठमाडौँको कुनै एक प्रहरी वा सुरक्षा सेवाको व्यापकको हो । यहा दश वर्षदेखि 'म' पात्र वा सिपाही एकै ढोकाको पहरदारे बनी प्रत्येक दिन उभिइरहेको छ ।

उद्देश्यमा तत्कालीन नेपालमा देखिएको राजतन्त्रात्मक अवस्थितिहरूलाई चिरेर देखाउने उद्देश्य नै प्रस्तुत कथाको सारगर्भिता हो । सहर लुट्ने नेताहरू र गाउँ लुट्ने जमिनदारहरूको कुकृत्यलाई कथाकार प्रश्रितले अत्यन्तै मिहिन ढंगबाट केलाउने काम गरेका छन् । कथाकार कथामा मात्र पहेरे भएका छैनन् । उनले तत्कालीन प्रशासनिक तन्त्रलाई आत्यन्तै नजिक बाट चिहाइरहेका छन् । प्रहरी प्रशासनले दिनदहाडै देखाएको कुकार्य उनका आखाँ प्रत्यक्ष देखेका छन् । 'म'पात्र महाजनहरूको हैकमी तन्त्रको चक्रव्यूह तोड्न सबै वर्गका मानिसहरूसँग आग्रह गर्दछन् । मुख्यतया कथाले २०३६ सालतिरको नेपालको सामाजिक राजनैतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा देखिएको जटिल परिस्थितिको चित्राण गरेको छ ।

भाषाशैलीमा प्रस्तुत कथाको भाषा अत्यन्तै सहज सरल र स्वभाविक छ । 'म' पात्रको दयनीय स्थिति, उसले जीवनमा भोगिरहेको उतारचढाव, उसले मनमा पालेर बसेको आकाङ्क्षा आदिको सतही आलोक कथाको भए पनि केही भर्रा शब्दहरूलाई जस्ताको तस्तै प्रयोग गरेको पाइए पनि कथाको मुख्य पात्र 'म' को स्मरण रूपी भाव मै केन्द्रीय कथ्य रहेको

हुँदा यहा संवादको क्रम स्मरणले गर्दा टुटेको पाइन्छ । 'म'पात्रको स्मरण हरेक कार्यहरुमा घटनाक्रमसँग घटित भएको हुँदा कथामा केही आगन्तुक शब्दहरुले पनि सल्वलाउने अवसर पाएका छन् कथाको ढाँचा रैखिक नभई अन्त्यबाट सुरु भएकाले वृत्ताकारीय हुन गएको छ ।

यसरी यस कथामा 'म' यहा दश वर्षदेखि खडा छु सात शब्दहरुमा संरचित भएको छ । शीर्षकले नै अभिधा अर्थमा कथाको विषय वस्तुलाई सर्लकभैँ बोकेको छ भने लाक्षणिक अर्थमा समेत प्रस्तुत शीर्षक सार्थक रहेको छ । यस कथाको मुख्य पात्र 'म' दश वर्षदेखि हलचल नगरी एकै ठाउँमा उभिएको छु, त्यसरी नै विश्व वैज्ञानिक गुगको चरम उत्कर्षमा पुगे पनि नेपालको परिप्रेक्षमा त्यो वैज्ञानिकता ठोस नरहेको तथ्य यहाँ उजागर भएको छ । 'म' पात्र देशको पहेरे भएको छ । उसको आर्थिक स्थिति देखि नैतिक स्थिति समेत दुर्घटना ग्रस्त छ । भन्दै शीर्षकलाई सार्थक रुपमा अगाडि बढाएका छन् ।

च.५. भूत प्रेतको कथा र मानिसका आँखा खोल्ने प्रयास वेदुराम भुसाल

अर्घखाँचीमा २०११ म जन्मेका वेदुराम भुसाल हाल कलङ्की : काठमाडौँमा बसोबास गरिरहेका छन् । केही कविता र समालोचनात्मक लेख लेखेका भए पनि उनको खास रुचिको विषय चाहि दर्शन र राजनीति रहेको छ ।

डा. कपिलदेवले आफ्नो सम्पादनमा ल्याएको विश्लेषणकर्ता वेदुराम भुसालले मोदनाथ प्रश्रितको पृष्ठभूमिलाई लामो अनुच्छेदमा कृतिको पनि उल्लेख गर्दै भूत प्रेतको कथालाई विश्लेषण गरेका छन् ।

अर्घखाँची र अर्धऔपनिवेशिक चरित्रको संस्कृतिले ग्रस्त भएको हाम्रो समाजमा अहिले पनि अनेकौँ किसिमका गलत भएको हाम्रो समाजमा अहिले पनि अनेकौँ किसिमका गलत र भ्रमपूर्ण धारणाहरु छन् । जीव र जगतको सृष्टि कुनै एउटा अदृश्य शक्तिबाट भएको हो भन्ने गलत धारणा बाट मुक्त हुन नसक्नुको कारणले गर्दा हाम्रो जनसङ्ख्याको अति ठुलो सिस्साले इश्वर, धर्मकर्म भूत प्रेततन्त्र मन्त्र, डाइनी बोक्सी जस्ता गलत एवं भ्रमपूर्ण कुराहरुमा विश्वास राख्दै आएको छ । भौतिकवादी धारणा अमाजिसकोका मानिसहरुबाट समेत आफूलाई अध्यात्मकवादी भ्रमबाट मुक्त गर्ने दरिलो प्रयत्न नहुनुको कारणले गर्दा कतिपय मामिलाहरुमा भ्रम र त्रासको अवस्था रहेको छ । भन्दै किटलेषण दिएका छन् ।

जम्मा आठ बुँदा वा शीर्षकमा बाडिएको यस कृतिको पहिलो बुँदामा प्राकृतिक भौतिक मूर्तिहरूका रहस्यको ज्ञान नहुनाले मानिसहरूमा भ्रान्त धारणहरूको विकास हुन्छ भन्ने कुराको विवेचन गरिएको छ । आगो, पानी, जडगल, बतास, पृथ्वी, सूर्य, चन्द्र, आँधी हुरी चटयाइ, भूकम्प, बाढी तूफान आदि प्राकृतिक घटनाका वास्तविक कारण वा रहस्यको ज्ञान आफ्नो मानवप्रतिलाई धेरै मात्रामा भइसकेको भए तापनि आदिम भ्रमका मानिसहरूले यी रहस्यहरूलाई बुझ्न सकेका थिएनन् यसले गर्दा उनीहरूमा ती रहस्यमय प्राकृतिक मूर्तिहरूप्रति एकातर्फ आदरको भावना र अर्नोतर्फ डर त्रासको भावना पैदा भयो । आदिम युगका निरीह मानिसहरूले तिनीहरूको स्तुति गर्ने तथा तिनीहरूलाई पनि आफूले खाने गरेको वस्तुहरू चढाउने वा बलि दिने गर्न थाले । अनि चिठीदेखि नै मानव समाजमा क्रमश तन्त्र, मन्त्र, टुनामुना, भूतप्रेत धामी भाकी डाइनी बोक्सी आदि जस्ता भ्रान्त धारणहरूको सुरुआत भएको हो भन्ने भाव विश्लेषण गरेका छन् ।

दोस्रो बुँदामा मानिसहरूलाई आफ्नै शरीरको रचना कसरी भएको छ भन्ने कुराको ज्ञान र जीवको जन्म, विकास मृत्यु र गर्भधारण एवम् गर्भपतन जस्ता कुराहरू कसरी हुन्छन् भन्ने कुराको ज्ञान नहुँदा मानिसमा भ्रान्त धारणाको जन्म हुन्छ भन्ने कुराको विवेचन गरिएको छ । आदिम कालका मानिसहरूलाई यी सब कुराको ज्ञान थिएन, जसले गर्दा उनीहरूले रोग व्यधि जन्म रमरण अथवा दुर्घटना आदि सबैकुराहरू कुनै अदृश्य शक्तिबाट सञ्चालित भएको हुनु पर्दछ भन्ने कल्पना गरे किन भने लेखक भन्छन् जब मानिसले वस्तुगत नियमको आधारमा त्यसबारे भुटो साँचो निचोड निकालेर चित्त बुझाउने प्रयास गर्दछ । भन्दै यसरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

तेस्रो बुँदामा भूत प्रेत र तन्त्र मन्त्र जस्ता भ्रान्त धारणाहरू मानसिक रोगले ग्रस्त मनस्थितिका उगण्ड पनि हुन भन्ने कुरा देखाइएको छ । एकातिर भ्रमित मनस्थितिले संसारलाई भ्रमणको रूपमा देख्दछ भने अर्कातिर संसारलाई भौतिकवादी ढङ्गले हेर्ने दृष्टिकोण अगालेका मानिसहरूले समेत वैज्ञानिक शिक्षा दीक्षाको पूर्णताको अभावले गर्दाभूत प्रेत जस्ता भ्रान्त धारणहरूलाई पूर्ण रूपले फ्याक्न सकेन हुँदैनन् भन्ने कुराको विवेचनामय बुँदामा गराएको देखाएका छन् ।

चौथो बुँदामा आदिम मानव गणहरू आपसमा मिलेर वस्न सक्तैनथे, उनीहरूले एक अर्का माथि हमला गर्ने र एकले अर्कालाई सखाप पार्ने जस्ता कामहरू गरिरहन्थे ।

पाँचौं बुदामा सपना र यी भ्रान्त धारणहरूका बिच के कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने कुरालाई देखिइएको छ । बस्तवमा सपनाको सम्बन्ध मानिसको दिमाग वा मस्तिष्क र बाह्य भौतिक जगतसँग छ । भन्दै उल्लेख गरेका छन् ।

छैटो बुदामा मृत्युपछि के हुन्छ निराधार कुराहरु ज्ञान नहुँदा र समाज भित्रै एक तत्वले निराधार कुराहरु कल्पना गरेर तिनलाई आफ्नो स्वार्थमा लगाउने भ्रान्त धारणाहरुको जन्म र विकास हुन्छ भन्ने कुरा देखाएका छन् ।

सातौं बुँदामा विभिन्न खाले वन मान्छे तथा जङ्गल विभिन्न जन्तुहरु देख्दा ती के हुन भनी ठम्याउन नसक्नाले पनि भूत प्रेतको कल्पना हुन्छ वा मरिन्छ भन्दै भूतको आकारप्रकार, स्वभाव रङ्ग रुपका बारेमा समाज भित्र चल्ने विभिन्न धारणाहरुको विवेचनाका साथ भूत काल्पनिक धारणा बाहेक अरु केही नभएको कुरा स्पष्ट पारिएको छ ।

आठौं बुँदामा हाम्रा आँखाले देख्न नसक्ने तर हाम्रा शरीरलाई भने पुरै असर गर्ने विभिन्न पदार्थहरु जस्तै हानिकारक ग्यास रेडियो विकिरण चुम्बकीय प्रभाव विषालु रुखहरुको हावा, विभिन्न खाले रोगाणुहरु, रासायनिक परिवर्तनबाट हुने असर आदिको वास्तविक ज्ञान नहुनाले राँके भूत, भुताहा घर, भूतको डन्डी, वनभ्रँक्री आदि जस्ता कुराहरु सम्बन्धी भ्रान्त धारणाको जन्म र विकास हुन्छ भन्ने देखाएको छ ।

नवौं बुँदामा रातमा चम्केको विभिन्न जनावरहरुका आँखा एवम् शरीर ढुङ्गा-मुडा काठ-पात, कीट पतङ्ग, झार-पात आदि र रातमा सुनिने विभिन्न प्रकारका आवाजहरुले पनि भूत प्रेतको भ्रम दिन्छ भन्दै चर्चा गरेको हुन्छ ।

दसौं बुँदामा आफ्नो इन्द्रिय भ्रम खासगरी दृष्टिभ्रमको कारणले गर्दा मानिसले विभिन्न प्रकारका अवास्तविक दृश्य तथा घटनाहरुको अनुभव गर्दछ र यसबाट पनि भूत प्रेत जस्ता भ्रान्त धारणाहरुमा विश्वास हुन जान्छ भन्ने चर्चा गरेको छन् ।

एघारौं बुँदामा हातको सफाई र विभिन्न खालका जडीबुटी एवम् रासायनिक तत्वहरुको प्रयोगद्वारा सम्पन्न गरिने जादुको कौतुहलबाट पनि भूतप्रेत र तन्त्र-मन्त्रका भ्रामक कुराहरु प्रतिको विश्वास फैलिन्छ भन्दै चर्चा गरिएको छ ।

बाह्रौं बुँदामा फटाहरुले आफ्ना छिमेकीहरुलाई सताएर धपाई घर जग्गा हडपन गर्ने चालबाजी कतिपय मानिसले आफूलाई बहादुर देखाउन गर्ने रवाफ चोर डाका आदिले आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्नका निम्ति चलाउने हल्ला व्यभिचरी प्रेमी-प्रेमिकाहरुले आफ्नो स्वार्थ

पूर्ति गर्नको निम्ति चलाउने हल्ला, कोही कोही मानिसहरुले आफ्नो धन-सम्पत्तिको चोरी-डकैती नहोस भनेर चलाउने र'सी'.आई.ए जस्ता साम्रज्यवादी स्वार्थका निम्ति काम गर्ने संस्थाहरु पछ्यौटे जनतामा अन्धविश्वासलाई कायमै राखेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने वा उनीहरुलाई शोषण गर्नको विश्वासलाई कायमै राखेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने आदिको चर्चा गरेको पाइन्छ ।

तेह्रौँ बुँदामा मैले पक्डेका केही भूतहरु भनेर लेखक स्यम् आफ्नी आमाको भूत बन्नु भएको रातमा हाड फाल्ने भूत विरालो रहेको आइमाइ पक्डने भूत गाउँका उरण्ठ्याला तन्नेरीहरु भएको बाटाघाकटा वा वनजङ्गलको छेउछाउतिर आधा काटिएर अल्भिरहेका रुख-विरुवाका हाँगा हाँगी नै काँडे भूतका वास्तविक मन भएको पल्लो घरको चर्पीमा दिसा गर्ने मानिसहरुलाई वल्लो घरका मानिसहरुले भूत भन्ठानेको आदि घटनाका विरण दिएका छन् ।

चौधौँ बुँदामा वर्गीय समाजको उदय भएपछि शासक वर्गले साधारण जनतालाई अन्धविश्वासमा फसाएर आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्नको निम्ति विज्ञानको एक महत्वपूर्ण शाखाको रूपमा रहेको ज्योतिसशास्त्रमा फलित ज्योतिषको धारणा विकास गर्नु लगायतको क्रियाकलापहरु स्पष्ट पारेका छन् ।

सोह्रौँ बुँदामा भूत प्रेतका वास्तविकता प्रस्ट्याउनको लागि भूतका तीन रूप भौतिकत्व,भूतकाल र भ्रमलाई देखाएको छ ।

सत्रौँ बुँदा समापन बुँदा हो । यस भूत प्रेत र तन्त्र कस्ता भ्रामक कुराहरुबाट मुक्तिकामी उपाय सक्षिप्तमा बनाएको छ ।

देशबाट जनताका दिमागबाट र पृथ्वीबाट काल्पनिक र वास्तविक भूतहरुको अफ्यारो हटाउन र विज्ञान न्याय र समानताको नयाँ सूर्य उदाउन हामीले ठूलो परिश्रम साथ सैकडौँ वर्षमा गर्नुपर्ने छ । मन्द भूत प्रेतको कथालाई अन्त्य गरिएको छ भन्दै समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् ।

छ.१. समालोचक प्रश्रित मेरो दृष्टिमा महाकवि देवकोटा

मकल गुरागाई

ताप्लेजुङ् हाङ्देवा ७ मा वि.स. २०१३ सालमा जन्मेका गुरागाई त्रि.वि.बाट नेपाली स्थानकोत्तर तह सम्मको अध्ययन गरी मेची बहुमुखी क्याम्पस भापामा प्रध्यानध्यापनरत छन् ।

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित २ बटा विषयको अध्ययनमा पनि सफलता प्राप्त गरी २०२० सालमा साहित्य शास्त्री र २०२० सालमा आर्युवैदाचार्यको उपाधि हत्याएका छन् । आर्थिक अभावका कारण पढाईलाई निरन्तरता दिन नसकेका प्रश्रित विद्यालय र क्याम्पस तहको अध्यापनमा सक्रिय हुँदै २०२५ सालमा त्रि.वि.बाट दोस्रो श्रेणीमा एम.ए. नेपाली उत्रीर्ण गरे । प्रश्रितले तीन विषयमा स्नातकोत्तर हाँसिल गरेका छन् । आर्युवैदाचार्य २०२१ नेपाली एम.ए, २०२५ साहित्यचार्य २०३३ साहित्यचार्यको उपाधि संगसंगै औपचारिक अध्ययनको पीट भरेता पनि स्वअध्ययनलाई निरन्तरता दिइ रहदा उनले राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, दर्शनशास्त्र, कलासंस्कृति, इतिहास, विज्ञान जस्ता विषयमा पनि पारङ्गत भएका छन् । ज्ञान छ, कला छ, सीप छ, परिश्रम छ , लेखन छ, वैद्यको पेशा छ, चित्रकारी पनि कम छैन, पत्रकारितामा पनि संलग्नता छ, शिक्षक र प्रध्यापक भएर कडा मिहिनेत गर्दा समेत भएको पढाई र परिवारको छाक टार्न असफल भएर २०२३ सालमा पाएको मदन पुरस्कारको चाँदीको पाटो समेत विक्रि गरेर अभाव टार्न परेको टर्ो अनुभव महाकवि प्रश्रितमा छ ।

समाज सेवामा संम्लग्न कवि मोदनाथ पुस्तकालय स्थापना गर्दै जनजागृतिको लाममा आबद्ध हुन्छन् । पुस्तकालयको उटघाटन रिवन काटेर वा घुम्ती खोली हुँदैन । भ्रामण रेणु गौतम द्वारा हलो जोतेर गर्दछन् । यो दिन यति उसाल र उमंग छाएको थियो । करिव एक सय हल गोरु ब्रमाणहरुबाट जोतिएको ब्रमाणवादको खिल्ली उडाएको कुरा जनवाद भाषण छाटेर कुरा कचुटेर आउदै न व्यवहारमा लागू गर्नु नै पर्दछ । छुवाछुटले जकडिएको समाजमा जात भातको विभेदले असमानता चुलिएकोले यसको अन्त्य जरुरी छ भनि थानि २०२३ साल तिर प्रश्रित सबै जातका मान्छेलाई समेटेर बनभोजका आयोजना गरि समाज परिवर्तनको कान्तिकारी सोचलाई व्यवहारमा उतारि समाज सेवामा निरन्तर लागि लागेको देखिन्छ । भन्दै समालोचना तयार पारेका छन् । कमलगुरागाई ले महाकवि देवकोटाका वैचारिक विकास २०६५ यस कृतिबारे देवकोटालाई क्रमिक रुपमा चिनाउने विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा प्रश्रितले पाँच ओटा शिर्षकमा विश्लेषण गरेका छन् ।

१, दन्त्य कथाका देवकोटा

२, पुनरुत्थानवादी देवकोटा

३, लोकतन्त्रवादी देवकोटा

४, समाजवाद उन्मुख देवकोटा

५, अस्ताचलका देवकोटा

नेपाली साहित्यका प्रसिद्ध लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा युगान्तकारी लोकप्रिय स्रष्टा मानिन्छन् । राष्ट्रिय स्वाधिनताको लागि कलमी अभिमानमा फुटेका र नेपाली वाङमयलाई अङ्ग्रेजी भाषा साहित्यको दाजोमा पुऱ्याउने व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा यतिले कलम चलाए गणना सम्भव छैन ।

वि. स. १९६६ मा जन्मेका महाकवि १० वर्ष कलिलो उमेर देखि नै साहित्य साधनामा सम्लग्न देखिन्छन् । नेपालीको राजनिती घटना क्रमले नेपाली साहित्य ठूलै प्रभाव पारेको छ । १९९७ सालको सहित पर्व होस चाहे २००७ को राजनिती परिवर्तन वा सत्तामा व्यक्ति परिवर्तन भएको होस । यस्ता घटनाले देवकोटाको मनलाई उथलपुथल पार्ने काम गरेको छ ।

दन्त्य कथाको देवकोटा मोदनाथप्रश्रितले प्रस्टाएका छन् भन्दै समालोचक कमलगुरागाई समालोचाको पनि समालोचाना तयार पारेका छन् । दन्त्य कथाको युगमा जन्मे त्यसमा नै रमाए उनको अलौकित विशिष्ट लेखनले रहस्यमय बनाएको हुदाँ सार्थीभाईले पाठकले आफन्तले स्रोतता र आलोचकले अभ्र रहस्यमय बनाउदै लगे देवकोटा कुन परिवेशमा जन्मेका थिए र कुन परवेशमा रचना रच्ये थिए विश्व साहित्य कतातिर फर्केको थियो । त्यसैले प्रभाव पार्दछ भन्दै प्रश्रित भन्दछन् पुजिवादि र साम्राज्यवादि समर्थक विद्वानहरु पनि फ्रायदवादी अस्तित्ववादी र बृद्धि देखि लिएर हिपिवाद सम्मका पुजिवादि विसंगतिहरु नेपालमा भित्राएर अन्धविश्वास र रहस्यवादको व्यापक प्रचार प्रसार गर्दै थिए अर्को तिर पदभ्रष्ट समाजवादिहरु द्वण्डत्मक भौतिकवादि विज्ञान र चिन्तन विरोधि तनाबना फैलाउदै छन् । विभिन्न धार्मिक सम्पदार्थहरु रहस्यवादको जाल रहेको विषय परिवेशमा वैज्ञानिक भौतिकवाद र समाजवादी आर्दशलाई धमिल्याउने शोषित जनतालाई रनभुल्लक मा परिहने प्रयास गरिरहेको थिए । यिनका प्रतिनिधि समालोचकहरु देवकोटालाई रहस्यवादी तिलस्मी बनाइ रहेको थिए भन्दै प्रश्रित भाव उल्लेख गरेको बताउछन् ।

कमलगुरागाई भन्छन् परम्परावादी समिक्षकहरु मानिसलाई सामाजिक वस्तुस्थिति ऐतिहासिक पृष्टभूमि लाई नहेरी तत्त सम्बधि मूल्यांकन नै नगरी समत्कारी रुपमा विश्लेषण गर्ने भएकाले सहि र सत्य विश्लेषण गर्न सक्दैन । सहि रुपवाट विश्लेषण

गर्ने हो भने देवकोटा जन्मेको र हुर्केको ऐतिहासिक स्थिति बुझ्ने भने देवकोटा नअलोकित पुरुष हुन् नत पटिल लथालिंगो या रहस्यमय नै लाग्दछ । दन्त्य कथाका मान्यता चर्कन्दै थिए दैववादिहरु बर्बराई रहेको थिए भनि प्रश्रित देवकोटालाई विश्लेषण गर्दा समय सापेक्षा भएर विश्लेषण गर्ने सुभाब दिन्छन् । देवकोटाको जिवनको अध्ययन गर्दा उनको व्यावहार उनको जीवन चर्चाको रहस्यमय विचित्र पाइन्छ । हरेक व्यक्ति जीवनमा अनेक परिचयले चिनिन्छ । छोरो हुन्छ, बाबु, दाजु, विद्यार्थी, शिक्षक, प्रध्यापक, मन्त्री, समाजसेवि, सरकारी, सल्लहकार एकेदेमीको सदस्य हुन्छ । देवकोटा पनि उपयुक्त सबै भएका हुन् । कहिले परम्परावादि कहिले माक्सवादि कहिले आस्तिक, मास्तिक, वेदान्ती, दार्शनिक, ईश्वरवादी, अनुश्वरवादि, वेदान्ती, प्रगतिवादि सबै हुन् तर लेखक कवि महाकवि उपन्यासका कथाका निबन्धका अनि नाटककार समालोचक पत्रकार अनुवादक हास्यकलाकार सबका सब विशेषता भएका पुरुष व्यक्तित्व रुपमा चित्रण गर्न प्रश्रितले देवकोटालाई औलाएका छन् ।

‘पुनरुत्थानवादी देवकोटा’ शीर्षकको समीक्षामा प्रश्रित देवकोटालाई व्यङ्ग्य गरे साथ चिनाउन यी शब्दहरु दखाउछन् । उनी यस्ता भावनामय प्राणी थिए कि कुनै पनि घटना नै उनै अगाडी धक्कादार ढंगले नघटेसम्म त्यसबाट प्रभावित हुदैन थिए । काल्पनिक उडानमा उनी तिन हजार वर्ष पहिलेका कत्व ऋषिको आश्रयमा सजिलो पुग्न सक्थे, तर तार्किक उडानमा तीन हजार किलोमिटर टाढा ले लिनको दिशामा पुग्न सक्दैन थिए । यो भनाइबाट के पुष्टि हुन्छ भने देवकोटामा विवेक वा बौद्धिकता कम कल्पना वा भावना अत्यधिक पाइन्छ । देवकोटा भन्दछन् भन्दै प्रश्रितको समालोचनालाई कमल गुरागाईले स्पष्ट पारेका छन् ।

देवकोटाको समय सामाजिक परिवर्तनका लागि ठूल ठूला ज्वालामुखिका भूल्काहरु मानव समाज आंकलिरहेको अवस्था थियो । विश्व पुजीवाद साम्राज्यवादको चरम चुलीमा उक्लदै थियो । सर्वहारा श्रमजीवी शक्तिले पनि पेरिस कम्पुन र चिसकेको थियो । उनी ८ वर्षको हुदा नहुदै त्यसमा समाजवादी युग सुभ्र भइसकेको थियो । विभिन्न मुलुक राष्ट्रिय मुक्तिका अभियानमा होमिदै थिए । प्रथम र दोस्रो विश्व युद्धले मानव मूल्यको ह्रास र उत्थानको अस्मिता र विश्वासको वातावरण खोजिरहेको थियो । विश्वको विकास र परिवर्तनको लहर सँगसगै नेपालमा पनि गेहेन्द्र पर्व र मकै पर्व मोटर तयार पर्दा जहाज र तोपको नमुना देखाउदा, पुस्तक प्रकाशन गर्दा द्वण्डको भागिदार बन्दै थिए वि. स. १९९७ को विख्यात राजनीतिक हत्याकाण्ड देखिरहेका देवकोटा आफ्नो उन्नति र विकासमा फडको

मादै थिए । पौराणिक ग्रन्थ त्यही चण्डी अध्ययन बाटै शिक्षा आरम्भ भई पनि अङ्ग्रेजी शिक्षामा हाम फाल्दै १६ वर्षमा म्याट्रिक्स र १९ वर्षमा आइ. ए.सि. उत्तीर्ण गरेको थिए २१ वर्षमा अर्थशास्त्र र गणित विषयमा वि.ए. र २५ वर्षको उमरेमा विश्वको विधान र कानून अध्ययन गरी वि. एल. समेत उत्तीर्ण गरे त्यस्तो सारा तारतम्य मिले पनि उनीमा खासै लेखनमा परिवर्तन नआएकोमा समीक्षक प्रश्रित माथि उल्लिखित व्यङ्ग्य गर्न पुग्दछन् भन्दै समालोक कमल गुरागाई भन्दछन् ।

देवकोटा अतीतको यात्रामा भौतरिएका छन् । शाकुन्तलमा देवकोटा वर्तमानबाट पलायन हुन्छन् अतीतको यात्रा गर्दछन् र भविष्यप्रति आशावादी हुन्छन् । यसलाई प्रश्रितले हासोनुमुखी दृष्टिकोणको संज्ञा दिएका छन् । वर्गीय चेतनाको कारण यस चरणका देवकोटाका बारेमा प्रश्रित लेख्दछन् । परम्परागत जातिवादि, सामन्ती साम्राज्यवादी दृष्टिकोणलाई सम्बहन गर्दै संसारमा आर्य जातिको विजय र अनार्य जातिको पराणय हेन चाहानछन् । भन्दै विश्लेषण गरेका छन् । बुद्रको आदर्शले सबै जाति गवर्गका मानिसलाई समान अवसर दिने जीवन पहतिको विकासमा जोड दिएकोमा हिन्दु वर्गको व्यवस्था यसको घोर विरोधमा लागेको थियो । देवकोटाले समेट बुद्रको जीवन पहतिलाई प्रचारमा खुलेर चर्चा मन सकिरु सकिरहेका थिएनन् । कमल गुरामाई भन्छन् समीक्षक प्रश्रितको दृष्टिमा यस चरणका देवकोटाले गरिव किसान, भिखारी आदिका विषयमा कलम चलाए पनि त्यस चित्रणमा यस्तो तस्वीर उत्रेको छ , जस्तो कि लेन्स नमिलेको क्यामेराले दुब्लो लखट्छु मानिसको पनि मोटो र हटाकटा तस्वीर उर्ताछ देवकोटा आफू जुन हैसियतको हन अरुलाई पनि सोही हैसियतको स्वाभिमानी ठानी विश्लेषण गर्दछन् । हली खेताला, कमैया, वासी, टरवोटी, दर्वान, भान्से, भरिया वेस्या बन्न बाध्य भएकाहरुको बाध्यात्मक अवस्थाको अध्ययन गरी विश्लेषण गर्नु पर्नेमा प्रश्रितले जोड चापागाईले गरेका छन् ।

लोकतन्त्रवादी देवकोटा शीर्षकमा प्रश्रित भन्दछन्: विश्वमा सामन्तवादी चियानबाट उठेको पूंजीवादी साम्राज्यवाद समेत भाकदै थियो । साम्राज्यवादी दाम्लोमा बाधिएको नेपाललाई न मिथकीय रामरान्यतिर फर्काउन सम्भव थियो नत शद्रर महिलाको ब्रतबन्ध गरी आर्य समाजस्थापन मिटाएर समस्याको समाधान हुन्थ्यो । यस्तो अवस्थामा समान परिवर्तन गर्न सुचारवादी उपायले मात्र हैन, शास्त्र संघर्षद्वारा नै रामाशाहीलाई उखेलनु पर्छ भन्ने भावनाले विभिन्न राजनैतिक पार्टीहरु जन्मदै गरेको अवस्था नेपाली साहित्यमा परम्परागत शास्त्रीयवाद, भक्तिवाद र चाकरीवादलाई लत्याउदै स्वच्छन्दतावादी

धारा अगाडी आयो, जसको पूर्व नदेत् महाकवि देवकोटाले गरेको थिए । लोकतन्त्र एक पाटोमा मात्रै आएर सम्भव छैन । बोलि चाली बानी वेहोरा भाष शैली लय चिन्तन शोच विचार यावत कुरामा परिवर्तन आउनु पर्छ । यस चरणमा देवकोटामा चेतनाको प्रशास्त विकास भएको थियो । मुक्तमान खेप्टै र भोक्दै आएका देवकोटालाई शासनहरु कहिले जुद्र शमशेरको सिकार मात्र लेखन वाध्य बनाउँथे भने कहिले राची अस्पतालको मुक्तमान खेप्ट दिवस बनाउने । यस्ता अमानवीय दुखद घटनाले देवकोटा लाई मात्र हैन सचेत शिक्षित युवाहरुलाई आन्दोलित तुल्यायो । विभिन्न तह र पेशा मान्छेहरु के विद्यार्थी के मजदुर के किसान सबका सब चल्मलाउन मुठ्ठी कस्त व्यले जस्ता घटना कम कैपु भयो र पछि लोकतन्त्र उदय भएको प्रष्टाएका छन् ।

समाजवादमुखी देवकोटाले कलाकार वा समाजका अन्य विभिन्न पेसामा रहेका व्यक्तिहरुलाई मुलुक भित्र र मुलुक बाहिर अन्य विभिन्न क्रिया प्रतिक्रिया, घटना परिघटनाले प्रभावित पारिरहेका हुन्छन् । हाम्रो देश र देशवासिहरु पनि बाह्य प्रभावबाट विमुख नभए पनि त्यही गति र शैली मा अथाडी बड्न सकेका थिएनन । प्रश्रित भन्दछन् हाम्रो जस्तो अर्थ सामन्ती र अर्ध उपनिवेशी देशको निमित्त जनवादी क्रान्ति र मजदुर वर्ग को मेतत्व आवश्यक भएको कुरा छिमेकी देश चीन र उत्तर कोरिया जस्ता क्रान्तिकारी अनुभवहरुले देखाइसकेको थियो । औद्योगिक मजदुरहरुको अभाव संगठन र संघर्षको खाचोको कारण यस देशका थुप्रै बुद्धिजीविहरुलाई सामन्तवाद विरोधी अभियानमा लाप लगाउन सकेन । भन्दै प्रश्रितको समालोचना लाई कलम गुरागाई उल्लेख गछन् ।

अस्ताचलका देवकोटा प्रश्रितले देवकोटाको साहित्य लेखनका बारेमा समीक्षा गर्दा उनले भोगेको समय, त्यो परिवेश, व्यक्तिको चिन्तन आदिलाई नियालेर पगालेर समीक्षा विश्लेषण या टिप्पणी गर्नु पर्छ । यसो भए विश्लेषण टिप्पणी बस्तुवादी र व्यावहारिक हुन जान्छ । नत्र आग्रही हुन्छ । प्रश्रितको कलमले देवकोटालाई विश्लेषण गर्दा बैचारिक धरातलमा उभिएर मिहीसँग विश्लेषण गरेको पाइन्छ । देवकोटालाई अनेक व्यक्तिले अनेक कोणबाट अनेक त्यीका टिप्पणी गरेका छन् । न्यरीन्यरीका टिप्पणीहरु स्वन्त सुखायका लागि भएका हुन सक्तछन् । एक प्रसंगमा महाकवि प्रश्रितले देवकोटाका बारेमा लेखेका छन् मृत्यु शैमा पीडाले छटपटाएका बेलामा बोलेका कुरालाई प्रतिक्रियावादीहरुले संगीत भरेर रेडियो बाट प्रचार गराए । यिनीहरु देवकोटाको मृत्युमा जति दुखी भए त्यो

भन्दा कैयौ गुणा बढी आखिरा श्री कृष्ण रहेछ एकको विलौनाबाट खुसी भए । भन्दै अस्ताचालाई टिपणी गरेका छन् कमलगुरागाईले

यसरी आफ्नो विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् ।

समालोचनाका क्षेत्रमा ख्याती कमाएका समालोचक डा.कोपिलदेव लामिछाने नेपाली साहित्यको ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । लामिछानेको समालोचनामा मोदनाथ प्रश्रितः केही अध्यया (२०६८) सम्पादनमा समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । समालोचनाको सोपान २०६८ लोक गायको अध्ययन, समालोचनाको सेरोफेरो आदि समालोचनाका कृतिहरु प्रकाशनमा आएका छछन् । गाउँखाने कथा विषको विदयावारिधी शोध प्रबन्ध आदि समालेचना लेखनहरु साहित्यकार डा. लामिछानेका आख्यानका थुप्रै पुस्तक समालोचनाकै उपज देखिन्छ ।

डा. लामिछानेले कविता निबन्ध नाटक पनि कलम नचलाएको भन्न मिल्दैन यसरी १०१५ मा जन्मिएका लामिछाने २०४४ सालदेखि पुस्तक प्रकाशन गर्न लागेका हुन् ।

∴ ∴ ∴
/ / /

पाचौं परिच्छेद

उपसंहार

यो शोधपत्रको शीर्षक 'मोदनाथ प्रश्रित केही अध्ययन' नामक कृतिको कृतिपरक अध्ययन र विश्लेषण राखिएको छ । जुही प्रकाशन भापाबाट प्रकाशित यो कृति डां कपिलदेव लामिछानेद्वारा सम्पादित समालोचनाको संग्रह हो । यस कृतिमा प्रश्रितका २६ वटा रचनाहरूको भावपूर्ण विश्लेषण मनन् आलोचना मूल्याङ्कनलाई विभिन्न नेपाली साहित्यका साहित्यकारले समालोचना गरेका छन् । यसमा सम्पादन क्षेत्रमा डा.कपिलदेव लामिछानेले ठूलो समय र धनरासिखर्चेर पुस्तक प्रकाशनमा ल्याएका छन् । साहित्यका क्षेत्रमा कलम चलाएका मोदनाथ प्रश्रितका साहित्यिक कृति माथि भएको विश्लेषण, समालोचनाको अध्ययन गरेको छ । नेपाली समाजमा भए गरेका घटनाको यथार्थ विवरण तयार पारेर समाजलाई व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै कलम दगुराएका प्रश्रितका रचनाको उच्च कदरलाई अध्ययन गर्दै साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानलाई विभिन्न समालोचकले सहारनीय र महत्वपूर्ण देखाएका छन् ।

यस समालोचनात्मक कृतिले छब्बीस वटा रचनालाई अध्ययन गरेका छन् । यसमा निम्न समालोचकले कलम चलाएका छन् ।

१. प्रश्रितको मानवः पाठकीय अनुभव	-नरेन्द्र चापागाई
२. मानव महाकाव्यः एक अध्ययन	डा.वामदेव पहाडी
३. द्वन्द्वको अभिव्यक्तिका दृष्टिले मानव महाकाव्यको मूल्याङ्कन	रामप्रसाद ज्ञवाली
४. नेपाली काव्य परम्परामा मानव महाकाव्य ,	-दीन पन्थी
५. मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्यको संक्षिप्त विश्लेषण	देवी नेपाल
६. देवासुर सङ्ग्रामको विषयवस्तुगत र विधागत रुपरेखा	-डा.महादेव अवस्थी
७. मोदनाथ प्रश्रितको देवासुर सङ्ग्राम पढेपछि ।	- डी. आर पोखरेल
८. देवासुर सङ्ग्राम ! एक चिन्तन	बुद्धि घिमिरे
९. देवासुर सङ्ग्रामलाई हेर्दा	शीतांश
१०. गङ्गा कावेरी एक्सप्रेस र गोधघरको सन्दर्भ	- चैतन्य
११. वैचारिक स्पष्टता र कवितात्मक उत्कर्ष गोलघरको सन्देश	मधुकर

१२. गोलघरको सन्देशको आंशिक अध्ययन –दिल साहनी ।
१३. मानव महाकाव्यको पृष्ठभूमि:आमाको आँसु –उपेन्द्र पालग
१४. राष्ट्रियताको हाक: नेपाली बहादुर कवितामा –विजय खरेल
१५. पचास रुपिया तमसुक नाटकको विश्लेषणर मूल्याङ्कन –डा. कपिलदेव लामिछाने ।
१६. नेपाली नाट्य परम्परामा सपनाहरु उपहार देशलाई –प्रेमप्रसाद राजभण्डारी
१६. प्रश्रितका केही विचार – चूडामणि रेग्मी
१८. निबन्धकारका रुपमा मोदनाथ प्रश्रित - डा. जीवेन्द्रदेव गिरी
१९. प्रश्रितज्यूका अतीतका पाइलाहरु – पुण्यप्रसाद खरेल
२०. मानस पटका तस्वीरहरुका निबन्धकार प्रश्रितका निबन्धका केही विशिष्टता
चूडामणि वशिष्ठ
२१. आख्यानका आलोकमा मोदनाथ प्रश्रित –डा.जीवेन्द्रदेव गिरी
२२. मोदनाथ प्रश्रिको लघु उपन्यास चोरले प्रस्तुत गरेको जीवनदर्शन – जीवलाल बस्याल
२३. रचना विधानका आलोक 'म यहाँ दश वर्षखेखि खडा छु कथाको विश्लेषण
–त्रिभुवन बरई
२४. म यहाँ दश वर्षदेखि खडा छु कथाको अध्ययन –सूर्यप्रसाद अधिकारी
२५. समालोचक प्रश्रितका दृष्टिमा महाकाव्यकार देवकोटा – कमल गुरागाई
२६. भूत प्रेतको कथा मानिसका आँखा खोल्ने प्रयास –वेदुराम भुसाल ।

प्रश्रितका साहित्यको मूल्याङ्कनलाई प्रस्तुत गरेको छ । समालोचकहरुको एकै विधामा विभिन्न विचारको मूल्याङ्कनलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास यस शोधपत्रमा उल्लेख गरेको छ । विचार विश्लेषणलाई स्पष्ट रुपमा उनीहरुको भनाइलाई प्रस्तुत गर्दै साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितले दिएको योगदानलाई सम्मान गर्दै समालोचकले विधागत धारण प्रस्तुत गरेको समालोचक डा. कपिलदेव लामिछानेले यस कृतिको सम्पादन गरी मिलाउन ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । सामाजिक र संस्कृतिक परिवेशमा क्रान्तिकारी भावले साहित्य नेपाली समाजमा उल्लेख्य रुपदेखाएको भाव विस्तार गरेका रचनाहरुमा समालोचकको ध्यान पुऱ्याएको डा.लामिछानेले देखाएका छन् । यसमा महाकाव्य, कथा, कविता, उपन्यास, निबन्ध, नाटक समालोचना सबै कृतिलाई एकमुष्ट रुपमा संगालेको छ । हेर्दा कृति सानो देखिए पनि यहाँ गहन विषयस्तुको विश्लेषण र गहन भाव प्रकट गरेको छ । कतिपय समालोचनाले कठिनाई पूर्ण भाव दिएको पाए पनि हुन्छ । यस अध्ययलाई वा खोज मूलक कार्यले नेपाली साहित्यमा योगदान पुऱ्याउने र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । त्यसैले नेपाली साहित्यको अध्ययन विश्लेषण पुग्ने विश्वास लिइन्छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा यिनै विषयको बारेमा समालोचनाले दिएको विचारलाई केन्द्रित बनाएर तयार पारिएको छ । जस अनुसार शोधप्रस्तावमा जम्मा पाँच परिच्छेद छन् । विषय प्रतिपादनका आधारहरूमा कायम गरी मूल्यांकन गरिएको छ-

परिच्छेद एकमा शोधकार्यको महत्व वा औचित्य र पूर्वकार्यको समीक्षात्मक टिप्पणी गरिएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा सम्पादक डा. कलिदेव लामिछानेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनको साथै उनका गहन कार्यको चर्चा र प्रगतिशील साहित्यकार डा. मोदनाथ प्रश्रितको समेत जीवनीका महत्वपूर्ण पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा नेपाली समालोचनाको परिचय, अर्थ,पूर्वीय साहित्यमा समालोचना, पश्चिमी साहित्यमा समालोचना र नेपाली समालोचनाको थालनी देखाइएको छ । साथै समालोचनाको किसिम, वर्गीकरण र समालोचनाको विकासलाई प्रष्ट्याएको छ । चौथो परिच्छेदमा डा. कपिलदेव लामिछानेद्वारा सम्पादित कृतिमा विभिन्न समालोचकले मोदनाथ प्रश्रितका विविध विधामा समालोचना तयार पारेको लेखहरूलाई विस्तृत वर्णन एवं समीक्षा गरिएको छ ।

यसरी नै शोधकार्यको रूप रेखा तयार भएको छ । डा. लामिछानेले तयार पारेको कृति डा. मोदनाथ प्रश्रित केही अध्ययनमा प्रश्रितका विभिन्न विधामाथि समालोचकीय अध्ययनले साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको योगदानका बारेमा एकमुष्ट रूपमा सामग्री प्रस्तुत भएको छ । मार्क्सवादी विचारधारालाई लिएर निम्न वर्गीय पात्राको शोशित र धनी वर्गको शोषणलाई समाजमा भएको यथार्थ चरित्रचित्रण गर्नुका साथै नेपाली राजनीतिक निरंकुशता मौलाएर नेपाली जनताको नैसर्गिक अधिकार हनन गरेका छन् । त्यसैलाई प्रश्रितले साहित्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

• • •
/ / /